

**T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI**

TATAR TÜRKÇESİNDE GEREKLİLİK/ZORUNLULUK KIPLIĞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAZIRLAYAN
Tuğba SARIKAYA AKSOY**

**DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Fatma ŞAHAN GÜNEY**

**MAYIS, 2014
MUĞLA**

T.C.
MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

TATAR TÜRKÇESİNDE GEREKLİLİK/ZORUNLULUK KİPLİĞİ

Tuğba SARIKAYA AKSOY

Sosyal Bilimler Enstitüsünde
“Yüksek Lisans”
Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 13.06.2014
Tezin Sözlü Savunma Tarihi : 16.05.2014

Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Fatma ŞAHAN GÜNEY

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ferhat KARABULUT

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Kerim DEMİRCİ

Enstitü Müdürü V.: Prof. Dr. Namık Kemal ÖZTÜRK

MAYIS, 2014
MUĞLA

TUTANAK

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 29/04/2014 tarih ve 629/3 sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 24/6 maddesine göre, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi Tuğba SARIKAYA AKSOY'un "TATAR TÜRKÇESİNDE GEREKLİLİK/ZORUNLULUK KİPLİĞİ" adlı tezini incelemiş ve aday 16/05/2014 tarihinde saat 15:00'de jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 10.5 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin kabulüne OY BİRLİĞİ / ~~OY ÇOKLUĞU~~ ile karar verildi.

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Fatma ŞAHAN GÜNEY

Üye

Doç. Dr. Ferhat KARABULUT

Üye

Doç. Dr. Kerim DEMİRCİ

YEMİN

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “TATAR TÜRKÇESİNDE GEREKLİLİK/ZORUNLULUK KİPLİĞİ” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

13/05/2014

Tuğba SARIKAYA AKSOY

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

YAZARIN

MERKEZİMİZCE DOLDURULACAKTIR.

Soyadı : SARIKAYA AKSOY

Adı : Tuğba

Kayıt No: 10039582

TEZİN ADI

Türkçe : Tatar Türkçesinde Gereklilik/Zorunluluk Kipliği

Y. Dil : The Necessitative Modality in Tatar Turkish

TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ

Üniversite : Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Fakülte : -

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Diğer Kuruluşlar : -

Tarih :

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayımlayan : -

Basım Yeri : -

Basım Tarihi : -

ISBN : -

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı : ŞAHAN GÜNEY, Fatma

Ünvanı : Yrd. Doç. Dr.

TEZİN YAZILDIĞI DİL: TÜRKÇE

TEZİN SAYFA SAYISI: XV + 188

TEZİN KONUSU (KONULARI) :

1. Gereklilik/Zorunluluk Kipliği
2. Tatar Türkçesi
3. Anlambilim

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER :

1. Kiplik
2. Olay Kipliği
3. Gereklilik/Zorunluluk Kipliği
4. Tatar Türkçesi
5. Anlambilim

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER:

1. Modality
2. Event Modality
3. Necessitative/Obligative Modality
4. Tatar Turkish
5. Semantics

1. Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum
- 2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir
- 3- Kaynak gösterilmek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir

Yazarın İmzası :

Tarih : 13.08.2014

ÖZET

Kiplik, konuşurun cümlesindeki oluş ya da kılışın gerçek olup olmama durumu karşısında takındığı tutumunu, görüşünü, bakış açısını, değerlendirmesini gösteren bir anlam bilimi kategorisidir. Kiplik, dilde fiil çekimleri, kiplik kelimeleri, edatlar, vurgu, söylem gibi değişik şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Kipin anlamında değişiklik meydana getirebilen ve tümcenin anlamına açıklık ve netlik kazandıran kipliğin alt kategorilerinden biri de gereklilik/zorunluluk kipliğidir. Bu kiplik türü, bir işin veya oluşun gerçekleşmesinin gerekli veya zorunlu oluşunu bildirmenin yanında bağlama göre emir, istek, tahmin ve çıkarım da bildirmektedir.

Gereklilik/zorunluluk kipliği, Türkçenin modern lehçelerinden olan Tatar Türkçesinde morfolojik, sözlüksel ve söz dizimsel işaretleyiciler olarak üç bölüme ayrılmış ve bu başlıkların altında örnekler verilmiştir. Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluk ifade eden oldukça fazla kiplik zarflara ve sözlere rastlanmıştır. Taranan eserler doğrultusunda çalışmanın amacına uygun örnekler belirlenerek işaretleyicilerin bağlama göre hangi anlamlara geldiği, yapısal ve söz dizimsel özellikleri incelenmeye çalışılmıştır.

Tatar Türkçesi üzerine yaptığımız bu çalışmada gereklilik/zorunluluk kipliği işaretleyicilerinin kendi anlamları dışında nasihat, ikaz, hayıflanma, kızgınlık, meydan okuma, pişmanlık, sitem gibi alt anlamlarda da kullanıldığı görülmüştür.

ABSTRACT

Modality is a semantic category which shows the attitudes, views, perspectives and assessments of the speaker about the situation of action or performance in his sentence being real or not. Modality can appear in different forms as verb inflections, modality words, particles, emphasis, and statement in the language. One of the sub-categories of modality that can modify the meaning of a modal and make the meaning of a sentence to gain lucidity and clarity is the necessitative/obligative modality. In addition to stating the necessity or obligation of an action or a performance, this modality type can also state imperative, optation, prediction, inference in respect of the context.

Necessitative/obligative modality is divided into three parts as morphological, lexical and syntactical markers in Tatar Turkish, which is one of the modern dialects of Turkish and examples are given under these topics. A number of modal adverbs and words that state necessity/obligation have been come across in Tatar Turkish. In coordination with the examined works, the examples relevant for the aim of the study have been determined and semantic, structural and syntactic properties of markers have been analyzed in respect of the context.

In this study which we work on Tatar Turkish, it is observed that the markers of necessitative/obligative modality are used in sub-senses as advice, warning, complaint, anger, challenge, regret and reproach in addition to their own meaning.

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasında Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluk kipliğinin çeşitli işaretleyiciler yardımıyla anlam bilimsel, sözlüksel ve söz dizimsel olarak incelenmesi, gereklilik/zorunluluk kipliğinin diğer kipliklerle olan ilişkisi ve bağlamsal yan anlamlarına değinilmesi amaçlandı.

Anlam bilimle ilgili olan kiplik, en temel haliyle doğal anlamların dil anlamlarına dönüşümünü incelemektedir. Tümcenin açık ve anlaşılır hale gelmesinde etkili olan kiplik kategorisi, üzerinde durulması gereken dilbilgisi kategorilerinden biridir. Kiplik, konuşurun, bir olay veya durum karşısındaki düşüncelerini, tavırlarını, tutumunu çeşitli kiplik zarflar ve kiplik sözler aracılığıyla ortaya koymaktadır. Gereklilik/zorunluluk kipliği, daha çok önerme kipliği ve olay kipliği olarak ikiye ayrılan kiplik kategorisinin olay kipliğinin izin-yükümlülük alt başlığı içinde yer almaktadır. Gereklilik/zorunluluk kipliği, tasarlanan bir işin gerekli, mecburi olmasını bildirmesinin yanında daha çok içten gelen bir gerekliliği ifade eder. Gereklilik yerine getirilmediği takdirde bir sakınca doğacağı anlamı da çıkabilir.

Gereklilik/zorunluluk kipliği kendi anlamlarının dışında emir, istek, olasılık, tahmin ve çıkarım kipliğine işaret etmesinin yanında nasihat, uyarı, önemsizlik, hayıflanma, meydan okuma, kırgınlık, pişmanlık ve sitem gibi bağlamsal yan anlamlarda da kullanılmaktadır.

Çalışmamızda, Türkçenin modern lehçelerinden olan Tatar Türkçesindeki gereklilik/zorunluluk kiplikleri örnekler aracılığıyla incelemeye tabi tutulmuştur. Örnekler seçilirken daha çok son dönem Tatar edebiyatının eserleri olmasına dikkat edilmiştir. Belirlenen metinler doğrultusunda gereklilik/zorunluluk kipliklerinden çalışmaya örnek teşkil edebilecek nitelikte olanlar seçilerek tümceye ve bağlama kattıkları anlamla birlikte sözlüksel ve söz dizimsel özellikleri de tartışılmıştır.

Daha önce Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluk kipliklerinin çalışılmamış olması ve kiplik konusu üzerine yapılan çalışmaların azlığı, Türkçenin modern lehçesi olan Tatar Türkçesi üzerine yapılan bu çalışmanın ilk olması bu çalışmanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Çalışmamız, çalışmanın amacı, önemi, yöntemi ve sınırlamalarının anlatıldığı ön bölüm, Tatar Türkleri ve Tatar Türkçesinin özelliklerinin anlatıldığı giriş bölümü, kip ve kiplik kategorilerinin anlatıldığı birinci bölüm, gereklilik/zorunluluk kipliği ve işaretleyicilerinin tanıtıldığı üçüncü bölüm, gereklilik/zorunluluk kipliğinin diğer kipliklerle ilişkisinin anlatıldığı dördüncü bölüm, bağlamsal yan anlamların verildiği beşinci bölüm, sonuç, kaynaklar ve kavramlar sözlüğü bölümlerinden oluşmaktadır.

Çalışmamın süresi boyunca desteği ve yönlendirmesiyle yanımda olan değerli hocam ve danışmanım Yrd. Doç. Dr. Fatma ŞAHAN GÜNEY'e, çalışmalarımı her zaman destekleyen ve her zaman yanımda olan sevgili aileme, bana huzurlu bir çalışma ortamı sağlayan, en zor zamanlarımda dahi sabır ve anlayışla yanımda olduğunu hissettiğim değerli eşim İsmail AKSOY'a teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Tuğba SARIKAYA AKSOY

Mayıs 2014, Muğla

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
ESER KISALTMALARI	x
ÇALIŞMANIN AMACI, ÖNEMİ, YÖNTEMİ VE SINIRLAMALAR	xii
Çalışmanın Amacı	xii
Çalışmanın Kapsamı ve Önemi	xiii
Çalışmada Kullanılan Yöntem	xiv
Çalışmada Karşılaşılan Sınırlamalar	xv
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Tatar Adı ve Tatar Türkleri	1
1.2. Tatar Türkçesi ve Tatar Yazı Dilinin Gelişmesi	5
1.3. Tatar Türkçesinin Ağzları	8
1.4. Tatar Türkçesinin Dil Tasnifleri İçindeki Yeri.....	9
1.5. Tatar Türklerinin Alfabe Tarihçesi.....	10

2. BÖLÜM: KİP VE KİPLİK KATEGORİLERİ	13
2.1. Kip ve Kiplik Kavramlarına Kısa Bir Bakış	13
2.2. Kip	13
2.3. Kiplik	19
2.4. Kipliğin Sınıflandırılması	27
3. BÖLÜM: GEREKLİLİK/ZORUNLULUK KİPLİĞİ, ANLAM ALANI VE İŞARETLEYİCİLERİ	37
3.1. Gereklilik/Zorunluluk Kavramlarının Tanımı	37
3.2. Gereklilik/Zorunluluk Kipliğinin Anlam Alanları	42
3.3. Gereklilik/Zorunluluk Kipliğinin Kiplik Sınıflandırmaları İçindeki Yeri	45
3.4. Gereklilik/Zorunluluk Kipliğinin İşaretleyicileri	51
4. BÖLÜM: TATAR TÜRKÇESİNDE GEREKLİLİK/ZORUNLULUK KİPLİĞİ VE İŞARETLEYİCİLERİ	56
4.1. Tatar Türkçesinde Gereklilik/Zorunluluk Kipliği	56
4.2. Tatar Türkçesinde Gereklilik/Zorunluluk İşaretleyicileri	60
4.2.1. Morfolojik İşaretleyiciler	60

4.2.1.1. -rgA	60
4.2.1.2. -AsI.....	63
4.2.2. Sözlüksel İşaretleyiciler	65
4.2.2.1. Sık Olarak Kullanılan Kiplik Zarflar ve Kiplik Sözler	65
4.2.2.1.1. kirek.....	65
4.2.2.1.2. tiyêş.....	69
4.2.2.2. Daha Az Kullanılan Kiplik Zarflar ve Kiplik Sözler	71
4.2.2.2.1. zaruri.....	71
4.2.2.2.2. şart.....	72
4.2.2.2.3. mecbür	74
4.2.2.2.4. lâzım.....	75
4.2.2.2.5. farız.....	76
4.2.2.2.6. motlaka.....	76
4.2.3.Sözdizimsel İşaretleyiciler	78
4.2.3.1. Ana Tümcelerdeki Gereklilik/Zorunluluk İşaretleyicileri.....	78

4.2.3.1.1. kirek.....	78
4.2.3.1.2. -rgA kirek.....	82
4.2.3.1.3. -v kirek.....	86
4.2.3.1.4.tiyüş.....	88
4.2.3.1.5. -rga tiyüş.....	89
4.2.3.1.6.-v tiyüş.....	93
4.2.3.1.7.zaruri.....	93
4.2.3.1.8.-v zarur.....	94
4.2.3.1.9.-rgA mecbür.....	96
4.2.3.1.10.-v mecbür.....	98
4.2.3.2. Kiplik Yüklemlerin i-, bul-, it-, kil- Yardımcı Fiilleriyle Birlikte Kullanımı.....	100
4.2.3.2.1. kirek bul-.....	102
4.2.3.2.2. -rgA kirek bul-.....	104
4.2.3.2.3. kirek i-.....	106
4.2.3.2.4. -rgA kirek i-.....	107

4.2.3.2.5. -v kirek i-	110
4.2.3.2.6. tiyëş bul-	111
4.2.3.2.7. -rgA tiyëş bul-.....	112
4.2.3.2.8. tiyëş i-	114
4.2.3.2.9. -rgA tiyëş i-.....	115
4.2.3.2.10. mecbür it-.....	118
4.2.3.2.11. -rgA mecbür bul-	119
4.2.3.2.12. -rgA mecbür it-.....	122
4.2.3.2.13. -rgA mecbür i-	124
4.2.3.2.14. zarur bul-.....	125
4.2.3.2.15. zarur i-.....	126
4.2.3.2.16. turı kil-	127
4.2.3.2.17. -rgA turı kil-.....	127
4.2.3.2.18. -AsI (bar/yuk)	130
4.2.3.2.19. -AsI bul-.....	132

4.2.3.2.20. -AsI i.....	133
4.2.3.3. Yan Tümcelerdeki Gereklilik/Zorunluluk İşaretleyicileri.....	135
4.2.3.3.1. ekimli Fiilli Yan Tümceler.....	135
4.2.3.3.2. ekimsiz Fiilli Yan Tümceler.....	139
5. BÖLÜM: TATAR TÜRKÇESİNDE GEREKLİLİK/ZORUNLULUK KİPLİĞİNİN DİĞER KİPLİKLERLE İLİŞKİSİ	148
5.1. Gereklilik/Zorunluluk Kipliğinin Emir Kipliği İle İlişkisi.....	148
5.2. Gereklilik/Zorunluluk Kipliğinin İstek Kipliği İle İlişkisi.....	153
5.3. Gereklilik/Zorunluluk Kipliğinin Tahmin ve ıkarım Kipliği İle İlişkisi	154
6. BÖLÜM: TATAR TÜRKÇESİNDE GEREKLİLİK/ZORUNLULUK KİPLİĞİNİN BAĞLAMSAL YAN ANLAMLARI	158
6.1. Gereklilik/Zorunluluk Kipliği ve Nasihat, Ğt Verme, Tavsiye Yan Anlamları	158
6.2. Gereklilik/Zorunluluk Kipliği ve Uyarı, İkaz Yan Anlamları.....	160
6.3. Gereklilik/Zorunluluk Kipliği ve nemsememe, Umursamama Yan Anlamları	161
6.4. Gereklilik/Zorunluluk Kipliği ve Hayıflanma Yan Anlamı.....	162

6.5. Gereklilik/Zorunluluk Kipliği ve Meydan Okuma Yan Anlamı	162
6.6. Gereklilik/Zorunluluk Kipliği ve Kızgınlık, Hiddet Yan Anlamları.....	163
6.7. Gereklilik/Zorunluluk Kipliği ve Pişmanlık Yan Anlamı	165
6.8. Gereklilik/Zorunluluk Kipliği ve Sitem Yan Anlamı	166
SONUÇ	167
KAYNAKLAR	170
KAVRAMLAR SÖZLÜĞÜ	183

ESER KISALTMALARI

AB: (1999) *Altın Balık, Tatar Halık Ekiyetleri*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı, 272s.

TDTEA: *Başlangıcından Günümüze Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nesir-Nazım) Tatar Edebiyatı III / Türk Dünyası Edebiyatı* (Haz. Nil Yüziyev; Aktaranlar: M. Öner, İ. Türkoğlu, O. Söylemez, H. Celal, M. Toker) (2001) C.19, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

MKF: Kerimi Fatih (1996) *Morza Kızı Fatıyma*, Saylanma Eserler, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan, 30-80.

ALMA: Galimcan İbrahimov (2002) "Almaçuvar", *Saylanma Eserler*, Tataristan Respublikası Megarif Ministrlığı, Kazan, 260-288.

EDE6: Ganiyeva F. E., Gıylacev İ. G., İslamov F. F. (2000) *Edebiyat 6*, Kazan, Megarif Neşriyatı, 79-115.

SB: İshakiy Gayaz (2002) "Sönnetçë Babay", *Saylanma Eserler*, Heter Neşriyat, Tataristan Respublikası Megarif Ministrlığı, Kazan, 65-104.

UEÖ: İshakiy Gayaz (2002) "Uı Elë Öylenmegen İdë", *Saylanma Eserler*, Heter Neşriyat, Kazan, 174-242.

İTB: Latıyfi Flüs (2001) *İşëlëp Töşken Behët*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan, 416s.

EDE10: Minnegulov H. Y., Gıymadiyeva N. S. (2000) *Tatar Edebiyatı 10*, Kazan, Megarif Neşriyatı, 320s.

KAÇ: Nebiullin Tahir (2001) *Kaçın*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan, 224s.

YBZÇ: Rabit Batulla (1990) *Yul Buyında Zeñger Çeçek* (kıyssa), 288s.

S4, 2000: Söyëmbike Dergisi (2000), Aprel, No: 4, 42s.

S5, 2000: Söyëmbike Dergisi (2000), May, No: 5, 42s.

S6, 2000: Söyëmbike Dergisi (2000), İyun, No: 6, 50s.

S5, 1999: Söyëmbike Dergisi (1999), May, No: 5, 42s.

S6, 1999: Söyëmbike Dergisi (1999), İyun, No: 6, 50s.

S8, 1999: Söyëmbike Dergisi (1999), Avgust, No: 8, 42s.

S9, 1999: Söyëmbike Dergisi (1999), Sentyabr, No: 9, 50s.

S8, 1997: Söyëmbike Dergisi (1997), Avgust, No: 8, 44s.

S10, 1997: Söyëmbike Dergisi (1997), Oktyabr, No: 10, 44s.

S10, 1996: Söyëmbike Dergisi (1996), Oktyabr, No: 10, 36s.

ÇALIŞMANIN AMACI, ÖNEMİ, YÖNTEMİ VE SINIRLAMALAR

Çalışmanın Amacı

Türkiye’de kip kategorisi üzerine dil bilgisi kitaplarında ve çeşitli çalışmalarda birbirine benzer ve farklı birçok görüş öne sürülmüştür. Araştırmacılar kip konusuna farklı açılardan yaklaşmışlardır. Bazı araştırmacılar kipi zaman ile birlikte ele alıp, olayların oluş ve kılış zamanını gösteren yapılar olarak ele alırken; bazıları konuşurun olay veya durum karşısındaki ruhsal durumunu yansıtan bir yapı olduğunu belirtir. Geleneksel dil bilgisi kitaplarında genellikle zamana karşılık olarak kullanılan kipler, haber ve tasarlama kipleri olmak üzere ikiye ayrılır.

İngilizce karşılığı *modality* olan kiplik ise, doğrudan anlamla ilgilidir. Kiplik, tümceden ayrı düşünülemediği gibi tek başına hem morfolojik hem de söz dizimsel değer taşıyan unsurlardan oluşmaktadır. Kiplik, tümce içinde kipin anlamını tasvir eden unsurlardır ve kipin anlamının belirginleşmesine yardımcı olur.

Gereklilik/zorunluluk kipliği, bilgi ve yükümlülük kipliği olarak ikiye ayrılan kipliğin yükümlülük kipliği içinde incelenmektedir. Gereklilik/zorunluluk kipliği bir işin ya da olayın gerçekleşmesinin gerekli ve zorunlu olduğunu belirtir.

Çalışmada, Tatar Türkçesiyle yazılmış eserlerde gereklilik/zorunluluk kipliğinin hangi işaretleyicilerle ifade edildiği ve bu işaretleyicilerin hangi anlamlarda kullanıldığı üzerinde durulacaktır. Seçilen metinler baştan sona taranarak tümceye gereklilik/zorunluluk anlamı katan kiplikler ayrı ayrı fişlenecek, tümcedeki anlamları belirlenecek ve en sonunda da elde edilen veriler üzerinden bir sonuca varılacaktır.

Çalışmanın Kapsamı ve Önemi

Türkçede kip, kiplik ve kiplik işaretleyicileri başlı başına araştırma konusu yapılmamış, bu konulardan çeşitli çalışmalarda sadece bazı yönleriyle söz konusu edilmiştir. Kiplik üzerine yapılan çalışmaların çoğu Türkiye Türkçesine yöneliktir. Bu çalışmalarda çok geniş bir yelpazeye sahip olan kipliğin farklı alt birimleri incelenmiştir. Daha çok morfolojik açıdan yapılan çalışmalarla kip ve kiplik araştırmaları gelişirken, bu alandaki söz dizimsel ve anlam bilimsel incelemeler cılız kalmıştır. Son yıllarda dilbilime olan ilginin artması ile anlambilim üzerine yapılan çalışmalar hız kazansa da sadece Türkiye Türkçesi için değil diğer Türk lehçelerinde de kiplik alanında semantik ve söz dizimsel incelemelerin yapılması zorunlu hale gelmiştir. Türkçenin diğer kollarında yapılacak olan kiplik çalışmaları hem Türkçedeki kiplik sistemini daha iyi anlamamıza yardımcı olacak hem de genel anlamda kiplik teorisinin gelişmesi ve genişletilmesi için gerekli olan veri çeşitliliğini sağlamada faydalı olacaktır düşüncesindeyiz.

Alanyazın (literatür) taramalarımızda Tatar Türkçesinde kiplik konusunu derinlemesine irdleyen çalışmalara rastlanmaması, bu alandaki bilgi eksikliğini kısmen gidermek üzere bu çalışmayı başlatmamız için itici güç olmuştur. Tatar Türkçesinin özellikle son dönem metinlerinde gereklilik/zorunluluk kipliği ile ilişkili unsurlarını incelemek, kısmen de olsa Tatar Türkçesindeki kiplik sistemini tanımamızı ve kipliğin diğer dilbilgisel ulamlarla (örneğin zaman, görüntü) ilişkisini görmemizi sağlamışsa da kiplik ile diğer dilbilgisel ulamların geçişlerini ve karşılıklı ilişkilerini başka çalışmalara bırakarak bu çalışmada Tatar Türkçesindeki gereklilik/zorunluluk kipliğinin morfolojik, söz dizimsel, biçim-sözdizimsel ve sözlüksel işaretleyicileri ile gereklilik/zorunluluk ifade eden yapıların anlam bilimsel olarak incelenmesine odaklanılmıştır.

Taranan metinlerin hikâye, roman ve dergi makaleleri gibi türleri temsil eden çağdaş yazın örneklerinden seçilmesine özen gösterilmiştir. Bu metinlerde konuşurun konuşma ve yazma sırasında kullandığı kiplikler, anlamın belirginleşmesine, anlaşılır hale gelmesine yardımcı olmaktadır. Ele aldığımız örnekler gereklilik/zorunluluk

anlamının hangi yapılarla gerçekleştirildiğini ve gereklilik/zorunluluk işaretleyicilerinin kendi işlevlerinin dışında başka hangi anlamları karşılamak üzere kullanılabileceğini göstermeleri açısından önemlidir.

Öncelikle Türkiye Türkçesine, daha sonra modern Türk lehçelerine yönelik kiplik ve kiplik işaretleyicileri üzerine yapılan çalışmaların az olması bu çalışmayı daha da önemli kılmaktadır. Bu çalışmanın özellikle Tatar Türkçesinde yapılacak olan kiplik çalışmalarına katkı sağlayacağını umuyoruz.

Çalışmada Kullanılan Yöntem

Çalışmamızda Tatar Türkçesinin daha çok son dönemine ait metinler kendi dönemi içinde değerlendirilerek metinlerde geçen gereklilik/zorunluluk kiplikleri taranmıştır. Örneklerin seçimi ve yorumlanması dönemin koşulları göz önüne alınarak yapılmaya çalışılmıştır. Kiplik işaretleyicilerinin bazıları eski dönemlerde kullanıldığından ve son dönem metinlerinde olmadığından bazı örnekler daha eski dönemlere ait metinlerden seçilmiştir.

Çalışmamızda ilk olarak Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluk kipliğini ifade eden ek ve yapıların çeşitliliğini göstermek ve farklı türlerde kiplik kullanımının nasıl olduğunu anlamak için gerekli olan metinler hikâye, masal, roman ve dergi makaleleri gibi türler seçilerek taranmıştır. Bu eserlerin daha çok Tatar Türkçesinin son dönem edebiyatının eserleri olmasına dikkat edilmiştir. Seçilen eserler konuları ve yazarları dikkate alınmaksızın seçilmiştir.

Sonraki aşamada, belirlenen metinlerde gereklilik/zorunluluk kiplik ifadeli tümce ve sözcükler taranarak tespit edilmiştir. Metinler, fişleme tekniği kullanılarak baştan sona ve atlanmadan taranmış, gereklilik/zorunluluk kipliği ile ilişkili olduğuna karar verilen her bir tümce veya sözcük, sayfa numarası belirtilerek fişe kaydedilmiştir. Fişlerdeki tümceler incelendikten sonra çalışmada kullanılacak örnekler belirlenmiştir.

Verilen örnek tümcelerın sonunda parantez içinde sırasıyla ilgili örneğın alındığı eser adının kısaltması ve sayfa numarası yazılmıştır (Ör: AB: 45). Bu yöntem verilen örneğın, geçtiğı metinde bulunmasını daha da kolaylaştıracaktır.

Tatar Türkçesi metinlerinden alınan örnek tümceler, tez çalışmamız sırasında Tatarcaya özgü gereklilik/zorunluluk işaretleyicileri olarak belirlediğimiz ve bölümlendirdiğimiz dilbilgisel işaretleyiciler esas alınarak ve buna göre uygun başlıklar altına yerleştirilerek önce Latin harfleriyle verilmiş, daha sonra da Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Ayrıca, verilen örnek tümcelerde geçen gereklilik/zorunluluk kipliklerinin hangi anlam alanlarına işaret ettiği açıklanmıştır. Tümcelerin anlam bilimsel özelliklerinin yanında yapısal ve söz dizimsel özellikleri de analiz edilmiştir.

Çalışmada Karşılaşılan Sınırlamalar

Çalışmamız Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluk kipliklerinin anlamsal, yapısal ve söz dizimsel incelemesini içermektedir. Tatar Türkçesinden belirlediğimiz metinler doğrultusunda gereklilik/zorunluluk kiplikleri çalışılmıştır. Seçtiğimiz metinler daha çok Tatar Türkçesinin son dönem edebiyatına ait eserler olmakla birlikte, bazı yapıların sadece daha eski dönemlerde kullanılması sebebiyle az da olsa eski metinlerdeki örnekler de kullanılmıştır.

Araştırmacıların farklı görüşlerinin olduğu, sınıflandırmanın çeşitli şekillerde yapıldığı kiplik kategorisinin sınırları kesin olarak belirlenmiş değildir. Bu belirsizlik kiplik üzerine yapılacak olan çalışmaların hem yöntem olarak eksik olmasına hem de süre olarak çalışmanın uzamasına sebep olmaktadır. Çalışma için ayrılan sürenin sınırlı olması, Tatar Türkçesinde bütün kiplik işaretleyicilerinin incelenmesini zorlaştırmıştır. Bu yüzden önerme ve olay kipliğı olmak üzere ikiye ayrılan kiplik türlerinden olay kipliğinin izin-yükümlülük alt başlığı altında incelenen gereklilik/zorunluluk kipliğı üzerinden çalışılmasına karar verilmiştir.

1. GİRİŞ

1.1. Tatar Adı ve Tatar Türkleri

Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir cumhuriyet olan Tataristan, 30 Ağustos 1991 tarihinde özerkliğine kavuşmuştur. Başkenti Kazan olan Tataristan Cumhuriyeti, Doğu Avrupa ovasının doğu bölgesinde, Kama ve İdil nehirlerinin birleştiği yerde kurulmuş bir Türk cumhuriyetidir. Tataristan kuzey-güney sınırları arasında 290 km, doğu-batı sınırları arasında 460 km uzunluğundadır. Batısında Çuvaşistan, doğusunda Başkurdistan, güneyinde Samara ve Simbir bölgeleri, kuzeybatısında Mari Cumhuriyeti, güneydoğusunda Orenburg bölgesi ile komşudur. Tataristan Cumhuriyeti 67.836 km² yüzölçümüne sahiptir.

Tatar Türklerinin soyunu, Bulgar ve Kıpçak Türklerinin soyuna dayandırabiliriz. Avrupa Hun Devletinin Batı kolunu meydana getiren Ogurlar, 463 yılında İdil, Tuna ve Kafkasya Ogurları olarak üçe ayrılmışlar ve 482 yılından itibaren Bizans kaynaklarınca Bulgar adıyla anılmışlardır (Golden 2000: 346-354).

13. yüzyılın başlarında Batu Han önderliğinde bu bölgeyi hâkimiyeti altına alan ve bazı İslami kaynaklarda Tatar adıyla da anılan Moğollardan önce, takriben 11. yüzyıldan itibaren bu bölgelere gelen Kıpçak Türkleriyle bölgenin en eski yerleşik topluluklarından olan Müslüman Bulgar Türkleri zaman içinde karışıp kaynaşarak bugün Tataristan'da yaşayan Türkleri meydana getirmişlerdir (Taymas 1988: 16-17).

Tatar adı ile ilgili olarak araştırmacılar çok farklı görüşler öne sürmüşlerse de bu adın kökeni ile ilgili tam bir bilgiye ulaşılamamıştır. Türkçe kaynaklarda *Tatar* adı ilk olarak Orhun Abideleri'nden Kültigin Abidesinin güney ve doğu yüzünde *Otuz-Tatarlar*; Bilge Kağan Abidesi'nin doğu yüzünde ise *Otuz-Tatarlar* ve *Tokuz-Tatarlar* şeklinde geçer (Ergin 1994: 2-48).

Edebiyatımızın en önemli eserlerinden olan Dede Korkut Hikâyeleri'nde de *Tatar* boy adı geçmektedir (Ergin 1989: 2-3). Bu kaynakların dışında Kabusnâme'de Tatarların dokuz Türk kavminden biri olarak gösterildiği, Dîvânü Lûgâti't-Türk'te Türk kavimleri arasında sayıldığı, Tarih-i Fahreddin Mübarekşah'taki Türk kavimlerine ait listede Tatar isminin bulunduğu görülmektedir (Sümer 1979: 57-61).

Tatar adının, Hazar, Bulgar, Balkar, Sabir, Mişer gibi Türkçe bir söz olduğu, “yabancı, başka kabileye mensup” anlamına gelen *Tat* kelimesiyle, kişi anlamına gelen *er* sözünün birleşmesiyle ortaya çıktığına dair bir görüş bulunmaktadır (Zekiyev, Ganiyev, Zinnatullina 1998: 15-17).

Çin kaynaklarında *Tatar* adı, 9. yüzyıldan sonra anılmaktadır. Çin kaynaklarında Tatar adına değişik tarihlerde *Ta-Ta* veya *Da-Da* şeklinde rastlanır (Caferoğlu 1988: 73). M. Z. Zekiyev, Tatar adına ilk olarak tarihi Çin kaynaklarında rastlandığını, kimi âlimlerin onun Çince ‘pis, pasaklı, vahşi’ anlamına gelen *ta-ta* (*da-da*) sözünden ortaya çıktığını düşündüğünü belirtir (Zekiyev 1998: 308).

Altın Ordu devletinde idareci durumunda olan Moğollar vasıtasıyla ve onların eskiden beri komşuları tarafından Tatar diye adlandırılması, devletin de “Tatar devleti” diye meşhur olmasına sebep olmuştur. *Tatar* adını Marco Polo'dan beri Türklerle Moğolları müştereken adlandıracakları şekilde tanıyan Batı dünyası, özellikle Doğu Avrupa'yı da topraklarına katan Altın Ordu devleti dolayısıyla, Osmanlı alanı dışındaki bütün Türk toprakları için bu adı kullanmaya başlamışlardır (Öner 2007: 681).

Ebul-Gazi Bahadır Han, *Tatar* adının önceleri bir han adı olduğunu, sonra kavim adı olduğunu söylerken, N. M. Karamzin gibi bazı tarihçiler, Yakutların *Tatar* adlı ongununa dikkat çekmişlerdir. Orta Çağ'da Avrupa'da Latince *tartar* “cehennem, yer altı hükümdarlığı” sözü Altın Ordu devleti için kullanılmıştır. Ayrıca *tav + tor > tavar > tatar* ‘dağlı kişiler’ gibi zorlama etimolojiler yapılmıştır. Bugün en çok kabul gören *tat-eri ~ tat-er* ‘yabancı kişi’ etimolojisidir ve bu kavim adının

daha çok komşuları tarafından söz konusu halka verildiği görülmektedir (Zekiyev 1966: 5-8).

Altın Ordu'nun yıkılmasından sonra süren Kazan, Kırım, Kasım, Astırhan, Nogay, Sibir hanlıkları, Avrupalılar ve Ruslar tarafından genellikle Tatar hanlıkları olarak bilirse de bu bölgedeki Türk toplulukları, bu adı bir kimlik olarak ancak XIX. asır sonunda kullanmaya başlamışlardır. Çarlık tarihi boyunca büyük bir Hristiyanlaştırma faaliyetine maruz kalan Kazan Türklerinin, beklenen bir tepkiyle kendilerini hep Müslüman (Rus kaynaklarında *Kazanlı*, *busurman* (< Müslüman) olarak adlandırdıktan sonra, XIX. yüzyıldaki aydınlanma hareketinin sonucunda Tatar adını bir ulus kimliği halinde benimsemeye başladıkları görülmektedir (Temir 1966: 418-422, Golden 2006: 469).

Altın Ordu'nun himayesi altındaki İdil boyu Türkleri, önceleri *Tatar* adı ile ilgili olumsuz düşünceleri sebebiyle kendilerini sadece Müslüman olarak belirtip millet adı belirtmiyorlardı. *Tatar* adı İdil boyu Türkleri için ilk defa Kazanlı meşhur tarihçi ve fikir adamı Şehabettin Mercani ve yazar ve tercümeçi Kayyum Nasri tarafından edebiyatımıza girmiştir. Şehabettin Mercani ve Kayyum Nasri'den sonra, 19. asrın sonlarında ve 20. asrın başlarında Kazanlı yazarların hemen hepsi Kazan Türkleri için Tatar adını kullanmışlardır (Battal 1996: 168-169). Uzun bir tarihi sürecin sonunda, *Tatar* adı Kırım ve Kazan Türkleri tarafından benimsenmiş ve millet adı olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Bugün Tatar adını taşıyan Türk toplulukları beş grupta toplanmaktadır:

1. İdil-Ural Tatarları: Nüfus, yayıldıkları alan, dil ve kültürleri bakımından İdil-Ural bölgesinin en önemli topluluğu olan İdil-Ural Tatar Türkleri kendi içinde dört gruba ayrılmıştır:

I. Kazan Tatarları: İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatarların büyük çoğunluğunu teşkil eden Kazan Tatarları, Tipter, Perm, Nukrat ve Besermen Tatarları olmak üzere dört gruba ayrılır.

II. Mişerler: Mordva, Tataristan, Başkurdistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Moskova, Leningrad gibi ülke ve bölgelere yayılan Mişerler, yaşadıkları bölgelere göre Kuzey, Güney, Simbir, Batı Ural ve Kuzeydoğu Mişerleri olarak beş grupta toplanmaktadır. Mişerlerin etnik olarak Bulgar, Altınordu, Kıpçak Nogay ve Türk-Ugorlardan izler taşıdığı düşünülmektedir (Alkaya 2002: 59-60).

III. Kreşinler veya Kryaşenler: 16.-17. yüzyıllarda ve 18. yüzyılın başında iki ayrı grup halinde vaftiz edilerek Hristiyanlığa giren Tatarlara Kreşin veya Kryaşen adı verilmektedir. Etnografik ve dil özellikleri bakımından Molkeyev, Çittopol, Batı-Kam, Elabuvik, Mengel, Bakalin ve Nogaybek olmak üzere yedi gruba ayrılmaktadır.

IV. Kasım Tatarları: Adlarını Kasım Hanlığının merkezi olan Kasım şehrinden alan bu Türk topluluğunun bugünkü Kasım şehrindeki nüfusu yaklaşık 100 bindir.

İdil-Ural bölgesi dışında Tatar adıyla anılan Türk toplulukları şunlardır:

2. Astrahan Tatarları:

- I. Yurt Tatarları
- II. Nogaylar
- III. Karagaşlar

3. Sibirya Tatarları:

- I. Baraba Tatarları
- II. Tomsk Tatarları
- III. Tobol Tatarları
- IV. Tümen Tatarları
- V. İşim Tatarları
- VI. Yalutorovski Tatarları
- VII. Tara Tatarları

4. Kırım Tatarları:

- I. Nogaylar (Çöl Tatarları)
- II. Tatlar (Yalı Boyu Tatarları)

- III. Üskütler
- IV. Dobruca Tatarları
- 5. **Litvanya ve Polonya Tatarları** (Deliömeroğlu 1997: 1434-1436).

Bugün, İdil boyu ve Urallar arasında bulunan Tataristan Cumhuriyeti merkez olmak üzere, Baltık ülkelerinden Orta Asya'ya kadar yayılan çok geniş bir alanda yaşayan Tatar Türklerinin 1989 nüfus sayımına göre nüfusu 1.765.404 olan bu sayı, bütün SSCB'de toplam 6.645.588'dir (Öner 1998: XXVIII-XXX). Tataristan, Kazan Tatar Türklerinin %25'inin yaşadığı bir ülkedir. Geri kalan Kazan Tatar Türklerinin 1.120.000'i Başkurdistan'da, 467.676'sı Özbekistan'da, 327.871'i Kazakistan'da, 86.789'u Ukrayna'da, 72.168'i Tacikistan'da, 70.068'i Kırgızistan'da, 39.243'ü Türkmenistan'da, 28.019'u Azerbaycan'da yaşamaktadır. Bazı Kazan Tatar Türkleri ise Rusya Federasyonu'nun Tataristan ve Başkurdistan dışında kalan değişik özerk cumhuriyetlerinde ve Beyaz Rusya, Litvanya, Letonya, Estonya, Gürcistan, Moldova gibi ülkelerde dağınık ve küçük gruplar halinde yaşamaktadırlar. 2000 yılı itibariyle SSCB ülkelerinde yaşayan Kazan Tatar Türklerinin nüfusu 7.207.000 olduğu ve bütün dünyadaki toplam Tatar nüfusunun 8-10 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir (Özkan 2007: 211).

1989 nüfus sayımına göre Ruslar, 1.575.404'e ulaşan nüfuslarıyla Tataristan nüfusunun %43,25'ini, Çuvaşlar 134.221 olan nüfuslarıyla %3,68'ini meydana getirmektedirler (Özkan 2007: 211).

1.2. Tatar Türkçesi ve Tatar Yazı Dilinin Gelişmesi

Kıpçak grubu Türk lehçeleri arasında ilk olarak yazı dili haline gelen ve Başkurt Türkçesiyle birlikte bu lehçe grubunun İdil-Ural bölgesi kolunu meydana getiren Tatar Türkçesi, 11.-12. yüzyıllar arasında Bulgar, 14. yüzyılın ortalarından 15. yüzyılın ilk yarısına kadar Kıpçak, 15. yüzyılın ikinci yarısından 18. yüzyılın sonlarına kadar İdil-Ural bölgesi Türkîsi veya Çağatay Türkçesi ve 19. yüzyıldan günümüze kadar mahalli Tatar ağızlarından gelişen Tatar Türkçesi yazı dili olmak üzere dört ana dönemden geçmiştir (Ganiyev 1997: 8).

Tataristan'ın batı bölgelerinde Buinsk, Kuybışev ve Çistopol bölgeleriyle Çuvaşistan'ın doğu sınır bölgelerini içine alan sahada bulunan 13.-14. yüzyıla ait 150 kadar İdil Bulgar kitabesi, İdil Bulgar Türkçesinden Tatar Türkçesine geçişin en önemli tanıklarındır. 3'ü Arapça olan bu mezar kitabelerinde 43 Ana Bulgarca kelime, 37 Arapça ibare, 150 kadar kişi adı ve çok sayıda Tatar Türkçesi kelime tespit edilmiştir (Tekin 1988: 195-212).

15.-16. yüzyıllarda Kazan merkezli olarak gelişen yazı dili, Çağatay Türkçesinin klasik özelliklerini yansıtmakla beraber, İdil boyu Bulgar-Kıpçak yazı dilinden, hatta Oğuz ve Uygur Türkçelerinden de bazı özellikler taşımaktadır (Hakov 1994: 153-159).

Kazan Tatar dilcileri eski Tatar edebi dilini, 16. yüzyılda yaşamış olan Muhammedyar'ın Tuhfe-i Merdan ve Nur-ı Sudur adlı eserleri ile başlatırlar (Zekiyev, Ganiyev, Zinnatullina 1998: 49-50).

Kazan'ın ve İdil-Ural bölgesinin önemli bir kültür merkezi haline gelmesinde Kazan Tatar Türkleri arasında görülen matbaacılık faaliyetleri etkili olmuştur. Kazan Tatar Türkleri 1711'den itibaren Sen Petersburg'da basım işlerini başlatmışlar, 1764'te özel bir matbaanın kurulmasıyla basım faaliyetlerini daha da geliştirmişlerdir. 1766'da ilk defa Fransızca'dan Türkçeye çevrilen *Türk Dili Grameri* ve *Türkçe Kıraat Kitabı* basılmıştır. 1774'te Moskova'da basılan Sait Halfin'in 52 sayfalık *Tatar Tili Elifbası*, ilk Türkçe telif eser olma özelliği göstermektedir. 1811'de Kazan'da basılan ilk eser *Heftiyek* (Kur'an-ı Kerim'in yedide biri)'tir. Bu matbaada *Kur'an-ı Kerim*, *Elifbâ* (İman Şartı), *Ahmediye*, *Muhammediye*, *Şecere-i Türkî*, *Çingiznâme* gibi çok sayıda eser basılmış, bu eserler sadece Kazan'da okunmamış, bütün Türkistan'a yayılmıştır (Binark 1976: 13-19).

19. yüzyılda başlayıp 1917'deki Sovyet ihtilâline kadar devam eden Ceditçilik hareketi Kazan Tatar Türkleri arasında dil, din, eğitim ve edebiyat alanında derin izler bırakmıştır. Bu dönemde Abdünnasır Kursavî, Şehabeddin Mercanî, Kayyum Nasirî, Musa Akyiğitzâde, Abdullah Tukay, Fatih Kerimî, Yusuf Akçura, Ayaz

İshakî, Sadri Maksudî, Alimcan İbrahim, Fatih Emirhan, Şerif Kemal gibi isimler; eserleri, fikirleri ve faaliyetleri ile sadece Kazan'da değil Türkiye ve bütün Türk dünyasında etkili olmuşlardır (Özkan 2008: 213-214).

Bugünkü Kıpçak lehçeleri içinde, yazı dili geleneği en eski olan Kazan Tatar Türkçesidir. Bu bölgedeki edebî gelenek, Rus işgali ile bir kopukluk yaşasa da Türkistan ve daha sonra Osmanlı etkisiyle devam eden klasik bir yazı dili, XIX. asra kadar devam etmiştir (Öner 1998: XXX).

Tatarlar XIX. asır sonlarında başlayan yenileşme (Ceditçilik) sürecinde, bölgede eskiden beri iyi bildikleri ticaret yolundan elde ettikleri yerli sermayeyi milli kültür yatırımına çevirmişler ve modern bir yazılı edebiyat oluşturmuşlardır. Kazan Tatar Türkleri için yeni bir yazı dili oluşturma çabası içine giren Kayyum Nasırî (1824-1902), yazı dilinin halk dili olması gerektiğini düşünmüş ve bu düşüncesini kuvvetlendirmek için derlediği folklor ve halk edebiyatı ürünleri milli edebiyat için önemli bir birikim oluşturmuştur (Öner 2009: 7-8).

Kazan Tatar ağzının yazı dili haline gelmesi için çalışan öncü yazarlardan biri olan Ayaz İshakî, roman, hikâye, piyes, hatırat ve tarih türündeki eserlerinde Rus yazarlarının etkisinde kalarak sosyal konular işlemiştir. Ancak daha sonra didaktik bir ahlakçılık ve milli davaların savunulması yolunda eserler vermiştir (Özkan 2007: 215).

Abdurrahman İlyasî, Ali Asgar Kemal, Kerim Tinçura, Muhammed Burangül, Ferit Yarulla gibi yazarlar, eserleriyle Tatar Türkçesini bir sahne dili haline getirmişlerdir (Tahir 1975: 25-30).

Abdullah Tukay (1886-1913), ilk eserlerinde İstanbul ağzı ile Çağatay Türkçesi arasında tereddütler yaşasa da daha sonra Tatar konuşma diline yönelerek bu ağzın yazı dili haline gelmesinde çok etkili olmuştur. Şiirlerinin yanında fıkra ve siyasi makaleleriyle de büyük bir şöhret kazanmıştır (Özkan 1994: 19-37).

Sovyet tarihinin son dönemindeki yeniden yapılanma ve açılma siyasetinin sonucunda Tataristan Cumhuriyeti devlet egemenliği hakkında 30 Ağustos 1990 tarihinde bildirge “deklarasyon” ilan etmiş ve Tatarca, Rusça ile birlikte devlet dili olarak kabul edilmiştir. Tatar Türkçesi, tarihî Altın Ordu alanında yaşayan, ama özellikle Çarlık dönemindeki Hristiyanlaştırma baskısından kaynaklanan göçlerle, Stalin egemenliğindeki koğuşurma ve ideolojik temizleme siyaseti dolayısıyla veya ticaret kolonileri halinde yayılan bu geniş Tatar toplumunun konuşma ve yazı dilidir (Öner 2009: 8).

1.3. Tatar Türkçesinin Ağzları

Yazı dili olarak köklü bir geçmişten gelen Tatar Türkçesi, özellikle 16. yüzyılın ortalarından başlayan ve yeni dönemlere kadar süren göçler dolayısıyla çok geniş bir alanda yayılmış üç büyük diyalekt grubuna sahiptir:

Orta diyalekt: Bu grupta diğer diyalektlerden farklı olarak $a > o$, $y > c$, $k > g$ değişimleri görülür. Kazan, Kuşan, Sekaliba, Baylar, Saralimin, Saralı, Min, Yurmi gibi etnik adlarla anılan Tatar topluluklarının kullandığı ağızlardan meydana gelmektedir. Bu ağız grubu yayıldığı alan bakımından kendi içinde Tav yağı, Kazan ardı, Minzele, Böri (Başkurdistan’da), Nukrat-Glazov (Kirov bölgesi ve Udmurdistan), Bereñgi (Mari bölgesi), Geyne (Perm ve Sverdlov bölgeleri), Kamışlı (Samara bölgesi) diyalektleri olmak üzere 8 alt bölüme ayrılır.

Bazı Tatar Türklerinin göçler yoluyla diğer Türk boy ve topluluklarıyla karışması sonucu, Orta ağız grubunun Kasım (Ryazan bölgesi), Nogaybek (Çilebi bölgesi), Eçkin (Çilebi ve Kurgan bölgeleri), Zlatoust (Başkurdistan), Kargalı (Orenburg bölgesi) gibi karışık ağız alanları da oluşmuştur. Bu ağız alanlarından Safakul ve Abdullin ağzları bugün tamamıyla kaybolmuştur (Özkan 2007: 217, Golden 2006: 471).

Batı (Mişer) diyalekti: Mişer Tatar Türkleri bu diyalekti oluşturan bir topluluktur. Bunlar Karadeniz yakınlarındaki Bulgarlar, Oğuzlar ve Hazarlara yakın

yaşamışlardır. Bu yüzden bu diyalekt grubu Oğuz grubunun fonetiğine daha yakındır. Batı diyalektinde Orta diyaletle göre $o > a$, $g > k$ olarak değişir (Özkan 2007: 217). Bu diyalekt grubu Tatarsitan ve Başkurdistan olmak üzere Sirgaç, Çistay, Çüpreli, Melekes, Hvalin, Temnikov, Lembre, Kuznetsk, Mordva-Karatay diyalektleri gibi alt alanlara ayrılır (Öner 2007: 683, Golden 2006: 471).

Doğu (Sibirya) diyalekti: Batı Sibirya'daki Tümen, Omsk ve Novosibirsk ülkelerinde konuşulan Tobol-İrtiş, Baraba, Tomsk diyalektleri bu grubu oluşturur (Öner 2007: 683, Golden 2006: 471).

Poppe, *Tatar Manual* adlı eserinde Kazan Tatar Türkçesinin ağızlarını, Tataristan'da yaklaşık 1.800.000 kişi tarafından konuşulan *Merkez ağızı*, İdil yakınlarında ve Gorki, Tambov, Voronez, Ryazan, Penza, Kuybışev, Saratov ve Orenburg'da kullanılan *Batı veya Mişer ağızı*, Batı Sibirya'da Baraba, Tomsk, Tümen, İşim, Yalutorovski, Tobol, Tara Tatar Türklerinden meydana gelen 320.000'e yakın kişi tarafından konuşulan *Doğu ağızı* olmak üzere üç bölümde ele almıştır (Poppe 1968: 3).

Poppe'ye göre, 1. yaklaşık 45.000 kişi tarafından konuşulan *Astrahan ağızı*, 2. Kasım bölgesinde yaklaşık 5.000 kişi tarafından konuşulan *Kasımov ağızı*, 3. Perm, Grazov ve Başkurdistan'da yaklaşık 300.000 kişi tarafından konuşulan *Tipter ağızı*, 4. Yukarı Ural bölgesinde yaklaşık 110.000 Kreşin tarafından kullanılan *Ural ağızı* olmak üzere dört grupta toplanan Tatar Türkçesi ağızları, karışık özellikler göstermektedir (Poppe 1968: 3).

1.4. Tatar Türkçesinin Dil Tasnifleri İçindeki Yeri

Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesiyle birlikte genellikle Karay, Karaçay-Balkar, Kumuk; Nogay, Kazak, Karakalpak; Kırgız Türkçesi ile beraber Kuzeybatı-Kıpçak grubunda tasnif edilmiştir. Radloff'un tasnifinde "Batı Lehçeleri" başlığının alt başlığı olan "Volga veya Kuzey Rusya Lehçeleri" başlığı altında Mişer Lehçesi,

Kama Lehçesi, Simbir Lehçesi, Kazan Lehçesi, Belebey Lehçesi ve Kasım Lehçesi olmak üzere verilmiştir.

Ramstedt'in tasnifinde Tatar Türkçesi, Kırgız, Kazak, Karakalpak, Nogay, Kumuk, Karaçay, Karaim ve Başkurt lehçeleriyle birlikte "Batı Grubu" içinde gösterilmiştir. Samoyloviç, altı gruba ayırdığı Türk lehçeleri içinde Tatar Türkçesini III. Grup olan TAV- grubu (Kıpçak, Kuzeybatı) içinde göstermiştir.

Baskakov, Tatar Türkçesini "Türk Dillerinin Batı Hun Dalı" ana başlığı altında bulunan "Kıpçak Grubu" içinde "Kıpçak-Bulgar" başlığında ele almıştır. M. Räsänen'in tasnifinde, Tatar Türkçesi yedi gruba ayrılan tasnifin içinde "Kuzeybatı Grubu"nda Kırgız, Kazak, Karakalpak, Nogay ve Kumuk gibi lehçelerle birlikte sınıflanmıştır (Arat 1953: 74-139).

Talat Tekin, Türk lehçelerini on iki gruba ayırarak sınıflandırmıştır. Tatar Türkçesi bu sınıflandırmanın X. Grubu olan "tawlı grubu" başlığı içinde Başkurt, Kazak, Karakalpak, Kumuk, Karaçay-Balkar, Karay, Baraba Tatarcası ve Kırım Tatarcası ile birlikte ele alınmıştır (Akar 2006: 45-46).

Türk lehçelerini tasnif denemelerinin en sonuncusu Lars Johanson tarafından 1998'de yapılmıştır. Johanson, Türk lehçelerini geleneksel lehçe tasniflerinin dışına çıkmadan ve seslik ölçüler ile coğrafi bölümlenmeleri ön plana çıkararak altı gruba ayırmıştır. Tatar Türkçesi "Kuzey-batı Grubu"nun "Batı Kıpçak Grubu" içinde Kumuk, Karaçay, Balkar, Kırım ve Karaim Türkçeleri ile birlikte ele alınmıştır (Johanson 1998: 82-83).

1.5. Tatar Türklerinin Alfabe Tarihçesi

Kazan Tatar Türklerinin ilk ve en eski köklerini oluşturan İdil Bulgarları, Türkçenin iki büyük dil grubundan, bugünkü Çuvaş Türklerinin devam ettirdikleri r-l grubuna dâhildir. Daha önceleri Runik alfabeyi kullanırken 920 yılında Şelkey oğlu

Almış Han'ın halkıyla birlikte İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte Bulgar Türkleri Arap alfabesini almışlardır (Özkan 2007: 211-212).

Tatarlar, XIX. yüzyılda bütün kültür kurumları gibi alfabenin de yenileşme (ceditçilik) akımının gündeme gelişine kadar, Arap yazısına dayalı klasik Çağatay geleneğindeki eski yazıyı kullanmışlardır (Öner 2001: 199). Kazan Tatarları arasında okur-yazar oranının yüksek olması, burada ileri bir basım sanayisinin bulunması ve burada Arapça basılan kitapların bütün İslam dünyasında, Arap harfli Türkçe kitapların ise bütün Türk dünyasında okunması sebebiyle Kazan Tatarlarının yeni yazıya direnişi diğer cumhuriyetlere nazaran büyük oldu (Şahin 2003: 2).

Bazı yazarlar, Kayyum Nasırı'nin dikkat çektiği alfabenin yetersizliği konusuna, XIX. yüzyıl sonlarında, Tatarcanın yazımında ünlüler için Arap harflerine bazı ilaveler koyarak okul kitapları yazmaya başlarlar. Giderek birbirinden ayrılan yazımlar için 1899'da birleştirici ve eski yazının korunması yönünde kararlar alınır. 1910-1912 arasında yazım ve alfabe düzeltme yönünde birçok girişim yapılmış, sadece bu konuyla ilgili toplantılar yapılmıştır. 20-27 Nisan 1917 tarihlerinde Kazan'da toplanan I. Öğretmenler Kurultayı ("Ukıtuvçılarnıñ bërëncë eşyëzdë") imlâ ve dil meselelerinin ele alındığı bir toplantı olmuştur. Kitap kapaklarında ve başlıklarda ayrık yazımın yayıldığı gelenekte özellikle ünlülerin gösterildiği bir yol tutturulmuştur. Böylece Arap harfli alfabe, giderek Latin yazı geleneklerine yaklaşmıştı. Bunun yanı sıra pelték se, hı, zel, sad, dad, tı, zı ve gayn ünsüzleri alfabeden çıkarılmıştır (Öner 2007: 684).

3 Temmuz 1927 tarihinde Tatar dilinin resmi alfabeti Latin harfleri kabul edilir ve Moskova'da çıkan Rusça Pravda gazetesinin 1 Mart 1928 tarihli sayısında, bütün okullarda yeni Latin alfabetiyle öğretime başlanmasının ilke olarak kararlaştırıldığı belirtilir (Şimşir 1992: 150).

Büyük bir emek sonucunda hazırlanan "Sovyet Türkleri ortak Latin alfabeti", yerini Stalin'in Sovyetlerde Rus dilini ve alfabetini hâkim kılma düşüncesiyle birbirinden ayrı Kiril esaslı Türk alfabelerine bıraktı. Tataristan Cumhuriyeti'nde de

1940 yılının Ocak ayından itibaren Kiril alfabesi kullanılmaya başlanır. Bu alfabe birçok sorunuyla birlikte kabul edilir ve Tatar Türkçesinde imla problemlerine ve dilciler arasında tartışmalara sebep olur (Şahin 2003: 4).

Tataristan'da 3 Nisan 1998 tarihinde Başbakan Ferit Mõhemmetşin'in başkanlık ettiği "Latin alfabesine dönüş konulu" resmi toplantıda Türk dünyası için ortak bir alfabenin olması gerektiği görüşü sunularak içinde M. Hesenov (Başkan), M. Zekiyev, R. Yusupov, H. Kurbatov, F. Safiullina, R. Hekimov, G. Ahunov, R. Boharayev ve F. Ganiyev gibi önemli bilim insanlarının olduğu komisyon oluşturulur ve 14 Mayıs 1998 tarihinde yapılan toplantıda Türk dünyası ortak alfabesine dayanan Latin harfleri kabul edilir (Şahin 2003: 5-6). Uyum Komisyonu'ndan çıkan bu yeni alfabe, olumlu ve olumsuz birçok tepki alır. Bunun üzerine 15 Eylül 1999 yılında Tataristan Cumhuriyeti Devlet Şurasının yirminci genel oturumunda "Latin alfabesi temelli Tatar alfabesine geçiş hakkındaki" Tataristan Cumhuriyeti kanun tasarısı kabul edilerek Latin ve Kiril alfabesinin kullanılmasına karar verilir (Wertheim 2012: 66).

2. BÖLÜM: KİP VE KİPLİK KATEGORİLERİ

2.1. Kip ve Kiplik Kavramlarına Kısa Bir Bakış

Kip ve kiplik konusu bugün hem dilbilimcilerin hem de felsefecilerin ilgisini çeken bir konudur. Kip (mood) biçimbilimle, kiplik (modality) ise anlambilimle ilgili kavramlardır. Dilbilimsel kipliğin temel sorununu dünyada var olan anlamların dille ifadesi oluşturur. Bu anlamlar belirli bir dönüşümle ve idraki süreçlerden geçerek dil birimlerine kodlanırlar ve ifade edilebilir hale gelirler. Kiplik, en temel haliyle doğal anlamların dil anlamlarına dönüşümünü incelemektedir (Aslan Demir 2008: 17).

Yapılan çalışma neticesinde kip ve kiplik konusuna araştırmacıların farklı açılardan yaklaştığını görmekteyiz.

2.2. Kip

Bugüne kadar, kip kategorisi üzerine gramer kitapları ve çeşitli çalışmalarda birçok görüş öne sürülmüştür. Kip kategorisi, fiilin diğer kategorileri olan zaman ve görünüş ile bağlantılı olduğundan, gramerlerde ve çeşitli araştırmalarda zaman zaman farklı yorumlanmıştır. Bu yüzden, Türkçede kiplin ne ifade ettiği, gramerde ne şekilde ele alındığı konusuna değinmek gerekmektedir.

Geleneksel dilbilgisi kitaplarında, genellikle zamana karşılık olarak kullanılan kip terimi, temel olarak *haber kipleri* ve *tasarlama kipleri* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Haber ve tasarlama kipleri sadece oluş ve kılışın zamanını gösteren yapılar değildir; aynı zamanda olayların ne tarzda yapıldığını da anlatan işaretleyicilerden oluşmaktadır. Cümlede fiilin ne zaman ortaya çıktığını veya çıkacağını gösteren ve konuşurun tutumunu yansıtan belli dilbilgisi yapıları vardır. İletişim sürecinde konuşurun aktardığı fiile dair sözü edilen bilgileri veren dilbilgisi kategorisi *kip* olarak adlandırılmaktadır (Hirik 2010: 6).

Kip, fiil kök ve tabanlarının ifade ettiği hareketin ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren gramer kategorisidir ve bu kategoride fiil kök ve tabanları kip veya şekil denilen birtakım kalıplara girer. Fiil kiplerinin hepsi yalnız kip veya şekil göstermeyip; bunlardan bazıları kip ve şekil ile birlikte zaman da ifade eder. Bazı araştırmacılar fiil kiplerinin kip kategorisinden başka zaman kategorisini de karşıladığını ifade etmiştir (Emre 1945a: 451; Hatipoğlu 1962: 82; Dizdaroğlu 1963: 8; Banguoğlu 1995: 441; Ergin 2006: 133-288; Gencan 2001: 304; Ediskun 2005: 171-203).

Zeynep Korkmaz, kipi zaman ile doğrudan bir ilgisi olmadığını, ancak kiplerin bir grubunun aynı zamanda zaman kavramını da taşıdıklarını bu yüzden de kip ve zamanın birbirine karıştırıldığını ifade etmiştir. Bu durumdan yola çıkarak kipi, fiillerin şekil, zaman ve şahsa bağlı bir yargıya dönüşebilmek için belirli anlatım kalıpları olarak tanımlayan Korkmaz, iki anlatım kalıbından bahsetmiştir. Bunlar, bildirme kipleri ve tasarlama kipleridir. Korkmaz, kip, şekil ve zaman kavramlarının farklı kategoriler olduğunu kabul eder ve kiplerin zaman ekleriyle birleşmeden kendi varlıklarını ortaya koyamadıklarını belirtmiştir (Korkmaz 2003: 569-570).

Kip ve zaman kategorisinin birlikte ele alınmasının yanında bazı tanımlarda kip ve zamanın birbirinden ayrılmaya başladığını görüyoruz. Kipler, eylemin tarz ve zamanına ait itibarî kalıplardır. Yalnız eylemin gerçekleşip gerçekleşmemesiyle ilgili haberi değil, bunlara ait niyet ve dileği ifade edenlerinde dahi gizli ve açık bir zaman kavramı vardır. Kip, eylemlerle dile getirilen devinimin olay, oluş ve kılımla ilgili anlatım biçimleridir. Bu biçimlerden kiminde bir olayı haber verme, gösterme ya da emir söz konusudur. Geleneksel dil bilgisinde, özellikle Türkçenin dil bilgisi kitaplarında yer alan kip türlerinin dışında, daha pek çok kip türü vardır; çekimli fiiller, köklere gelen ekler yardımıyla şahısla birlikte kipleri de anlatır, fiili kullanan kimsenin bir olay, bir devinme, bir iş karşısındaki davranışı, durumu, içinde bulunduğu ruhsal koşulları, kipi kapsamı içine girer. Kip, bildirme kipleri ve isteme kipleri olarak ikiye ayrılır (Bilgegil 1982: 262; Aksan 1983: 239; Topaloğlu 1989: 101; Atabay, Özel, Kutluk 2003: 207; Kahraman 2009: 137).

Kip, eylemin belirttiği oluş karşısında konuşucunun tutumunu, bir başka deyişle, salt bildirmeyle mi yetindiğini yoksa bir yorumda mı bulunduğunu istek, dilek, koşul, gereklik, buyrum mu anlattığını gösteren eylem biçimlerinin özelliğidir. Vardar'a göre, zaman terimi gibi kip terimi de gerçekte salt bir nitelik taşımaz. Bir kip, birden çok kipsel değer anlatabilir. Bazı durumlarda sözdizimsel zorunluluklara bağlı olarak kipsel değer ortadan kalkabilir. Vardar, Türkiye Türkçesine ilişkin yapılan çalışmalarda kip kavramının zaman kavramıyla çoğu kez karıştığını, kip yerine tarz terimini kullananlara ya da zaman yerine kipi kullananlara rastlandığını belirtmektedir. Ayrıca Vardar, pek çok sınıflandırma olsa da, genellikle bildirme kipleri (belirli geçmiş zaman, belirsiz geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman ve geniş zaman) ve isteme kiplerinin (istek, dilek-koşul, gereklik ve buyrum) birbirinden ayırt edildiğini belirtir (Vardar 2002: 135). Kip, konuşmacının aktardığı içerik karşısındaki tutumudur. Bu tutum birbirinden çok değişik bakış açılarına dayanabilir. Gerçek-gerçek değil, bildirme-istek/koşul-buyruk, niyet, sitem, inanmama, kesinlik, bir olayın gerçekleşmesinin mümkün olması, zorunlu olması, istenmesi gibi karşıtlıklar açısından değerlendirilebilir. Diğer bir ayırım öznellik-nesnellik karşıtlığına dayanmaktadır. Yine başka bir ayırım içeriğin izlenirliği ya da izlenmezliği karşıtlığına dayandırılabilir (Erkman Akerson 1994: 82; İmer, Kocaman, Özsoy 2011: 175-176).

Kip, fiilin gösterdiği sürecin hangi psikolojik koşullar altında meydana geldiğini, ruh durumunu, kişisel duyguları, niyeti, isteği belirten bir gramer kategorisidir. Bazı araştırmacılara göre ruh durumu sayısı kadar kip vardır (Dilaçar 1971: 106-107; Demircan 1977: 110; Adalı 1979: 44; Demir, Yılmaz 2003: 191; Hacıömeroğlu 2007: 479). Kip, konuşmacının tümcesinde belirttiği olay, iş, durum karşısındaki yaklaşımı ve öznel tutumudur, dillerde sık rastlanan kip ayrımları olarak "istek, kesinlik, zorunluluk, niyet, tahmin, olgusalılık" gibi kipleri gösterebiliriz (Erguvanlı Taylan 1993: 162).

Diğer kip tanımlarından farklı olarak kip, cümle içinde gerçekleşir. Kipler, cümle içinde fiillerin aldıkları şekillerdir ve fiilin ifade ettiği işin, halin veya hükmün ne şekilde olduğunu, ortaya çıktığını veya yapıldığını göstermeye yararlar. Yapılan

çalışmalar bize her dilde kiplerin birbirinden ayrıldığını, her dilde çeşitli kiplerin bulunduğunu ve bunların değişik şekillerde ifade edildiğini göstermektedir (Üçok 1947: 101-102).

Bazı tanımlarda sınıflandırmanın klasik olarak yapıldığı halde konuşucunun tutumunun kipi oluşturmada önemli etkisinin olduğu belirtiliyor. Buna göre kip, eylemin belirttiği iş, oluş veya duruma yönelik konuşucu tutumunu yansıtan, onun amacını, duygu ve düşüncelerini aktaran dilbilgisel kategoridir. Hengirmen, Türkçe'de dokuz kip olduğunu ve bu dokuz kipi bildirme kipleri ve isteme kipleri olarak ikiye ayrıldığını belirtir (Hengirmen 1999: 256). Koç, Türkçe'de belirsiz geçmiş zaman kipi, belirli geçmiş zaman kipi, şimdiki zaman kipi, gelecek zaman kipi, geniş zaman kipi, istek kipi, dilek-koşul kipi, gereklilik kipi, emir kipi olmak üzere dokuz eylem kipi olduğunu belirtir (Koç 1992: 167).

Kip, fiilin çekime girdiği diğer bir kategori olarak gösterilebilir. Ayrıca kip, fiil olarak belirtilen kelime türünün söz dizimi içindeki görünümünü değiştiren ve belirleyen kavramlardan biridir (Delice 2002: 201). Kip, konuşmacının önermeye kattığı tutumu sunan kategoridir ve zaman ile görünüşten konuşmacı odaklı olma açısından farklıdır. Konuşmacı tümceye bildirme, gereklilik, istek, dilek, emir, olumsuzluk, soru, öğüt, uyarma, amaç, yeterlik, olasılık, olanak, izin, yasaklama, şüphe, koşul gibi kavramları katabilir (Uzun 2004: 150).

Kipin, kiplik kavramının fiilde türlü işaretleyicilerle gerçekleşmesi ve bu gerçekleşmelerin ortaya koyduğu fiilin morfo-sentaktik bir gramer kategorisi olduğunu ifade eden Kılıç, kiplik kategorisine vurgu yapar ve kip konusuna sadece sözdizimsel olarak değil, aynı zamanda morfolojik olarak da bakar (Kılıç 2004: 2).

Lyons, kipin, dilde iç ve dış etmenlerin karşılıklı etkileşimini gösteren öğelerden birisi olduğu görüşündedir. Ona göre, cümlelerde kullanılan *belki*, *herhalde* gibi kelimeler olasılık anlatırken, *kaçınılmaz*, *zorunlu*, *kesinlikle* gibi kelimeler ise gereklilik kipinin değişik ayrımlarını dile getirmektedir (Lyons 1977: 414).

Bazı dil bilimciler kipi, kipliğin cümledeki işaretleyicilerinden biri saydıkları için genellikle kiplikle birlikte kipin tanımlarına yer vermişlerdir (Palmer 1986: 21; 2001: 104; Bybee, Perkins, Pagliuca 1994: 176; Lyons 1977: 848). Palmer, kipin zaman ve görünüş gibi fiilin birer morfosentaktik kategorisi olduğunu ifade etmiştir (Palmer 1986: 21). Lyons'a göre kip, bildirme (indicative), emir (imperative), istek (subjunctive) gibi terimler vasıtasıyla diğerlerinden farklılaşan fiilin çekimli şekillerini içine alır (Lyons 1977: 848).

Kroeger, kipi konuşucunun deneyimleri ve yaptıkları olarak tanımlamış, belirli kiplerin özel söz eylemlerle (speech act) sıkı bir ilişki içinde olduğunu vurgulamış ve dil biliminde bildirme (declarative), emir (imperative), soru (interrogative) olmak üzere üç ana kipten bahsedildiğini, bu kategorilerin her birinin üç temel söz eyleme tekabül ettiğini ifade etmiştir. Bu üç kipin sırasıyla; ifade (statements), emir (commands), soru (questions) gibi söz eylemlere denk geldiğini, bunların konuşucunun yaptıklarını içeren kiplerin en açık örnekleri olduğunu vurgulamıştır. Kroeger, ayrıca bazı dillerde teşvik (hortative), dilek (optative) gibi özel kiplerin olduğunu da belirtmiştir (Kroeger 2005: 163).

E. R. Tenişev başkanlığında yayımlanan *Sravnitelno-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov* "Tarihî-Karşılaştırmalı Türk Dili Grameri" adlı eserde kip ve zaman ayrı birer kategori olarak kabul edilmiştir. Bunlardan zaman fonksiyonu taşıyanlar zaman kategorisi içine alınmış ve kip olarak değerlendirilmemiştir. Eserde kip kategorisi, İ. V. Kormuşin; zaman kategorisi ise A. A. Yuldaşev tarafından hazırlanmıştır. Kormuşin, kip kategorisini beş başlık altında incelemiştir:

1. istek kipi (jelatelnoye nakloneniye)
2. emir kipi (povelitelno-pobuditelnoye nakloneniye)
3. şart kipi (uslovnoye nakloneniye)
4. dilek kipi (soslagatelnoye nakloneniye)
5. gereklilik kipi (doljenstvovatelno-neobhodimostnoye nakloneniye) (Tenişev 1988: 324-367)

Kononov, *Grammatika turetskogo yazıka* (Türkiye Türkçesi Grameri) adlı eserinde kip kategorisini aşağıdaki gibi sınıflandırmıştır:

1. emir kipi (povelitelnoye nakloneniye)
2. bildirme kipi (izyavitelnoye nakloneniye)
3. gereklilik kipi (doljenstvovatelnoye nakloneniye)
4. istek kipi (jelatelnoye nakloneniye)
5. şart kipi (uslovnoye nakloneniye) (Kononov 1941: 126-145)

J. Deny, "Türk Dili Grameri: Osmanlı Lehçesi" adlı eserinde, iki grup 'basit kip'ten bahsetmiştir. Deny, bu iki grubun arasında vurgu ve şahıs ekleri bakımından farklar olduğunu belirtmiştir. Birinci grup basit siygalar şu şekilde sınıflandırılmıştır:

1. birinci şimdilik (sürekli şimdilik veya hâl siygası: 'present perfect veya present duratif')
2. ikinci şimdilik veya 'hâl muzari' (present II veya present aorist)
3. gayri muayyen mazi veya mazi-i nakli (passe traditionnel)
4. niyetli istikbal (futur intentionnel)
5. şimdilik gereklilik siygası (necessitatif present)
6. temenni-inşa siygası (subjantif veya optatif-subjantif present) (Deny 1941: 377-390).

Deny'nin ikinci grup basit siygaları ise şu şekildedir:

1. muayyen mazi siygası
2. şimdilik şart (conditionnel present) (Deny 1941: 377-390).

Deny, yukarıda da görüldüğü gibi kiplerin aldığı şekle göre bir tasnif yapmıştır. Ancak, Deny çalışmasında, Türkçenin kip sistemini bu şekilde detaylı sınıflandırmasına rağmen siyga, "kip" için bir tanım vermemiştir.

Yukarıdaki tanımlardan kip kavramı hakkındaki görüşlerde birlik olmadığını, çoğu zaman kipi zaman kavramı ile birlikte ele alındığını ve bu iki gramer kategorisinin iç içe incelendiğini anlayabiliriz. Bu tanımlarda ortak olarak, kipi cümlede hareketin ne şekilde yapıldığı ve konuşucunun harekete karşı takındığı tavır olduğunu anlarız (Lyons 1983: 275; Palmer 1986: 21; 2001: 104; Bybee, Perkins, Pagliuca 1994: 176; Lyons 1977: 848, Tenişev 1988: 324-367, Deny 1941: 377-390).

2.3. Kiplik

Kiplik, konuşucunun cümlesindeki oluş ya da kılışın gerçek olup olmama durumu karşısında takındığı tutumunu, görüşünü, bakış açısını, değerlendirmesini gösteren bir anlam bilimi kategorisidir. Kiplik, dilde fiil çekimleri, kiplik kelimeleri, edatlar, vurgu, söylem gibi değişik şekillerde ortaya çıkabilmektedir.

Kiplik, biçim, sözlük ve çeşitli söz dizimi araçları vasıtasıyla ifade edilir. Kiplik, fiilin değişik kip biçimleri yanında çeşitli kiplik yüklem, zarflar ve sözler bağlam ilişkisi içinde kiplik işaretleyicileri olarak görev üstlenirler. Kiplik, sadece fiilin morfolojik kip biçimleriyle değil, iddia, soru, istek, şart gibi değişik cümle türleriyle de doğrudan ilgilidir. Semantik bakımdan da kesin bilgidен şüphe ve olasılığa, gerçekten gerçek dışılığa uzanan geniş bir anlam alanına sahiptir (Kılıç 2004: 2).

Kiplikler, çoğu zaman tek başlarına bir anlam ifade etmezler. Kiplikleri anlamlandırmak ve değerlendirmek için tek bir sözceyi değil tüm metni kullanarak sonuca varmalıyız. *Dışarı çıkabilir* sözcesi tek başına bakıldığında birden fazla anlam taşımaktadır. Sözce, bir taraftan izin anlamı taşırken, diğer taraftan sözü geçen kişinin her an dışarı çıkma olasılığını düşündürür. Bu yüzden hangi anlamın ifade edildiğini anlamak için sözcenin öncesine veya sonrasına bakmak gerekir.

Geleneksel dil bilgisi kitaplarında kiplik için ayrı bir başlık yapılmamıştır; ancak kiplik kategorisi de fiil çekim kategorilerinden olan kiple ilişkili olduğundan, bünyesindeki eklerden dolayı çekim kategorilerinden biri sayılır. Kiplik kategorisi ya

fiile eklenen bir zaman eki ya da sözce içerisinde yer alan bir söz veya söz grubu olabilmektedir.

Kiplik anlambilimle, kip ise biçimbilimle ilgili kavramlardır. Doğal anlamların dil anlamlarına dönüşümü, bireyin idrak süzgecinden geçerek gerçekleştiği için çoğu zaman bireye ait tutum ve yargılardan bağımsız değildir. Örneğin birey, bahsedeceği olay, durum ya da bilginin gerçekliğine inanabilir, şüpheyile yaklaşabilir, inanmayabilir, gerçekleşmesinin olası ya da belirli koşullara bağlı olduğunu düşünebilir. Dolayısıyla bir olayı, bir bilgiyi veya bir isteği aktarırken, aktarım yapmakla kalmayıp tutum ve yargıları da konuşmasına yansıtabilir. Kiplik, bireyin tutumlarının, bilgisinin ve statüsünün konuşmasına nasıl yansıdığını da incelemektedir. Kiplik, konuşurun tahmin, çıkarım, varsayım; gerçekliğine dair delilleri gösteren görsel-işitsel delil, söylenti, genel bilgi, birinci el kişisel tecrübe vb.; koşullarına ve gerçekleşme potansiyeline yönelik beklentilerini gösteren zorunluluk, gönüllülük, istek vb. anlam kategorilerinin ifadesini sağlar (Aslan Demir 2008: 18).

Kip, bir ifadenin kabul edilen veya düşünülen şeklini belirler. Buna göre kipler ifade türleridir. Kiplik ise fiil tarafından belirlenen bir olayın veya hareketin nasıl oluştuğunu veya nasıl düşünüldüğünü ifade eder. Sözce içerisinde fiil, kiplik görevini yerine getirirken sözce, bizzat haber görevini üstlenir. Kipliğin daha çok diyalog süreci içerisinde ortaya çıkmasından dolayı dildeki karşılıklı etkileşimleri de açık bir şekilde gösterdiğini belirten Karabağ, aslında kiplik konusunda insanlar arasındaki ilişkiye dikkat çekmek istemektedir. Çünkü konuşur, karşısındakine bir olay, niyet ya da arzusunu kiplik sayesinde ifade eder. Karabağ, kipliğin kullanımını konuşur-dinleyen ilişkisinden ayırmaz ve bazen bir kiplin birden fazla anlam ifade edebileceğini belirtir. Bu anlamlar, bu kiplin kipsel değerleridir. Burada konuşmacının söyledikleriyle ne anlatmak istediğinin yanında dinleyicinin duyduklarını algılama biçimi öne çıkmakta ve önem kazanmaktadır (Karabağ 2000: 275-278).

Kiplik, önermenin belirttiği içeriğin değeri ve geçerliliği karşısında, konuşulan veya anlatılan olayın katılımcısının, diğer bir deyişle konuşur veya anlatı kahramanının fikrini, bakışını, bildirimle ilgisini ve ilişkisini gösteren bir anlambilimi kategorisidir. Konuşmayı gerçekleştiren kişi anlattığı konu ya da durumla ilgili görüşlerini kiplik aracılığı ile yansıtmaktadır (Kılıç 2004: 2).

Kiplik, yüklemi değiştiren bir durumdur. Bu kategori, kişinin kendi isteği ya da dışarıdan gelen bir baskı ile eylemde bulunması, bir başka özne tarafından yapmaya zorlanması ya da öznenin kendi yetenek ve isteklerinin ortaya çıkmasını belirten sözcelerdir (Günay 2001: 27).

Dil bilimsel çalışmalar yüklem olarak kullanılan çekim eklerini kip, görünüş ve zaman işaretleyicileri olarak adlandırır. Bu çalışmalarda Türkçede dilbilgiselleşen zaman ve görünüş işaretleyicileri birbirinden ayrılır ve kipsel işaretleyiciler ayrı bir bölümde değerlendirilir. Bu doğrultuda kip, görünüş ve zaman eklerini aşağıdaki gibi verebiliriz:

-DI: past tense “geçmiş zaman” / relative tense “gönderim zamanı” / present perfect “şu anki bitmişlik” / perfective “bitmişlik” / semelfactive “anlılık olma” / punctual “noktasal olma” / telic “uç noktalı olma”

-mİş: past perfect (-mİştİ) “geçmişteki önceden bitmişlik” / future perfect (-mİş olacak) “gelecekteki bitmişlik” / Evidential “Tanıtsal”

-(I)yor: present tense “şimdiki zaman” / continuous “devamlılık” / progressive “sürme” / ingressive “başlama noktası” / iterative “tekrarlı olma”

-(y)EcEk: future tense “gelecek zaman” / relative tense (-mİş / -(I)yor olacak) “gönderim zamanı”

-(D)r: aorist “geniş zaman” / habitual “alışkanlık” (Corcu 2003: 66).

Kiplik, anlatılan olay ya da durum karşısında, konuşmacının kendi öznel yaklaşımının, tutumunun ya da değerlendirmesinin ifade edilışıdır. *Galiba, herhalde, mutlaka* vb. kiplik sözler, değışen derecelerde, yansıttıkları olasılık anlamlarıyla kiplik ifade ederler. Taylan “Türkçede Görünüş, Zaman ve Kiplik İlişkisi: {-DI} Biçimbirimi” başlıklı yazısında, -DI ve -IDI eklerinin görünüş, zaman ve kiplik anlamlarını inceler, -DI eki ile konuşurun anlattığı olayı doğrudan kendi bilgisi dâhilinde gerçekleşmiş olduğu anlamını yansıttığını, -IDI biçimbirimin ise belirsizlik, emin olmama gibi kiplik anlamlarını yansıttığını belirtir (Taylan 1997: 7-9).

Kiplik, fiillerle ilgili bir alandır ve diğer fiil kategorilerinden zaman (tense) ve görünüşe (aspect) göre daha az yapısal özellikler gösterip, daha fazla soyutlama düzeyine sahiptir (Nuyts 2006: 1).

Çoğu dilde kip sistemi fiil sistemi ile bağlantılı olmasına rağmen kiplik yalnızca fiille değil tüm cümleyle ilişkilidir (Palmer 1986: 2). Palmer kipliğin zaman ve görünüşten farklı olduğunu söyler. Ona göre kiplik, bir olayın herhangi bir özelliğini doğrudan ifade etmez (Palmer 2006: 1). Farklı dünya dilleri üzerinde çalışarak kipliği tanımlayan Palmer, kipliği temel olarak gramatik işaretleyiciler (modal verbs) kapsamında ele almaktadır. Ona göre kiplikle hem gelecek zaman hem de geçmiş zaman ifade edilebilir (Palmer 1986: 209).

Kiplik konuşucunun fikir ve tavırlarıdır (Lyons 1977: 452); hâlihazırda bulunmayan olay ve durumların veya hiçbir zaman gerçekleşmeyecek olayların konuşulabilmesini de sağlar (Papafrago 2000: 3).

Kiplik, sözcenin bağlamı ve toplumsal ilişkilerle iç içedir ve kiplik anlamlar yüz yüze etkileşimle ortaya çıkar. Bu anlamlar, kiplik sözler ve yapılar kullanılarak daha da net anlaşılabilir. Kipliğin kiplerden başka, gramatikal statüleri, birbirinden farklı sözlüksel, sözdizimsel, söyleme dayalı veya bürünsel işaretleyicileri de bulunabilir. Bu işaretleyicilerden biri ya da birkaçı cümle içinde birbiriyle uyum içinde kullanılabilir (Bybee, Fleischman 1995: 3).

Kiplik, cümledeki önermesel ifadeler ile ilişkilendirilebilen ya da dilbilimsel bakımdan açıklanabilecek öğelerin (must, may gibi kiplik yardımcı fiiller, kiplik zarflar vb.) anlamlarını içeren bir kavramdır (Kiefer 1987: 67; Butler 2003: 969).

Verilen ifadelerden anlaşıldığı üzere kiplik kavramının tek bir tanımını yapmak mümkün değildir. Kavramın tanımlaması konusunda çok fazla tartışma vardır. Her ekolün kendi kabullerine göre terminoloji oluşturma çabaları, bu kavram üzerine yapılan çalışmaların sistemli bir şekilde ilerlemesini engellemektedir (Bybee, Perkins, Pagliuca 1994: 176; Auwera, Plungian 1998: 80; Hoye 2005a: 1300; Boland 2006: 68; Nordström 2010: 16).

Bütün bu ifadeler göstermektedir ki kiplik tek bir alanla sınırlandırılmayacak kadar geniş bir kavramdır. İnsanın dille ilişkili olarak anlama, anlam verme, sınıflandırma vb. yönlerini kapsayan farklı iç ve dış süreçlere bağlı olarak gelişir. Kiplik kavramının temelini semantik kapsamıyla dilbilimi dışında öncelikle mantık ve felsefe, ayrıca sosyoloji ve psikoloji disiplinleri oluşturmaktadır. Kiplikle doğrudan doğruya uğraşan temel gelenekleri üç grupta toplamak mümkündür:

1. Mantık kiplik geleneği
2. Gramer kiplik geleneği
3. Gösterge bilimi kiplik geleneği (Kılıç 2004: 3).

Mantık kiplik geleneği “bilgi kuramı” meselesi ile başlamıştır. Bu problemin temel unsurları “imkân” ve “zorunluluk”tur. Bu yolla mantık içinde kiplik mantığı (modal logic) oluşmuştur. Gramer kiplik geleneği, dilde öznellik ve bunun kiplerde nasıl ifade edildiği problemi üzerinde durur. Gramer kiplik geleneğinin merkezi, konuşucunun ifadesine olan tutumu, ruhsal durumu, takındığı tavır gibi kavramlardır. Gösterge bilimi kiplik geleneğinin başlangıcında ise Rus halk masallarının yapısal çözümlemesi bulunur. Temel nicelikler *ol-*, *yap-/et-*, *iste-*, *bil-/ebil-*, *zorunlu ol-* fiilleridir. Gösterge bilimi bu temel nicelikler arasındaki ilişkilerin tasvirini yaparken, kiplik mantığına başvurur (Kılıç 2004: 3-5).

Kiplik, tümce içinde sadece farklı morfolojik işaretleyicilerden biri ile tanımlanmaz; morfolojik işaretleyicilerin (grammatical markers) yanında sözlüksel işaretleyiciler (lexical markers), sözdizimsel işaretleyiciler ve söyleme dayalı işaretleyiciler de tümcede yer alabilir. Bu işaretleyicilerden birden fazlası tümce içinde kullanılabilir. Kipliği sadece fiil üzerinden değerlendirmek tümce üzerinde tam ve doğru bir yorumlama şansını engellediği için, tümcenin bütününe bakıp tüm öğeleri dikkate alarak değerlendirmek bizi daha doğru sonuçlara götürecektir.

Yukarıdaki tanımlamalardan ve açıklamalardan yola çıkarak kiplik kavramı üzerine belirlenen yaklaşımları felsefi yaklaşımlar, tipolojik yaklaşımlar ve semantik ve pragmatik yaklaşımlar olmak üzere üçe ayırabiliriz: Dil biliminde felsefi temelli yaklaşımlar üzerinde yapılan çalışmalar ile kiplik kavramı üzerine yapılan çalışmalar benzer noktalarda kesişirler. Felsefi temelli çalışmalar daha çok dünyanın nasıl olduğu, nasıl olabileceği ve nasıl olması gerektiği üzerinedir. Olasılık ve zorunluluk kavramları mantıktaki kiplik yaklaşımlarının önemli unsurlarıdır. Ancak bazı araştırmacılar tarafından bu kavramların dil bilimsel incelemelerde farklılaştığı, dönüştürüldüğü hatta kiplik kavramını yeterince yansıtamadığı için dışarıda bırakıldığı görülmektedir (Narrog 2005a, 2005b). J. Lyons 1977 yılında yayımladığı *Semantics "Anlam Bilim"* adlı eserinde mantık kökenli terimler kullanmıştır ve eserin kiplik bölümünde "zorunluluk (necessity) ve olasılık (possibility), bilgi kipliği (epistemic modality) ve gerçeklik (factivity), bir kiplik olarak zaman (tense as a modality), yükümlülük kipliği (deontic modality), zorunluluk (obligation), izin (permission), yasaklama (prohibition) ve muafiyet (exemption)" başlıklarını kullanır (Lyons 1977: 787-879). Kiefer, mantıktaki olasılık ve zorunluluk kavramlarını arka plan (background) kavramına göre dil bilimi bakış açısıyla karşılaştırarak yeniden ele alır ve buna göre her kiplik arka plan kavramıyla açıklanabilir. Kiefer'a göre, konuşurun bildikleri bilgisel arka planı (epistemic background), moral ve yasal sistem yükümlülük arka planını (deontic background), konuşurun istekleri duygusal arka planı (boulemaic background) açıklar (Kiefer 1987: 71).

Dünyadaki dilleri kiplik yönünden inceleyen, kipliğin tipolojik bir değişken olarak ele alındığı pek çok çalışma yapılmıştır (Palmer 1986, 2001; Bybee 1994,

1995; de Haan 1997; van der Auwera 1998, 2005, 2009). Bunlardan öne çıkan yaklaşımlar Palmer (1986, 2001) ve Bybee (1994, 1995) olmuştur.

F. R. Palmer, tipolojik kiplik çalışmalarının en önemli isimlerinden biri kabul edilir. Palmer (1986)'ın *Mood and Modality* "Kip ve Kiplik" adlı kitabı ilk hacimli tipolojik çalışma olarak kabul edilir. Palmer, eserin ilk baskısında (1986) bilgi (epistemic), yükümlülük (deontic), devinim (dynamic) olmak üzere üçlü bir kiplik sınıflaması kullanır (Palmer 1986: 102-103).

Palmer, eserinin 2001 baskısında sınıflandırmasını değiştirerek, kiplik türlerini önerme (propositional) ve eylem (event) kipliği olmak üzere iki üst başlıkta inceler (2001: 22). Önerme (propositional) kipliğini, bilgi (epistemic) ve kanıt (evidential) kipliği olarak, eylem (event) kipliğini yükümlülük (deontic) ve devinim (dynamic) kiplikleri olarak ikiye ayırır (Palmer 2001: 8).

J. Bybee, R. Perkins, W. Pagliuca'nın *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Language* adlı kitabında alışılmışın dışında (bilgi kipliği-kök kiplik ayrımı dışında) yeni bölümler oluşturulmuştur. Bybee ve diğerlerinin bu eseri tipolojik çalışma niteliği taşımaktadır ve önerilen kiplik türleri dünya dillerinden örneklerle zenginleştirilmiştir. Eserde yeterlilik, zorunluluk, niyet gibi kiplik alanlarının hangisinin köken olduğu, hangi yöne doğru ilerlemeler görüldüğü art zamanlı bir yaklaşımla açıklanır.

Her kiplik incelemesi temelde bir anlam incelemesi olduğu için, doğal olarak semantik bir yaklaşıma da sahiptir. Semantik ve pragmatik yaklaşım ile yapılan kiplik incelemelerinde kiplik ögesini oluşturan bağlam da oldukça önemlidir. Kiplik öğelerinin farklı alanları işaretlemesi, semantik-pragmatik açıdan değerlendirilen bir cümlede bazı sorunlara yol açabilmektedir.

(1) a. Akşama yağmur yağabilir.

(1) b. Burada işiniz bitti, dışarı çıkabilirsiniz.

Örneğin, (1)a ve (1)b'deki cümleler hem olasılık bildirerek bilgi kipliğini, hem de yeterlilik bildirerek yükümlülük kipliğini işaretler. Bu durumda bu ekin (-Abil-) geçtiği bağlam ve diğer öğelerle ilişkisi önem kazanır. Semantik ve pragmatik yaklaşımla yapılan incelemelerde işaretleyicilerin işlevi göz önüne alınarak sonuç çıkartılır (Kerimoğlu 2011: 30-31).

Semantik ve pragmatik alanlar, kiplik incelemelerinin en yoğun yapıldığı alanlardır. Lakoff (1972), Coates (1983), Sweetser (1990), Kratzer (1991), Papafragou (2000), Nuyts (2001)'un çalışmaları, kiplik incelemelerinde bu yaklaşımla öne çıkan eserlerdir.

Robin Lakoff, *The Pragmatics of Modality* "Kiplik Pragmatiği" (1972) adlı çalışmasıyla, kipliği yapısal özellikleriyle dil öğeleri arasına koyan ilk dilcilerden biri olma özelliğini taşımaktadır (Corcu 2003: 44). Lakoff, eserinde, kiplik incelemelerinde pragmatik öğelerin değerini tartışmış, kiplik türlerinin belirlenmesinde ve bu pragmatik öğelerin önemi üzerinde durmuştur. Ayrıca, bu pragmatik öğelerin, eş anlamlılık (synonymy) ile ilişkilendirilen kiplik incelemelerindeki belirsizlik önermelerinin çözümünü tartışır. Lakoff, bir kiplik sınıflandırması önermese de öneri ve eleştirilerini bilgi (epistemic) ve kök kiplik (root) üzerinden belirtir (Lakoff 1972: 230).

A. Kratzer, kiplik kavramını semantik-pragmatik bir bakış açısıyla inceler. Kratzer, kiplikle ilgili belirsizlik ve değişkenliklerin çözümünde bağlamı öne çıkarmasıyla pragmatik yaklaşımların yolunu açmıştır. Kratzer, kipliğin doğası gereği ilişkisel (relational) olduğunu, semantik olarak tamamlanabilmesi için *sınırlandırma* (restriction) ve *kapsam* (scope) olmak üzere iki öğeye ihtiyaç duyduğunu belirtir (Kerimoğlu 2011: 42).

E. Sweetser, ilk olarak 1990'da yayımlanan ve dil bilimsel kiplik incelemelerindeki bilgi kipliği-kök kiplik ayrımı konusuna odaklanan ünlü çalışmasında Sweetser, art zamanlı bir bakış açısı kullanarak bu kiplik türlerinin ilişkisi üzerine önemli yorumlarda bulunur. Kipliği iç ve dış dünyalar (internal and

external worlds) arasında eş zamanlı belirsizlik gösteren bir alan olarak gören Sweetser (1998: 49) bu belirsizliklerden yola çıkarak köken sorununa değinir.

A. Papafragou, semantik-pragmatik odaklı çalışmalarıyla tanınan araştırmacılardan biridir. Papafragou, 1998 yılında savunduğu doktora tezini 2000 yılında kitap olarak yayımlamış ve kitabında İngilizce'deki modal yardımcı fiillere odaklansa da bu yardımcı fiillerin yorumuna getirdiği pragmatik odaklı yaklaşım tüm kiplik incelemeleri için önemli yollar açmıştır. Yazar, çalışmasının başında, İngilizcede kipliğin özel durumlarına odaklanmış, leksikolojik anlamın bağlamcıl (context-dependence) görünüşlerini incelemiştir. Yazar, bu çalışma ile kiplik ifadelerinin bağlamcıl özelliklerinin belirlenmesine katkıda bulunarak leksik-semantik bilgi ile pragmatik anlamlandırma arasındaki ilişkinin doğasını aydınlatmayı amaçlamıştır (Papafragou 2000: 3-10).

J. Coates, İngilizce'deki kiplik bildiren yardımcı fiilleri (must, can, vb.) incelediği çalışmasıyla kiplik literatürünün önemli isimlerinden biridir. Coates, İngilizcedeki kiplik yardımcı fiilleri incelemeyi önce kiplik tartışmalarıyla ilgili çeşitli yorumlarda bulunmuştur. Coates, literatürdeki *bilgi kipliği* (epistemic) ve *kök kiplik* (root) ayrımını tartışırken; özellikle *karmaşıklık* (fuzziness) kavramı üzerinde durur. Karmaşıklığın sadece kök kiplikte değil bilgi kipliğinde de bulunduğunu belirtir (Coates 1983: 13).

2.4. Kipliğin Sınıflandırılması

Kiplik, semantik bir alan olduğu için oldukça fazla sınıflandırma sorununa sahiptir. Biçimlerin çok anlamlılığı, anlamın değişimlere açık olması, sınır koymanın güçlüğü gibi pek çok etken kiplik sınıflandırmalarını farklılaştırmıştır.

Kiplik konusunu ele alan en önemli çalışmalardan birisi ve bizim çalışmamızın da temelini oluşturan eser F. R. Palmer'in, *Mood and Modality* (1986) adlı eseridir. Palmer, eserin ilk baskısında kip ve kiplik konusunu geniş bir şekilde ele almış, kiplik konusunu başka dilleri karşılaştırmak suretiyle aydınlatmayı denemiştir.

Palmer, bu eserinde kip ve kipliğin tanımlarını vermiş, kendisinden daha önce konuyla ilgilenen O. Jespersen, E. H. von Wright, N. Rescher, J. R. Searle ve J. Lyons gibi başlıca filozof ve dilbilimcilerin görüşlerine yer vermiş, ortaya koydukları kuram ve önerileri değerlendirmiş ve kiplik kategorisinin zaman ve görüntüş kategorileriyle ilişkisini incelemiştir.

Palmer, kiplik kategorisini iki ana başlık altında incelemiştir:

1. Bilgi kipliği (*epistemic modality*)
2. İzin-yükümlülük kipliği (*deontic modality*)

Kipliği yukarıdaki gibi ikiye ayıran Palmer'in, 2001'de eserinin ikinci baskısı yapılmıştır. Bu yeni baskıda yazarın görüşlerinin büyük ölçüde değiştiği söylenebilir.

Kendisinin bu ikinci baskının ön sözünde de belirttiği üzere, 1992'de New Meksico Üniversitesinde düzenlenen "Kip ve Kiplik" sempozyumunda sunulan bildirilerin etkisiyle kitabın ilk baskısındaki görüşlerini değiştirmiştir (Palmer 2001: xv). Palmer kitabının ikinci baskısında, ilk baskıdaki *epistemic/deontic* temel semantiğinin yerine *önerme kipliği* (propositional modality) ve *olay kipliği* (event modality)'ni koymuştur.

Palmer'in ortaya koyduğu tasnife göre, önerme kipliğini oluşturan bilgi kipliği ve delile dayalı kiplik, konuşucunun, önermenin doğruluğu ve gerçeklik değeri karşısında takındığı tavırla ilgiliyken; buna karşın izin-yükümlülük kipliği ve hareket kipliğinin oluşturduğu olay kipliği ise gerçekleşmemiş, meydana gelmemiş, sadece olası olaylara işaret eder (Palmer 2001: 8).

Bilgi kipliği içinde tahmin, varsayım, şüphe, olasılık gibi kiplik türleri barındırırken; delile dayalı kiplik ise duyu organları ve hislerle oluşturulan bilgi kipliğinden daha gerçekçi bilgiler sunmaktadır.

Ör. Kate may be at home now .“Kate şimdi evde olabilir.” (olası bir sonuç) → bilgi kipliği

Ör. I saw Kate coming in. She must be et home now “Kate’i eve girerken gördüm. Kate şu an evde olmalı” (olabilecek tek olasılık) → delile dayalı kiplik

Olay kipliğini oluşturan izin-yükümlülük kipliği ile hareket kipliği arasında olayları meydana getiren etkenlerle ilişkilidir. İzin-yükümlülük kipliğinde söz konusu olan olay veya durum kişinin kendisi dışındaki etkenlerle ilişkiyken, hareket kipliğinde ise oluşan etkenler kişinin kendisiyle ilişkilidir.

İzin-yükümlülük kipliği:

- (1) Kate may come in now “Kate şimdi içeri girebilir” → izin kipliği
- (2) Kate must come in now “Kate şimdi içeri girmeli” → yükümlülük kipliği

Hareket kipliği:

- (3) Kate can drive a car “Kate araba sürebilir” → yetenek kipliği
- (4) I wish Kate comes tu us “Kate keşke bize gelse” → istem kipliği

Yukarıdaki örneklerin ilk ikisinde sırasıyla izin verme ve yükümlülük anlamı ifade etmek için amacıyla -ebil ve -meli biçimbirimleri kullanılmıştır. Anlamı kuvvetlendirmek için çeşitli ekler kullanılabildiği gibi olasılık veya zorunluluk bildirmek için “mümkün” ve “gerek” gibi kiplik sözler de kullanılabilir. Hareket kipliğini ifade eden örneklerin ikisinde de konuşurun kendisi ile ilgili olan durumlardan bahsedilmiştir.

Kiplik, Kroeger’e göre *bilgi* “epistemic” ve *yükümlülük* “deontic” kipliği olmak üzere ikiye ayrılacağı gibi *kılıcıya yönelen* “agent-oriented” ve

konusucuya yönelen “speaker-oriented” olmak üzere ikiye de ayrılabilir. Bilgi kipliği, konuşucunun bilgisi (knowledge) ve inançları (belief) ile ilgili durumları anlatırken; yükümlülük kipliği ise, kılıcının ifade ettiği zorunluluk (obligation) veya izin (belief) gibi durumları ifade eder. Kılıcıya yönelen kiplik, çeşitli sözlüksel ve gramatikal işaretleyicilerle ifade edilen zorunluluk (obligation), yeterlilik (ability), izin (permission), istek (desire) ve niyet (intention) durumlarını içine alır. Konuşucuya yönelen kiplik, bazı gramatikal işaretleyicilerle ifade edilen imkân (possibility), olasılık (potential), şüphe (doubt), varsayım (supposition), kesinlik (certainty), delile dayalılık (evidentiality) durumlarını kapsar (Kroeger 2005: 166).

Kılıç, “Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kiplikleriyle İlişkisi” adlı doktora tezinde kipliği Palmer’in sınıflandırması doğrultusunda değerlendirse de o, kipliği önerme ve olay kiplikleri olarak değil, adı geçen kipliklerin alt başlıklarını oluşturan bilgi ve izin-yükümlülük kipliklerini esas almıştır. Bilgi kipliği, konuşmacının söylediklerini kendi bilgisi, inancı veya tahminleri çerçevesinde doğru, kesin, olası ya da çıkarsama ile elde edilmiş veya delile dayalı bilgi olarak algıladığını belirtir. İzin-yükümlülük kipliği ise temelde bir zorunluluk kavramı çevresinde çeşitlenen anlamları dile getirir. Bilgi kipliği önermenin doğru olduğunu bilmeyi, bilmemeyi ya da doğru olmadığını bilmeyi dile getiren kipliktir. Bilgi kipliği, bir gerçek olarak ifadenin doğruluğu hakkındaki açığa vurmalarıdır (Kılıç 2004: 5).

Bilgi kiplikleri sadece eklerle değil, aynı zamanda dilde zaman, görünüş ve kip belirtme işlevlerini üzerinde toplayan biçimsel işaretleyicilerle de ifade edilir. Türk diliyle ilgili çalışmaların çoğunda, bildirme kipli şekiller, bugüne kadar genellikle zaman belirtme işlevleri açısından ele alınmış, yansıttıkları kiplik anlamlardan ya hiç söz edilmemiş ya da küçük ve düzensiz değinmelerle bu işten kaçılmıştır (Kılıç 2004: 6).

Bilgi kipliği, konuşurun tahmin ve olasılıkla ilgili değerlendirmesini bildirir. Konuşur tarafından üstlenilen hareketin bir kısmıdır (Halliday 1970: 349). Bilgi kipliği, bir işi yapan ve yapılan iş arasındaki ilişkiyle ilgili olarak, konuşan kişinin

bilgi derecesini yansıtır. Daha çok öznel olanı yansıtan bilgi kipliği, özellikle gerçeklikten uzak durumları ifade eder (Lyons 1977: 799). Bilgi kipliği, önermenin gerçekliği hakkındaki inanışları belirtir (Traugott 1989: 35).

Papafragou, bilgi kipliğinin, diğer kiplik türlerinin aksine konuşur tarafından ifade edilen önermeye katkıda bulunmak için kullanılması gerektiğini belirtir (2006: 1689):

- (5) The children must be leaving “Çocuklar ayrılıyor olmalı” → İzin-yükümlülük
- a. In view of what is known, the children must be leaving.
“Bilinenler doğrultusunda, çocuklar ayrılıyor olmalı.”
- b. In view of what their obligations are, the children must be leaving.
“Zorunluluklar doğrultusunda, çocuklar ayrılıyor olmalı.”
- (6) John may go. “John gidebilir.” → Bilgi kipliği
- a. In view of what is known, John may go.
“Bilinenler doğrultusunda, John gidebilir.”
- b. In view of what the circumstances are, John may go.
“Durumlar doğrultusunda, John gidebilir.” (Papafragou 2006: 1689).

Yukarıdaki örneklerde, konuşurun bilgisi veya kendisine öğretilenlerle sınırlandırılmış bilgi söz konusu olduğundan bilgi kipliğinde kesin gerçeklik söz konusu değildir. Örneklerde önermeler konuşurun bilgisi ile sınırlıdır. (5a) ve (5b) numaralı örnekler olay kipliğinin bir kategorisi olan izin-yükümlülük kipliğine örnek teşkil ederken; (6a) ve (6b) numaralı örnekler önerme kipliğinin bilgi kipliği alanına girer. (5) numaralı örnekte çocukların bilgisi dışında bir gerçeklik söz konusu olup müdahale edilemeyecek bir zorunluluk mevcuttur; (6) numaralı örnekte ise

konuşurun sahip olduğu bilgiler, öğrendikleri ile sınırlı olup, başka bir kişi için değişiklik gösterebilir.

Yapılan araştırmalar kipliğin daha çok bilgi kipliği ve izin-yükümlülük kipliği şeklinde sınıflandırıldığını göstermektedir (Lyons 1977; Coates 1983; Palmer 1986, 2001; Kiefer 1987, 1997; Sweetser 1990; Kratzer 1991; Bybee, Perkins, Pagliuca 1994; Bybee, Fleischman 1995; van der Auwera Plungian 1998; Papafragou 2000; Nuyts 2001a; Frawley 2006; Portner 2009; Nordström 2010).

J. Bybee, R. Perkins ve W. Pagliuca (1994) tarafından yayımlanan *The Evolution of Grammar* “Gramerin Evrimi” adlı eserde kiplik dört bölüme ayrılmıştır:

1. Kılıcıya yönelen kiplik “agent-oriented modality”
2. Konuşucuya yönelen kiplik “speaker-oriented modality”
3. Bilgi kipliği “epistemic modality”
4. Bağımlı kip “subordinating modality”

Kılıcıya yönelen kiplikle konuşucuya yönelen kiplik, izin-yükümlülük kipliğinin ikiye ayrılmış hali gibidir. Kılıcıya yönelen kiplikte eylemin gerçekleşmesi kılıcının iç ve dış şartlarına bağlıdır. Bu yüzden bu kiplik, zorunluluk (obligation), gereklilik (necessity), yeterlilik (ability), istek (desire), rica (root possibility) gibi kiplik şekillerini ortaya çıkaran sözlüksel ve gramatikal bazı çekim ekleriyle ifade edilebilir. Konuşucuya yönelen kiplik ise iç ve dış şartlara bağlı olmadan, bu şartlardan bağımsız olarak eylemin gerçekleşmesidir. Eylemin gerçekleşmesinde tam bir yükümlülük söz konusudur ve bu kiplik emir (imperative), yasak (prohibitive), istek (optative), nasihat (hortative), uyarı (admonitive), hoşgörü (permissive) gibi kiplik şekillerini ortaya çıkarır. Bilgi kipliği, konuşucunun önermenin doğruluğu karşısında gösterdiği tutum ve iddiaları ifade eder ve imkan (possibility), ihtimal (probability), çıkarımsal kesinlik (inferred certainty), gerçeğe dayalı zıtlık (counterfactual) gibi kiplik şekilleri oluşturur. Bağımlı kip ise, konuşuya yönelen kiplik ve bilgiye dayalı kipliği ifade etmek için kullanılan benzer şekillerin cümlelerin belirli

tipleri için fiillerin işaretleyicileri olarak kullanılmalarıyla oluşur (Bybee vd. 1994: 177-180).

Yukarıdaki sınıflandırmaların yanında, kipliği, bilgi (epistemic) kipliği ve kök (root) kiplik olarak ikiye ayıran araştırmacılar da vardır. Bilgi kipliği, bir cümlenin gerçeklik değeriyle ilgilidir ve hayattaki olası ve güncel durumlar hakkında yargıda bulunurken; kök kipliği ise bir etkinlik ile ilişkilidir ve söz verme, zorunluluk ve yetenek gibi durumlarla ilgilidir ve çeşitli yollarla özne ve yüklem arasında dolaylı bir ilgi kurar (Butler 2003: 969).

Kök kiplik terimini ilk olarak araştırmacılarından biri Coates (1983)'tir. Coates, yükümlülük terimini reddeder ve bu terimin mantık kavramları olan zorunluluk ve izne işaret ettiğini; *must*, *may* gibi kiplik yüklemelerin diğer yorumlarda da kullanılabildiğini ifade eder (Coates 1983: 20).

Kök kiplik terimini kullanan diğer bir araştırmacı Sweetser (1990)'dır. Sweetser, kiplik türlerinin gelişimlerine odaklanan bir çalışma olarak kök teriminin birincil olma özelliğine vurgu yapar. Bilgi kipliği ve yükümlülük kipliği ikilisinden bilgi kipliğinin sonradan ortaya çıkan ikincil bir kiplik alanı olduğunu, asıl birincil olanın kök kiplik alanı olduğunu belirtir (Kerimoğlu 2011: 135).

Kipliği, ayrıca olasılık, gereklilik ve zorunluluk gibi anlam alanlarına göre sınıflandıran araştırmacılar da vardır (Narrog 2005: 170; Jespersen 1924: 320-321). Kiplik kategorisi, önerme kipliği, istek kipliği ve bilgi kipliği olmak üzere üçe ayrılır ve her bir kiplik kategorisi, farklı bakış açılarına sahip konuşurların söylediklerine verdiği değeri ifade eder (Belyaeva 2002: 242).

Frawley, kipliği bir ifadedeki gerçeklere dayanan durum olarak tanımlamış ve kiplikle kipin farklı kategoriler olduğunu belirterek kipliği, gerçeklik (realis) ve gerçek dışılık (irrealis) kavramlarına göre sınıflandırmıştır (Frawley 1992: 390).

Baskakov, kipliği, objektif kiplik ve subjektif kiplik şeklinde ikiye ayırmıştır. Bu kiplik şekillerini de cümle düzeyinde incelemiştir. Objektif kiplik, cümlenin içeriğinin gerçeklikle ilgisini gösterirken, subjektif kiplik ise konuşanın önermeyle ilgisini ve konuşanın bakış açısından, önermenin içeriğinin doğruluk derecesini bildirmektedir. Baskakov, eserinde bu iki grubu da kendi içinde sınıflandırmıştır:

1. Objektif kiplik “obektivnaya modalnost”

- a. gerçek objektif kiplik (obektivnaya modalnost realnogo plana)
- b. gerçek olmayan objektif kiplik (obektivnaya modalnost irrealnoy plana)
 - I. gelecek kipliği (pobuditelnaya modalnost)
 - II. şart kipliği (uslovnaya modalnost)

2. Subjektif kiplik (subjektivnaya modalnost)

- a. takdir kipliği (utverditelnaya modalnost)
- b. inkâr kipliği (otritsatelnaya modalnost)
 - I. leksik yolla yapılan inkâr kipliği (leksişeskiy saposop vırajeniya otritsatelnoy modalnosti)
 - II. morfolojik yolla yapılan inkâr kipliği (morfoloğişeskiy saposob vırajeniya otritsatelnoy modalnosti)
 - III. sentaktik yolla yapılan inkâr kipliği (sintaksişeskiye sredstva vırajeniya otritsatelnoy modalnosti)
- c. Soru kipliği (voprositelnaya modalnost)
 - I. leksik yolla yapılan soru kipliği (leksişeskiye sredstva vırajeniya voprositelnoy modalnosti)
 - II. leksik-sentaktik yolla yapılan soru kipliği (leksiko-sintaksişeskiy sposob vırajeniya voprositelnoy modalnosti)
- d. Ünlem kipliği (vosklitsatelnaya modalnost)
 - I. leksik yolla yapılan ünlem kipliği (leksişeskiye priznaki vosklitsatelnoy modalnosti)
 - II. morfolojik yolla yapılan ünlem kipliği (morfoloğişeskiye priznaki vosklitsatelnoy modalnosti)

III. sentaktik yolla yapılan ünlem kipliği (sintaksişeskiye osobennosti vosklitsatelnih predlojeniy) (Baskakov 1984: 12-36).

Türkçenin görünüş sistemini detaylı bir şekilde inceleyen ve ortaya koyan L. Johanson, kiplik üzerine araştırma yapan Türkologlardan biridir. Johanson, 1971 yılında yayımlanan *Aspect im Türkischen* adlı eserinde kiplik, kiplik anlam ve işlevler, delile dayalılık ile ilgili fikirlerini sunmuştur. Özellikle son on yıldır Türk dilinde *dolaylılık* (indirectivity) ve *delile dayalılık* (evidentiality) üzerinde yazdıkları bu kategoriye açıklık getirmiştir. Johanson, “Turkic Indirectives” ve “Evidentiality in Turkic” başlıklı makalelerinde dolaylılığın Türk dili için tipik olduğunu vurgulamıştır (Johanson 2000: 61). Dolaylılar, dolaylı bilginin ifadesi olan delile dayalı kategorilerdir ve önermenin dolaylı delile dayandığını işaret ederler. Buna göre, dolaylılığın, konuşucu ve anlatı kahramanının, önermedeki bilgiye dolaylı yoldan vâkıf olmasına işaret ettiğini söyleyebiliriz (Kılıç 2005: 72).

Bizim çalışmamızda esas olarak alınan ve kiplik üzerine yapılan sınıflandırmalar içinde en fazla benimsenen sınıflandırma Palmer’a aittir (Palmer 2001: 22). Palmer kipliği, önerme kipliği (propositional modality) ve olay kipliği (event modality) olmak üzere ikiye ayırmış ve kiplik türleri bu iki kategoriye göre sınıflandırmıştır. Çalışmamızın konusunu oluşturan gereklilik/zorunluluk kipliği, olay kipliği bölümünün izin-yükümlülük alt başlığı içinde değerlendirilmektedir.

1. Önerme kipliği (propositional modality)
 - a. Bilgi kipliği (epistemic modality)
 - I. Şüphe kipliği (speculative modality)
 - II. Çıkarım kipliği (deductive modality)
 - III. Varsayım kipliği (assumptive modality)
 - b. Delile dayalı kiplik (evidential modality)
 - I. Aktarım kipliği (reported modality)
 - II. Duyusal kiplik (sensory modality)

2. Olay kipliği (event modality)
 - a. İzin-yükümlülük kipliği (deontic modality)
 - I. İzin kipliği (permissive modality)
 - II. Zorunluluk kipliği (obligative modality)
 - III. Yükümlülük kipliği (commissive modality)
 - b. Hareket kipliği (dynamic modality)
 - I. Yetenek kipliği (abilitive modality)
 - II. İstem kipliği (volitive modality) (Palmer 2001: 22).

3. BÖLÜM: GEREKLİLİK/ZORUNLULUK KIPLİĞİ, ANLAM ALANI VE İŞARETLEYİCİLERİ

3.1. Gereklilik/Zorunluluk Kavramlarının Tanımı

Bu bölümde gereklilik/zorunluluğun işaret ettiği anlam alanları ve işaretleyicileri anlatılmadan önce gereklilik/zorunluluk kavramları izah edilmeye çalışılacaktır.

Grammerlerimizde şimdiye kadar “gereklik” (Gencan 2001: 315; Ergin 2006: 312; Ediskun 2005: 182; Banguoğlu 2007: 471; Dizdaroğlu 1963: 17; Hengirmen 1995: 224), “gerekirlik” (Deny 1941: 372), “gerekmelik” (Emre 1945: 464) ve “gereklilik” (Bilgegil 1982: 270; Timurtaş 1977: 132; Topaloğlu 1989: 78; Korkmaz 1992: 71) gibi birbirinden farklı terimlerle karşılanmıştır.

Türkçe Sözlük'te *gereklilik*, sözlük anlamıyla “gerekli olma durumu, lüzûm”dur (2005: 751). *Zorunluluk* ise “1.zorunluluk. 2. sos. Olayların iç ve özlerindeki düzenlilik, yasaya bağlılık ve yapı gereği, belli şartlar altında ortaya çıkması kaçınılmaz olan şey. 3. sos. İnsanın, doğanın ve toplumun nesnel yasalarına bağımlı olması durumu.” (2005: 2242).

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* adlı kitabında kipleri bildirme kipleri ve tasarlama kipleri olarak ikiye ayırmıştır. Gereklilik kipini tasarlama kipleri içinde *gereklik eki* şeklinde ele almıştır. Bu ek yalnız şekil ifade eden bir ektir. Tasarlanan hareketin gerekliliğini gösterir, gerekli olan, gereklik şekline bürünen bir tasarlama ifade eder. Gereklilik eki Türkçede sonradan ortaya çıkan yeni bir ektir. Bu ek bugün *-mAlli* şeklindedir. Daha eski devirlerde gereklik ifadesi için *gerek* kiplik sözünden faydalanırdı. *gerek* kiplik sözü istek veya şart şekli ile birlikte kullanılarak gereklik ifade edilirdi. Eski Anadolu Türkçesindeki *gelse gerek* “gelmeli”, *açsam gerek* “açmalıyım”, *yazam gerek* “yazmalıyım” vb. Bu kullanım Osmanlıcada da vardır (Ergin 2006: 312-313).

Zeynep Korkmaz, kipleri bildirme kipleri ve tasarlama kipleri olmak üzere ikiye ayırır ve gereklilik kipini tasarlama kipleri içinde alır ve değerlendirir (2003: 570). Yazar, gereklilik kipini “belirli bir zamana girmeyen, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın yapılması gerekli olduğunu bildiren ve Türkçede *-mAll* eki ile kurulan tasarlama kipi” olarak tanımlar (2007: 104).

Berke Vardar’ın *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*’nde gereklilik, eylemin belirttiği oluşun gerçekleşmesi gerektiğini gösteren isteme kipi şeklinde tanımlanmış ve Türkçede gereklilik kipinin eylem kök ya da gövdelerine *-mAll* ekinin getirilmesiyle oluşturulduğu belirtilmiştir (Vardar 2002: 102).

Kamile İmer, Ahmet Kocaman ve A. Sumru Özsoy’un *Dilbilim Sözlüğü*’nde gereklilik, bir işin ya da olayın gerçekleşmesinin zorunlu olduğunu belirten kip olarak tanımlanmıştır. Türkçede eylem kökü ve gövdesine takılmış *-mAll* eki gereklilik belirtir. Bu ek dışında *gerekli*, *zorunlu*, *kaçınılmaz*, *mutlaka* gibi yüklem ya da belirteçlerle de gerekliliğin değişik dereceleri anlatılır (İmer, Kocaman, Özsoy 2011: 136).

Tahsin Banguoğlu, gereklilik kipini eğilim kiplerinin zorunluluk gösteren bir çeşidi olarak belirtir. Gereklilik, geçmişte gerekli olan, olması istenen bir oluş veya kılışın ifadesinde de kullanılır. Banguoğlu’na göre, gerekliliğin söylentisi sonradan anlaşılması veya başkasınca gösterilmiş bir gerekliliği anlatmaya yarar. *Reddetmemeliymişsiniz “yanlış yapmışsınız”*. Gerekliliğin şartı ise, bir kılışın gerekliliğini şart koşar. Yani olağan olan bu şartın cezası gerekliliğe bağlı bulunur. *Bunu derhal ödemeliysem (ödemem gerekse) bir şey satacağım* (Banguoğlu 2007: 471-473).

Kocaman (1990) “The Necessitive Mood in Turkish” adlı makalesinde gereklilik kipinin biçim ve anlam özelliklerini inceler. Kocaman, bu makalesinde Türkçede gerekliliğin yalnızca *-mAll* ekiyle yapılmadığını belirtir (Kocaman 1990: 104). Türkçede eklerin tek bir işlev için kullanılmadığını, *-mAll* ile gereklilik

dışındaki anlamların da bildirilebildiğini, başka biçimlerin de gereklilik için kullanılabilirdiğini ifade eder. Kocaman, *-mAll* dışında söylem odaklı olan ve dış otoritenin isteğini bildiren *gerek* (türemişleri olan gerekli, gereksiz vb.) kelimesinin de gereklilik/zorunluluk kipi içinde ele alınması gerektiğini ifade eder. Bu biçimlerin daha nesnel bir gereklilik/zorunluluk bildirdiğini, *-mAll* ekinin daha öznel bir kiplik anlama sahip olduğunu belirtir (1990: 107). Ayrıca daha çok söylemde kullanılan gereklilik ve zorunluluk ifade eden *lazım, zorunlu, kaçınılmaz* vb. kiplik sözler gramerlerde açıklanırken çoğu zaman anlamsız kalmaktadır (1990: 110).

Erkman Akerson ve Özil kip kavramının tartışmalı olduğunu, sınıflandırılması konusunda dilcilerin görüş birliğine varamadıklarını belirttikten sonra “konuşmacının dile getirdiği önerme hakkındaki yorumu” biçiminde bir kip tanımı yapar. Ancak kip kavramı yalnızca gerçeklikle ilgili olmayıp konuşmacının gereklilik/zorunluluk, emir gibi belirtmeleri de kip içerisinde değerlendirilebilir (Erkman Akerson, Özil 1998: 305).

Gereklilik (weak necessity) yaptırım kuvveti daha az bir kavramken; *zorunluluk* (obligation, strong necessity) daha güçlü bir yaptırımla gelen kaçınılmazlık bildirir (Coates 1983; Kratzer 1991; Bybee vd. 1994).

Her kiplik türünde olduğu gibi gereklilik ve zorunluluk kipliğini tanımlarken de kipsel alanların ve kısıtlayıcılarının belirlenmesi gerekir. Bu durum belirtilen kavramların daha rahat açıklanmasını ve anlaşılmasını sağlar. Kipsel alanları belirlenen gereklilik ve zorunluluk kavramları daha sistemli bir şekilde ele alınacaktır.

Papafragou (2000)’da düzenleyici, toplumsal ve inanca dayalı olarak adlandırdığı kipsel alanlar “güçlü gereklilik”, yani “zorunluluk” başlığı altında toplanmıştır. Buna göre, bu alanlarda kodlanan eylem, kanunla belirlenen bir ceza, dini inanç gereği verilen bir ceza ya da toplumsal bir yaptırımın uygulanması gibi bir yaptırımla zorunlu kılınmaktadır.

Zorunluluk ile *gereklilik* arasındaki temel fark kipsel alanların türüne göre biçimlenir. Yasa, kural ya da herhangi bir hiyerarşik toplumsal ilişkiden kaynaklanan düzenleyici ya da inanca dayalı bir kipsel alan *zorunluluk* kavramı için kullanılırken; isteğe, ideal ya da olağan durumların betimlenmesine veya bir önkoşulluluk ilişkisine dayalı olarak belirlenen kipsel alan ise *gereklilik* kavramı için kullanılır. Gereklilikte, zorunlulukta olduğu kadar kuvvetli bir yaptırım ya da ceza değil, yerine getirilmesi gereken eylemin kılıcısı açısından olması istenen bir iş, oluş ve durumun elde edilmesi için bir önkoşulun varlığı söz konusudur (Corcu Gül 2005: 38).

Frawley, zorunluluk ve gereklilik kipliklerinin de arasında yer aldığı eylem kipliğini gösterim kavramıyla açıklarken, gösterim merkezini *kendi* (self) olarak betimler. Yönü ise sözcelem zamanından sonraki bir zamana ve kendinden başkasına doğru biçiminde tanımlar. Ona göre zorunluluk ile gereklilik arasındaki farkın olduğu yer *uzaklık* kavramıdır. Zorunluluk, daha yüksek bir gerçekleşme olasılığı anlattığı için “yakın” değerini alırken; gereklilik, yaptırımın gücüne bağlı olarak anlatılan dünyanın gönderim dünyasıyla örtüşme olasılığı daha düşük olduğu için “uzak” değeri alır. Frawley, zorunluluk ve gereklilik arasındaki farkı aşağıdaki tablo ile açıklar:

	Zorunluluk	Gereklilik
Gösterim merkezi	Kendi	Kendi
Direction (yön)	Sözcelem zamanından sonraya	Sözcelem zamanından sonraya
Uzaklık	Yakın	Uzak

(Frawley 1992): Zorunluluk ve gerekliliğin Frawley (1992) çerçevesinde kavramsal yapısı

Gösterim merkezi ve ara açısından gereklilikle aynı özelliklere sahip olan zorunluluk bu kavramdan sadece aldığı farklı uzaklık değeriyle ayrılır. Zorunlu olarak işaretlenmiş bir eylemin kılıcısı tarafından gerçekleştirilmesi daha yüksek beklenirliktedir. Zorunluluk için belirlenen kipsel alanlar *düzenleyiciler* (yasa, yasak, kanun, kural, otorite), *inanca dayalı alanlar* (günah, dini kural), *sosyal alanlar* (toplumsal yaptırım, ayıp, gelenek-görenek)’dir (Papafragou 2000: 42).

Aşağıda belirtilen kipsel alanlar zorunluluk ifade etmektedir:

- Tavлада oyuna zarı büyük atan başlamalıdır (kural) “düzenleyiciler”
- Namaz kılmak için abdest alınmalıdır (dini kural) “inanca dayalı alanlar”
- Yayalar karşıdan karşıya geçerken yaya geçidini kullanmalıdır (kanun) “düzenleyiciler”
- Haftaya Ankara’da olmalısın (otoritenin dayattığı yaptırım) “sosyal alanlar”
- Memurlar her gün işe geldiklerinde kendileri için belirtilen deftere imza atmalıdırlar (kural + yasa) “düzenleyiciler”

Yukarıda verilen kipsel alanlar tümcede dilbilgisel olarak kodlanan bir bilgi türünü göstermez. Burada verilen tümceler, farklı olası dünyalarda farklı kipsel alanlara ait bilgileri ifade eder. Bu da onların farklı sözedim değeri taşımalarına, diğer bir deyişle farklı iletişimsel anlamlarla kullanılmalarına olanak sağlar. Her ne kadar, kipsel alan kavramı bağlama ait görünse de *-MALL*’nın varsayılan kipsel alanının belirginleşmemiş olması (unspecified) bu sonucun temel nedenidir (Corcu Gül 2005: 41).

Gereklik, zorunluluğa göre daha az kuvvetli yaptırımları olan ifadeler için kullanılır. Gerekliliğin yaptırım gücü zorunluluğa göre daha az olduğu için yukarıda belirtilen *uzaklık* kavramı daha fazladır. Güçlü bir yaptırım sözcenin alıcısının önermede aktarılan eylemi gerçekleştirmesi olasılığını yükseltirken, daha az kuvvetli bir yaptırımda da bu olasılık düşmektedir. Buna göre, *gönderim dünyası* (reference world) ile *anlatım dünyası* (expressed world) arasındaki örtüşme daha az olmaktadır. Gereklik için tanımlanan kipsel alanlar *ideal-merkezli alanlar* (ideal-centered domains), *olağan-merkezli alanlar* (normative domains), *kişisel inanç ve görüşler* ile *isteklerdir* (Corcu 2005: 41):

Aşağıda belirtilen kipsel alanlar gereklik ifade etmektedir:

- Siz tertemiz giyiminizle, konuşmanızla onlara moral ve güven vermelisiniz (ideal merkezli + kişisel inanç)

- Bu filmi mutlaka görmelisin (kişisel görüş)
- Kendinizi dinlemeli ve bunu mümkün olduğunca tarafsız, kendinizi korumadan yapmaya çalışmalısınız (Kişisel inanç + istek)
- Pembe panjurlu, bahçeli bir evimiz olmalı. Çocuklarımız evimizin bahçesinde oynamalı (istek)

3.2. Gereklilik/Zorunluluk Kipliğinin Anlam Alanları

Kiplik, en temel haliyle doğal anlamların dil anlamlarına dönüşümünü inceler. Kip ise, kipliğin ifadesini sağlayan, biçimsel açıdan gramatikalleşmiş, morfolojik bir kategoridir. Kipliğin, kiplerden başka gramatikal statüleri birbirinden farklı, sözlüksel, sözdizimsel, söyleme dayalı veya bürünsel işaretleyicileri vardır (Demir 2009: 218).

Gereklilik kipinin ana işlevi, yapılması tasarlanan bir işin gerekli, mecburi olduğunu bildirmektir. Ancak, bu gereklik emir biçiminde bir gereklik değil, daha çok içten gelen, konuşana bağlı bir gerekliğin ifadesidir. Bu kipten, gereklik yerine getirilmediği takdirde bir sakınca doğacağı anlamı da çıkabilir.

Diğer tasarlama kipleri gibi, gereklik kipi de dildeki ve cümledeki kullanılış biçimlerine bağlı olarak işlev kayması yoluyla bazı farklı işlevler kazanmıştır. Gereklik kipi, gereklik dışında “tahmin”, “kararsızlık”, “şart”, “hayret bildirme” gibi işlevlere sahiptir.

Kocaman (1990), gereklik için kullanılan *-mAlP*’nin sadece gereklik ifade etmediğini, başka anlamlara da gelebileceğini örnekler üzerinden açıklamıştır:

1. Derslik haftada en az bir kez temizlenmeli.
2. Kent için yollar genişçe olmalı.
3. Arkadaşınız bu saatlerde eve varmış olmalı.

Bu cümlelerdeki *-mAlP* nın bağlamdan soyutlandığı için belirsiz olduğunu ifade eden Kocaman, ilk cümlenin bir okul müdürü, ikinci cümlenin bir şehir planlamacısı ve üçüncü cümlenin bir arkadaş tarafından söylendiğini düşündüğümüzde gereklilik dışındaki kullanımlarının ortaya çıkacağını belirtir. Bu durumda ilk cümle gereklilik ifade ederken, ikinci cümle tavsiye, üçüncü cümle olasılık-tahmin bildirir. Kocaman, *-mAlP* nın söylem-odaklı bir biçim olduğunu, dışarıdan bir otoritenin isteğini ifade ettiğini belirtir. *-mAlP* nın olumsuz biçiminin yasaklama ifadelerinde kullanılmasını (Sigara içilmemeli vb.) emir ve *-mAlI* arasındaki ilişkiyi gösteren bir kanıt olarak değerlendirir (Kocaman 1990: 104-108).

Gereklilik/zorunluluk ifadeleri yükümlülük kipliğinin temel ifadesidir. Gereklilik ve zorunluluk arasında bir yakınlık söz konusudur. İfadelerdeki belirsizlik bağlam vasıtasıyla çözülür.

-Zil çaldı, sınıfa gitmeliyiz.

-Elbisem çamurlandı, hemen değiştirmeliyim.

-Burası kütüphane, gürültü yapmamalıyız.

Aynı biçimbirimim birden fazla kiplik alanı işaretleyebilmesi, kiplik için bağlayıcı olanın biçimlerden çok anlamlar olduğunu düşündürür. *-mAlI* biçimbirimi bağlamsal koşullar doğrultusunda gereklilik-zorunluluk yanında, emir, istek, tahmin, olasılık da bildirir. Ancak bu durum her biçimbirimim konuşur onaya yüklediği her türlü anlamı ifade edebileceği gibi rastgele ve sınırlandırılmayan bir işlevsel saptamadan uzaktır. Papafrago'ya göre belirli biçimbirimler, morfosemantik açıdan belirli anlam alanlarını düzenli olarak, bir kısmını ise belirli bağlamsal koşullarda karşılayabilir ve biçimbirimlerin bu anlamsal açılımı, bir bağlamda diğerine göre belirginleşerek ortaya çıkabilir. Bu durum belirsizlik (ambiguity), tek anlamlılık (monosemy), çok anlamlılık (polysemy) gibi yaklaşımlarla ifade edilir (Papafrago 2000: 22-40).

Zorunluluk kategorisi birinci kişide, kendini etik veya bireysel nedenlerle zorunda hissettiği durumları karşılarsa da ikinci ve üçüncü kişilerinde dinleyiciye

belirli bir yükümlülüğün empoze edildiği görülür (Kerslake, Göksel 2005: 352). Buradan hareketle *-mAlI* ile işaretlenen bir yüklemde emir semantiği elde edilirken, zorunluluk ve emir kategorilerinin belirli noktalarda kesiştiği söylenebilir.

Gereklilik işaretleyicileri empoze/dayatma içeren yönlendiricileri, eylemin gerçekleşmesine yönelik önerileri, zorlama, kışkırtma ve yüreklendirmeyi ifade etmede kullanılır. Gereklilik ifadeleri, istek veya niyet duygularına dönüşebilir. Manevi, yasal veya sosyal normlar aracılığıyla zorunluluk ifade edilebilir (Johanson 2009: 491).

Papafragou, gereklilik/zorunluluk kipliğinin anlam alanlarını belirlemek için öncelikle kipsel alan tanımlaması yapmış ve bu kipliğın kipsel alanlarını altı başlıkta incelemiştir: 1. Kanun, yasa ve kuralları tanımlayan düzenleyici alanlar “regulatory domains”, 2. Toplum kurallarını tanımlayan toplumsal alanlar “social domains”, 3. Dini sistemlerin tanımladığı inanca dayalı alanlar “religious domains”, 4. Kişisel istek, görüşlerin tanımlandığı alanlar “personal domains”, 5. Olayların akışına yönelik düzenliliği tanımlayan olağan merkezli alanlar “normative domains”, 6. İdeal olarak kabul edileni tanımlayan ideal merkezli alanlar “ideal-centered domains” (Papafragou 2000: 42). Bu kipsel alanların doğrultusunda güçlü yaptırımları olan düzenleyici, toplumsal ve inanca dayalı alanlar zorunluluk, daha az yaptırım gücü olan kişisel istek, görüş, olağan merkezli ve ideal merkezli kipsel alanlar gereklilik kavramı için kullanılır.

Z. Erk Emeksiz, “Deontic Modality in Turkish: Pragmatic and Semantic Constraints” (2009) adlı makalesinde gereklilik/zorunluluk ifade eden *-mAlI*’nın bilgi ve yükümlülük kipliğinin işaretleyicisi olduğunu ifade eder. İsimlere *ol-* fiili yardımıyla kullanılan (Ayşe evde olmalı vb.), fiillere doğrudan gelebilen (İlaçlarını hemen almalısın) bu ekin iki farklı yapısı tartışılır. Çalışmada, bu ekin bağlama göre hem olasılık anlamı hem de gereklilik/zorunluluk anlamı bildirerek yükümlülük kipliği işaretleyicisi olarak değerlendirilebileceği vurgulanır.

Papafragou'nun belirttiği kipsel alanlar gereklilik ve zorunluluk arasındaki ayrımı anlamak için etkili bir yoldur. Bu çerçevede gereklilik/zorunluluk işaretleyicisi olarak kullanılan *-mAll*'nin kipsel alanı belirsizdir. Bu ek *ol-* biçim birimi ile kullanıldığında, bu eylemin getirdiği çok anlamlılık sonucu (Uzun 2004) *olmalı* yapısı bulanık bir anlam sergiler. Aynı zamanda bu ekin hem bilgi hem de yükümlülük kipliği olarak kullanılması konusundaki belirsizlik ancak pragmatik öğelerle ve cümledeki bağlam vasıtasıyla çözülebilir:

-Dışarı çıkan çocuklar ödevlerini yapmış olmalı.

Bu cümlede *-mAll* eki hem olasılık anlamıyla bilgi kipliği hem de gereklilik/zorunluluk anlamıyla yükümlülük kipliği işaretleyicisi olarak değerlendirilebilir. Bu ek, bir cümlede gelecek zaman ifade eder (Erk Emeksiz 2009: 79-83). Bu işaretleyici isimlerle birlikte kullanıldığında hem bilgi hem de yükümlülük kipliği bildirir ve gelecek, güç, değer yükleme, eyleycilik gibi olanaklara göre kiplik yorumu değişebilir. Fiillerle birlikte çok anlamlı bir kullanıma sahiptir ve zorunluluktan isteğe kadar yükümlülük kipliği içinde yer alır. Ancak ek *ol-* fiili ile kullanıldığında hem bilgi hem de yükümlülük kipliği yorumu yapılabildiği, bu kullanımda ekin yorumunda belirsizlik olduğu, yükümlülük için gelecek, güç ve eyleycilik gibi özelliklerinin bulunması gerektiği savunulur (Erk Emeksiz 2009: 85).

3.3. Gereklilik/Zorunluluk Kipliğinin Kiplik Sınıflandırmaları İçindeki Yeri

Türkiye Türkçesi gramerciliğinde gereklilik/zorunluluk kipi tasarlama kipleri içinde değerlendirilmiş (Ergin 1977:181; Bilgegil 1984: 263-269; Ediskun 1988: 174; Banguoğlu 1986: 443; Gencan 1979: 295; Aksan 1983: 245; Zülfıkar 1969: 125) ve gereklilik kipi olarak adlandırılmıştır.

Dilbilimsel kiplik çalışmaları içinde önemli bir yere sahip olan O. Jespersen, *The Philosophy of Grammar* (Gramer Felsefesi) adlı kitabında kipi kavramsal bir kategori olarak değil de sentaktik açıdan değerlendirir. Wolff, kipliği *olasılık* (possibility), *zorunluluk* (necessity) ve *durumsallık* (contingency) olarak; Kant, *olasılık*, *var oluş* (existence) ve *zorunluluk* olarak üç başlıkta değerlendirirken; G. Hermann *nesnel olasılık* (objective possibility), *öznel olasılık- istek* (subjective possibility - optative), *nesnel zorunluluk* (objective necessity) ve *öznel zorunluluk – emir* (subjective necessity – imperative) olmak üzere dört başlıkta inceler (Jespersen 1924: 319, Kerimoğlu 2011: 32).

Jespersen'in, istek ve istek dışı olarak sınıflandırdığı çalışmasında zorunluluk (obligative) (1) istek ögesi taşıyan grupta yer alırken; gereklilik (necessitive) (2) istek ögesi taşımayan grupta yer almıştır:

- (1) He ought to go / We should go “gitmeli / gitmek zorunda”
- (2) He must be rich (or he could not spend so much) “Zengin olmalı (yoksa bu kadar çok harcayamazdı)”

Yukarıdaki sınıflandırmaya göre yükümlülük kipliği istek ve bilgi kipliği ise istek dışı kategorisi ile eşleştirilmiştir. Jespersen'in yaptığı bu sınıflandırma modern kiplik sınıflandırmalarının başlangıcı olmuştur.

Kipliği dörde ayıran von Wright gereklilik/zorunluluk kipliğini kendi sınıflandırmasına göre üçüncü kiplik türüne denk gelen yükümlülük veya zorunluluk (deontic modes or modes of obligation) kipliği olarak ele almıştır ve Wright bu türün alt türlerini İngilizce'deki modal fiillerden olan mecburi (obligatory-ought to), izinli (permitted-may), yasaklanmış (forbidden-must not) ile ifade eder (Wright 1951: 1-2).

Von Wright'ın 1951 yılında yazdığı *An Essay in Modal Logic* adlı çalışmasından bu yana, en yaygın kiplik tasnifi bilgi kipliği “epistemic modality” ve yükümlülük kipliği “deontic modality” şeklinde yapılmaktadır. Zorunluluk, izin,

taahhüt vb. eyleyicinin sorumlu olduğu davranışları bildiren gereklilik/zorunluluk kipliğini içine alan yükümlülük kipliği ifadenin daha çok söylem gücüyle ilgilenir, eyleyicinin sorumlu olduğu davranışların ifadesiyle ilgilenir (Demir 209: 218).

Dilbilimsel ve mantıksal açıdan kipliğe yaklaşan J. Lyons, 1977’de yayımlanan *Semantics II* (Anlam Bilim) adlı kitabında kipliği bilgi kipliği “epistemic modality” ve yükümlülük kipliği “deontatic modality” olmak üzere ikiye ayırmıştır. Epistemic modality bilgi, inanç ve bilgiyle ilgili şeylerle ilgiliyken; deontatic modality ahlaki yaptırımlar tarafından oluşan davranışların ihtimalleri veya gerekliliği ile zorlama ve izinli ilgilidir (Lyons 1994: 793-803).

Kratzer’in 1991 yılında yayımladığı *Modality* (Kiplik) adlı makalesi kiplik kavramının boyutlarını tartışması bakımından önemlidir. Kratzer, kipliğin tüm dünya dillerinde üç boyutunun olduğunu ve bu boyutların da derecelendiğini belirtir. Gereklilik/zorunluluk kipliği, bu boyutlar içinde birinci boyutu oluşturan kipsel güç (modal force)’ün içinde zorunluluk (necessity), zayıf zorunluluk (weak necessity); iyi olasılık (good possibility), küçük olasılık (slight possibility), en azından iyi bir olasılık (at least as good a possibility), daha iyi olasılık (better possibility), belki diğerleri (maybe others) ile birlikte verilmiştir (Kerimoğlu 2011: 43-44).

Coates kipliği, bilgi kipliği (epistemic modality) ve bilgi kipliği dışındakiler (non-epistemic modality) olarak ikiye ayırmıştır. Bilgi kipliği dışındakilere kök kiplik (root modality) adını vermiştir (Coates 1983: 18-22). Coates, eserinde gereklilik/zorunluluk kipliği için gereklilik semantiğini taşıma yoğunluğuna göre değişen gereklilik düzeyleri belirlemiş ve zorunluluk > gereklilik > düşük gereklilik > öğüt > istek biçiminde semantik bir diyagram çizmiştir (Coates 1983: 33).

F. Kiefer, kiplik çalışmalarında kiplik yardımcı fiillerin kullanımından yararlandığını ve bunun da olasılık ve zorunluluk bakımından açıklanabileceğini belirtir. Yazar, Coates (1983) gibi kipliği bilgi kipliği ve kök kiplik olmak üzere iki kısımda inceler.

Palmer (2001), kipliği önerme kipliği (propositional modality) ve eylem kipliği (event modality) olmak üzere ikiye ayırır. Palmer, zorunluluk ve gerekliliği aynı kiplik türü olarak tanımlar ve bu iki kavram arasında bir ayrıma gerek duymaz. Gereklilik/zorunluluk kipliğini eylem kipliğinin alt başlığı olan yükümlülük (deontic) kipliği altındaki izin (permissive), gereklilik/zorunluluk (obligative) ve buyrum (commissive) başlıkları içinde açıklar. Palmer, gerekliliği kılıcı odaklı kiplikler arasında anlatırken, zorunluluğu konuşucu odaklı kiplik türleri arasında anlatır (Palmer 2001: 24).

Kiefer (1997), kipliği kök kiplik ve bilgi kipliği olmak üzere ikiye ayırır. Bu sınıflandırmada kök kiplik türleri içinde gereklilik/zorunluluk kipliğini içine alan kurallar, normlar ve beklentilerle ilgili olan yükümlülük kipliğini, eyleyicinin davranışlarıyla ilgili olan davranışsal kipliği, farklı iç ve dış durumlardan ortaya çıkan durum kipliğini ve konuşurun isteklerini karşılayan duygu kipliğini anlatır (Kiefer 1997: 242).

Sweetser (1990) da kipliği Kiefer gibi kök kiplik ve bilgi kipliği olarak ikiye ayırır. Yapılan sınıflandırmada zorunluluk, kök kiplik içinde izin ve yeterlilikle birlikte ele alınırken; gereklilik bilgi kipliği içinde olasılıkla birlikte incelenmiştir. Yazar, her iki tür arasında tüm dünya dillerinde bir belirsizliğin olduğunu, sınırların çizilmesinde zorlukların bulunduğunu belirtir ve şu örneği verir:

-John must be home by ten; mother won't let him stay out any later. "John saat ona kadar evde olmalı. Annesi daha fazla dışarıda kalmasına izin vermez" (Kök kiplik)

-John must be home already; I see his coat. "John şimdi evde olmalı. Ceketini gördüm." (Bilgi kipliği) (Sweetser 1998: 49).

Bybee, Perkins, Pagliuca (1994) tarafından yapılan kiplik sınıflandırması daha önce yapılanlardan biraz daha farklıdır. Bybee vd. kipliği, konuşur-odaklı "speaker-oriented", eyleyici odaklı "agent-oriented" ve yardımcı cümlelerin (subordinate) kipliği olmak üzere üç kategoride değerlendirmiştir. Gereklilik/zorunluluk, eyleyici

odaklı kiplik içerisinde yeterlik, arzu, niyet, istek gibi ifadeler ile birlikte ve yüklemde ifade edilen olayın eyleyici üzerindeki iç ve dış şartlarını bildiren kiplik türü olarak incelenmiştir. Emir, yasaklama, istek vb. ifadeler ise konuşur odaklı kiplik içerisinde ele alınmıştır (Bybee, Perkins, Pagliuca 1994: 177-188).

J. van der Auwera, o zamana kadar yapılan kiplik terimlerine dış katılımcılı kiplik “participant-external modality” ve iç katılımcılı kiplik “participant-internal modality” olmak üzere iki yeni terim daha getirmiştir ve sınıflandırmasını buna göre oluşturmuştur. Auwera, Kehayov, Vittrant (2009)’ın yaptığı sınıflandırmaya göre kiplik, bilgi kipliği, dış katılımcılı kiplik ve iç katılımcılı kiplik olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. Gereklilik/zorunluluk kipliğinin bu üç bölüm içerisinde de yer aldığını görüyoruz. Bilgiye dayalı zorunluluk “epistemic necessity” bilgi kipliği içinde; yükümlülüğe dayalı dış katılımcılı zorunluluk “deontic participant-external necessity” ve yükümlülüğe dayanmayan dış katılımcılı zorunluluk “non-deontic participant-external necessity” dış katılımcılı kiplik içinde; iç katılımcılı zorunluluk “participant-internal necessity” ise iç katılımcılı kiplik içinde ele alınmıştır.

-Yemek yemeliyim, yoksa uyuyamam (iç katılımcılı zorunluluk)

-Otoagara gitmek için taksi kullanmalısın (yükümlülüğe dayanmayan dış katılımcılı zorunluluk)

-Acele etmelisin, bu bir emirdir (yükümlülüğe dayalı dış katılımcılı zorunluluk)

-Onu durakta gördüm, işten erken çıkmış olmalı (bilgiye dayalı zorunluluk)

Johanson (2009) Modals in Turkic adlı makalesinde kipliği isteme, zorunluluk ve olasılık olmak üzere üç başlıkta ele aldıktan sonra bu alanların işaretleyicilerini *sentetik* “synthetic” ve *analitik* “analytic” olarak ikiye ayırır ve her başlığın altında işaretleyiciler incelenir. Johanson, zorunluluk ifadesinin sentetik işaretleyicilerinden olan *-mAIPy*ı Türkçenin tarihi ve yaşayan lehçelerinden örneklerle açıklar. Analitik zorunluluk işaretleyicileri bölümünde *-mAk/-mAsI* *lazım/gerek* yapısını inceler (Johanson 2009: 488-499).

Ayhan Aksu Koç 1988 yılında yayımlanan *The Acquisition of Aspect and Modality* adlı eserinde kipliği, konuşurun öznel tutumlarını karşılayan bir kategori olarak kabul eder. (1988: 14). Koç, eserinde kipliği, bilgi “epistemic” ve yükümlülük “deontic” kipliği olmak üzere ikiye ayırmıştır. Zorunluluk “obligation” ifadesi, izin “permission” kipliği ile birlikte yükümlülük kipliği içinde ele alınmıştır. Koç, bilgi ve yükümlülük kipliği arasında büyük farklılıklar bulunmadığını her ikisinde de olasılık “possibility” ve zorunluluk “necessity” kavramlarının olduğunu, bu kavramların birbiriyle ilgili olduğunu ifade eder (Koç 1988: 15).

Ş. Ruhi, kipliği Palmer’ın sınıflandırması doğrultusunda incelemiş ve özellikle kiplik zarflarını konu alan çalışmalar yapmıştır. Buna göre gereklilik/zorunluluk kipliği yükümlülük kipliği içinde ele alınmıştır. Ruhi (2002) “The Modal Adverbs *mutlaka* and *kesinlikle* in the Context of Directives and Deontic Modality in Turkish” adlı makalesinde yükümlülük kipliği içine giren *mutlaka* ve *kesinlikle* zarflarını incelemiştir. Ruhi’ye göre *mutlaka* nesnel kiplik bildirirken, *kesinlikle* öznel kiplik bildirir (Ruhi 2002: 35).

Uzun, *Dilbilgisinin Temel Kavramları* adlı eserinde kipi isteme ve bildirme kipi olarak ikiye ayırır. İsteme kipi için yükümlülük kipliği için kullanılan “deontic” terimini, bildirme kipi için bilgi kipliği için kullanılan “epistemic” terimini kullanır (Uzun 2004: 150).

Erk Emeksiz (2009)’da kipliği bilgi ve yükümlülük kipliği olarak ayırdıktan sonra gereklilik/zorunluluk ifade eden *-mAlI* ekinin her iki kiplik için de işaretleyici olabileceğini vurgulamıştır.

Corcu, Türkçedeki yükümlülük kipliğinin alt alanını oluşturan gereklilik, zorunluluk gibi alanlarla ilgili ifade biçimleri ve işaretleyicileri üzerine çalışmalar yapmıştır. Corcu (2003) çalışmasında kipliği kök kipliği ve bilgi kipliği olmak üzere ikiye ayırır. Gereklilik kipini ise Bybee, Perkins, Pagliuca (1994)’te yer alan eyleyici odaklı kiplik içerisinde ele almıştır (Corcu 2003: 22-65).

3.4. Gereklilik/Zorunluluk Kipliğinin İşaretleyicileri

Kip, anlam biliminde kipliğin muhtelif işaretleyicilerle eylemde çekim eki olarak biçimlenişini sağlayan bir dil bilgisi ulamı olarak tanımlanırken kipin geleneksel tanımları, onu kiplikle eş değer tutar. Kiplik, fiil ulamlarından biri olarak değerlendirilmesine karşın sadece fiilin morfolojik işaretleyicileri ile değil, çeşitli sözlük, söz dizimi işaretleyicileri ile hatta parçalar üstü birimlerle bağlama bağlı olarak ortaya konulabilmektedir. Dolayısıyla Türkçede kipliği ifade etmek için sadece belirli morfolojik işaretleyicilerin varlığından söz etmek yanıltıcı olacaktır. Palmer, kipliğin anlam bilimsel olarak sadece fiille ilgili olmadığını cümlenin bütünüyle ilgili olduğunu ifade eder (Palmer 1986: 2).

Türkçede kiplik kategorisi içine hem ekler hem de kelimeler girmektedir. Demir, kipliğin kiplerden başka sözlüksel, söz dizimsel, bürünsel vb. sözcenin bütününe ilgilendiren birçok işaretleyicisi bulunduğunu söyler ve kiplik işaretleyicilerini morfolojik, sözlüksel, söz dizimsel ve söyleme dayalı işaretleyiciler olarak dörde ayırır. Morfolojik işaretleyiciler içerisinde dilek kipi, emir kipi, istek kipi gibi çekim eklerini sayarken diğer işaretleyicileri de kendi içinde bir sınıflandırmayla incelemiştir (Demir 2008: 18).

Kiplik işaretleyicileriyle ilgili olarak Kılıç, şunları söylemektedir: “Kiplik, dillerde çeşitli biçim, sözlük ve söz dizimi araçları vasıtasıyla ifade edilmektedir. Buna göre fiilin değişik kip biçimleri yanında çeşitli kiplik zarfları ve parçacıklarla, kiplik fiilleri de bağlam ilişkileri içinde kiplik işaretleyicileri olarak görev üstlenirler. Dolayısıyla kiplik, sadece fiilin morfolojik kip biçimleriyle değil, iddia, soru, istek, şart gibi değişik cümle türleriyle de doğrudan ilgilidir. Semantik bakımdan da kesin bilgiden şüphe ve olasılığa, gerçekten gerçek dışılığa uzanan geniş bir anlamlar yelpazesi söz konusudur” (Kılıç, 2004: 2).

Kiplik biçimbirimleri belirli bir sınıflandırmaya tabi tutmayan Delice, fiilin kiplik durumlarının kök veya gövde halindeki fiillerde daha açık görüldüğü ve adlandırıldığını söylemektedir. Kip durumlarını gösteren tüm biçimbirimler kiplik

olarak adlandırılabilir. Kiplik durumunun fiil kök veya gövdelerinin sözcük içindeki görünümü olması sebebiyle bazen tek başlarına içerdikleri kiplik anlamını veremeyeceğini anlatmaktadır (Delice 2002: 202).

Türkçede zorunluluk *-mAlI* soneki dışında sözlüksel öğeler, belli ezgi örüntüleri ve deyimleşmiş belirli kalıplarla anlatılır. Sözü edilen her bir zorunluluk anlatımının sistemde biçim ve anlam açısından ayrı bir işlevi vardır. Ancak, biçim ve anlam açısından sözcüksel birimlerden önemli farkları olan ve bu yüzden de alan yazınında en çok çalışma konusu olan günümüz Türkçesinin tek dilbilgiselleşmiş zorunluluk belirtisi *-mAlI* soneki Türkçe zorunluluk kipliği anlatımında ayrı bir yer tutar. *-mAlI*'nin işaretlediği zorunluluk kipliğinde zorunluluğu doğuran temel yapıtımın türü belirginleşmemiştir. *-mAlI*'nin anlamının belirginleşmesinde tümcedeki belirteçler, eylemin anlam yapısı, özneyi yapan tümce içi öğeler kadar, metin türü, tümcenin geçerli olduğu olası dünya, sözcüğe yüklenen söz edim değeri gibi tümce dışı etmenler de etkilidir. Bu yüzden *-mAlI* zorunluluk içinde tanımlanan farklı derecelerde zorunluluğu (zorunluluk ve gereklilik) anlatmak için kullanılır (Corcu Gül 2005: 35).

Modal anlam, düşüncesini ifade eden kişinin kendi düşüncesiyle ilgisini bildiren anlam, modal sözler de bu kişi ve düşüncesi arasındaki ilgiyi bildiren sözlerdir. Modal anlam, dilde çeşitli şekillerde ve farklı yollarla ifade edilir. Bu ifade yolları birbiriyle oldukça ilişkilidir (Biray 2009: 340-341). Aynur Öz Özcan, bu yapıları “morfolojik olarak kip, zaman ve şahıs ekleri; sentaktik olarak cümle yapıları, tekrar, tonlama ve leksikal olarak modal sözler” olarak belirtir (Öz Özcan 2004: 2253).

Tatar Türkçesi gramerlerinde modal sözler adıyla verilen yapılar Türkiye Türkçesi gramerlerinde ayrı bir kelime türü olarak değerlendirilmeyip, daha çok zarfların bir grubu olarak ele alınmıştır. Ahmet Cevat Emre, bu türden yapıları gramerinde yer vermemiştir. Gencan “kesinlik” bildiren modal (kiplik) sözleri, *kesinlik zarfları* altında ele almış ve bu gruba 1. Elbet, elbette, 2. Mutlaka, şüphesiz, behemahal, 3. Asla, 4. Hiç gibi yapıları dâhil etmiştir (Gencan 1966: 279).

Banguoğlu, modal anlam bildiren yapıları *gerçekleşme zarfları* başlığı altında ele almış ve evet güzel, hayır çıkmadı, öyle değil, peki tamam mı? Olur, elbette, tabii, yok, asla, katiyen gibi yapıları sıralamıştır. Çalışmada, belli bir sınıflandırma yapılmadan modal anlam bildiren kelime ve yapıların karışık bir şekilde ele alındığı görülmektedir.

Korkmaz, modal sözleri *tarz zarflarının*, durum bildirme zarfları alt başlığında, “kesinlik” bildiren modal sözleri ise *kesinlik bildirenler* maddesinde ele almıştır. Bu gruba asla, behemahal, bir türlü, elbet, elbette, doğrudan doğruya, doğruca, gerçekten, er geç, hiç, hiç mi hiç, iyice, katiyen, kesinlikle, mutlaka, ne olursa olsun, ne derlerse desinler, tamamen, tamamıyla, zaten gibi yapıları dâhil etmiştir (Korkmaz 2003: 507).

Emine Gürsoy Naskali, Türk Dünyası Gramer Terimleri Sözlüğü’nde *modal sözleri* ‘cümle başı edatları’ ve ‘edat’ başlıkları altında göstermiştir (Gürsoy Naskali 1997: 28, 36).

A. N. Kononov, *Grammatika Sovremennogo Turetskogo literaturnogo yazıka* adlı eserinde *modalnaya slova* başlığı altında bu sözlere yer vermiştir. Kononov, modal sözleri 1. sözlerin çeşitli anlam nüanslarını belirten modal sözler, 2. konuşmaya çeşitli modal nüanslar getiren modal sözler ve 3. şekil yapma görevini yerine getiren modal sözler olarak sınıflandırmıştır. Eminlik, tereddüt, tahmin bildiren modal sözleri, şüphesiz ki, hiç şüphe yok ki, elbet, elbette, gerçekten, mutlaka, galiba, ihtimal ki, muhakkak ki, belki olarak ifade etmiştir (Kononov 1956: 346, 355, 488-490).

Kazan’da Asiye Rehimova tarafından yayımlanan ve Dr. Paşa Yavuzarslan’ın redaktörlüğünü yaptığı *Törek Grammatikası* adlı kitapta modal sözler, ayrı bir madde olarak ele alınmıştır. Bu çalışmada bir tasnif yapılmadan modal sözler sıralanmış ve cümle içinde örnekler verilmiştir (Rehimova 2002: 193-196).

Kesinlik bildiren modal sözler, konuşanın cümlede ifade edilen fikre olan kesin inancını bildiren yapılardır. Sanders ve Spooren'e göre kesinlik bildiren yapılar, konuşmacının bilinç seviyesinin konuşmada yer almasıdır. Konuşmacı bu yapıları kullanarak kendi cümlesindeki emin olma derecesini ortaya koyup söylediklerinin doğruluğunu da ekleyebilir (Öz Özcan 2004: 451).

Ş. Ruhi "Türkçe'de Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler" (1996) adlı makalesinde özellikle kiplik zarfları üzerine çalışmıştır. Ruhi, gereklilik/zorunluluk ifade etmek için kullanılan *mutlaka*, *kesinlikle* gibi kiplik zarflarından *kesinlikle'nin* inanma, *mutlaka'nın* bilme anlattığını belirtir. *Mutlaka* nesnel kiplik bildirirken, *kesinlikle* öznel kiplik bildirir (Ruhi, Zeyrek, Osam 1996: 313).

Ş. Ruhi'nin konu ile ilgili diğer bir çalışması da "The Modal Adverbs *mutlaka* and *kesinlikle* in the Context of Directives and Deontic Modality in Turkish" (2002) adlı makaledir. Çalışmada kiplik bildiren *mutlaka* ve *kesinlikle* zarflarını ele almıştır. İncelemede bu zarfların gereklilik/zorunluluk ifadelerinin yanında yasaklama ve izin vermeme ifadelerindeki kullanımları incelenmiştir:

- (*mutlaka* / *kesinlikle*) Git – Gitme (**mutlaka* / *kesinlikle*)
 - (*mutlaka* / *kesinlikle*) Gitmelisin – Gitmemelisin (**mutlaka* / *kesinlikle*)
 - (**mutlaka* / *kesinlikle*) Gidebilirsin – Gidemezsin (**mutlaka* / *kesinlikle*)
- (Ruhi 2002: 35).

Yukarıdaki örneklerde *gitmemelisin* ve *gidemezsin* cümlelerindeki kuvvetlendirme işlevini *kesinlikle'nin* yerine getirebildiği, *mutlaka'nın* böyle bir kullanımı olmadığı vurgulanır.

Zorunluluk ile gereklilik, Türkçedeki işaretleyicileri açısından sadece sözcüksel birimlerle anlatıldığı durumda farklılaşır. *Zorunluluk*, *zorunlu*, *zorunda*,

şart, mecbur vb. sözcükler ve bunlardan türetilmiş şekillerle anlatılırken; *gereklilik* daha çok gerek, lazım gibi sözcüklerle ifade edilir (Corcu 2003: 102-115).

Kocaman *-mAll* dışında söylem odaklı olan ve dış otoritenin isteğini bildiren *gerek* kiplik sözünün de *gereklilik/zorunluluk* kipliği içinde ele alınması gerektiğini ifade eder. *gerek* kiplik sözü nesnel bir *gereklilik/zorunluluk* anlamı bildirirken, *-mAll* daha çok öznel bir kiplik alana sahiptir. *gerek* yanında *lazım*, *zorunluk*, *kaçınılmaz* vb. kiplik sözler de *gereklilik* ve *zorunluluk* anlamlarını karşılayabilir (Kocaman 1990: 107-110).

4. BÖLÜM: TATAR TÜRKÇESİNDE GEREKLİLİK/ZORUNLULUK KİPLİĞİ VE İŞARETLEYİCİLERİ

4.1. Tatar Türkçesinde Gereklilik/Zorunluluk Kipliği

Tatar Türkçesi diğer kip şekilleri açısından Türkiye Türkçesi ile birçok benzerlik gösterse de, gereklilik kipinde bunun tersi bir durum ortaya çıkar. Türkiye Türkçesinde gereklilik kipi *-mAll* fiil çekim eki ile gerçekleşirken, Tatar Türkçesinde görülmeyen bu çekim eki Türkçede zorunluluktan emre ve olasılığa kadar farklı kiplik anlamlarının ayrıntılarını sunar. Türkiye Türkçesinde gerekliliği ifade etmek için belirtilen bu çekim ekinin yanında Tatar Türkçesinde olduğu gibi *gerek*, *lâzım*, *mecbur*, *şart*, *farz*, *elbette*, *mutlaka* gibi bazı kiplik kelimeler de kullanılmaktadır.

M. Z. Zekiyev, 1984 yılında yayımladığı *Hezërgë Tatar Edebiy Tëlä Sintaksisi hem Punktatsiyesë* adlı eserinde kelime gruplarını farklı ölçülere göre tasnif eder. İlk tasnifinde gruba katılan sözlerin sayısına göre *basit kelime grupları* (*gadi süz tëzme*) ve *birleşik kelime grupları* (*katlavlı süz tëzme*) olmak üzere; ikinci tasnifinde unsurlar arasındaki anlam ilişkilerine göre *geçici kelime grupları* (*irëklë süz tëzme*) ve *deyimleşmiş kelime grupları* (*frazelogik süz tëzme*) olmak üzere ikiye ayırır. Son tasnifinde ise grupta yönetici olan kelimenin türüne göre 1. Fiil grupları (fiil süztëzmeler), 2. İsim grupları (isëm süztëzmeler), 3. Sıfat grupları (sıfat süztëzmeler), 4. Zamir grupları (almazlık süztëzmeler), 5. Sayı grupları (san süztëzmeler), 6. Zarf grupları (revëş süztëzmeler), 7. Yüklemlik kelimelerle kurulmuş gruplar (heberlëk süzlë süztëzmeler) olmak üzere yedi gruba ayırır. *Kirek*, *tiyëş* gibi isim tümcelerinde yüklem olabilen kelimelerle kurulan kiplik sözler isim grubunun yüklemli isim grubu içinde değerlendirilir. *Kirek kader ikmek* “gereği kadar ekmek”, *karalırğa tiyëşlë materialler* “bakılması gereken materyaller” vb. *kirek*, *yuk*, *bar* gibi yüklem olabilen kelimelerle kurulan kelime grupları yüklemlik kelimelerle kurulmuş gruplar içinde incelenmiştir. *Ukutuvçı öçën kirek* “öğretmen için gerek” vb. (Zekiyev 1984: 25-40; Zekiyev 1999: 53-82; Safiullina, Zekiyev 2002: 324-325).

Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluğu ifade etmek için kullanılan kiplik sözlerin yanında morfolojik ve sözdizimsel işaretleyiciler de kullanılmaktadır. *-ası bar*, *-ası yuk*, *-ası bar idě*, *-ası yuk idě* morfolojik işaretleyicileri gereklilik ifade eden yapılar ve işaretleyiciler sisteminin merkezindedir. Hareketi gerçekleştiren kişi isim türüyle çekimlenir: adıllara ait veya iyelik ekli isimlere ait ekler getirilerek yapılır. Ancak hepsinden öte, yapıların çoğu öznesiz (genel özneli) gereklilik yapılarıdır (İbragimova 1993: 241).

Bağlama bağlı gereklilik masterlarla da ifade edilebilir:

Alar yeşende aşığalarmı soñ? Měne bězge aşığırğa kirek... Tende köç, sihetlěk barında ölgěrěrge, ölgěrěrge! “Gençliklerinde onlar gerçekten bu kadar acele ediyorlar mıydı? İşte bizim acele etmemiz lâzım... Vücutta güç ve sağlık varken başarmak lâzım.” (Tumaşeva 1986: 146).

Gereklilik, *-rga* ve *-mak* master fiiline *kirek*, *kirekmi*, *kirek tügěl* sözlerinin birleşmesiyle ifade edilir:

Kirek ancak yeşer, mikdar aşarga, kirekmi tik aşarga dip yeşerge (G. Tukay) “Yaşayacak kadar yemek lâzım, sadece yemek için yaşamak gerekmez.”

Külmek öçen de üpkeleşe başlasañ, annarı ul kaya kitmek kirek (F. Hösni) “Kıyafet için de tartışmaya başlarsan o zaman onun nereye gitmesi lâzım.” (Tumaşeva 1986: 147).

Tatar Türkçesinde gereklilik anlamı aynı zamanda başka yapıların yan anlamlarıyla gerçekleştirilir.

1. *-rga idě* yapısı 2. ve 3. şahısların hareketle ilişkilendirilmesiyle de gerçekleşir:

Etiyëñ süzëne de kolak salırğa idě (D. Zöbeyërova) “Babanın sözünü de dinlemeliydin.”

2. 3. çokluk şahıs fiil şekli de 2. şahsa ilişkin gereklilik ifade eder:

Mulla tayagı bēlen garmonçë yëğëtnëñ kulındağı garmonëna sukti. Garmon, cirge töşëp, çēlpereme kilde... Yëğët: Garmonça sukkançı üzeme sugarlar anı... (M. Gali) “Molla, sopasıyla akordeon çalan gencin elindeki akordeona vurdu. Akordeon yere düşüp, tuz-buz oldu. Genç: Akordeona vurmazlar, bana vururlar.” (İbragimova 1993: 244).

Zorunluluk, aynı zamanda fiilin *-rga* ekli infinitiv şekli ve *tiyëş* modal sözünün birleşmesiyle de ifade edilir:

Üz eşën yaratkan vraç avıruvni tiz anlıy torgan sizgër küzlerge de, yagımlı yörekke de iye bulırğa tiyëş (G. Kutuy) “İşini seven doktorun, hastalığı çabucak anlayan keskin gözlere de yumuşak yüreğe de sahip olması gerekir.” (İbragimova 1993: 244).

bul- yardımcı fiili ile kurulan analitik yapılar çeşitli zamanlarda zorunluluk bildirir:

Küptennen deşmi utırgan Ruşad fêldsêr kızga meselene anlatırğa tiyêş buldı (M. Mehdiyev) “Uzun zaman konuşmadan oturan Ruşad, sağlıkçı kıza meseleyi anlatmak zorunda kaldı.” (İbragimova 1993: 244).

Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluk kiplikleri üzerine yapılan bu çalışmada, gereklilik/zorunluluk kipliğinin kullanım sıklığına bakmak amacıyla belirlenen metinler üzerinden bu kipliği belirten yapılar tespit edilmeye çalışılmıştır. Türkiye Türkçesindeki kadar geniş bir yelpazeye sahip olmasa da taranan eserler neticesinde gereklilik/zorunluluk kipliğinin kullanımı azımsanmayacak ölçüdedir.

Türkiye Türkçesine aktarılan metinler üzerinden yapılan incelemenin sonunda tespit edilen gereklilik/zorunluluk işaretleyicilerinin tümcenin anlamına göre gereklilik/zorunluluk anlamının yanında tahmin, ihtimal, olasılık, çıkarım, şüphe gibi ifade ettiği görülmüştür.

Bu bölümde, çalışmanın konusu çerçevesinde belirlenen metinler taranarak elde edilen gereklilik/zorunluluk kipliklerinin kullanım sıklığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluk kipliği türlerinden hangilerine, ne şekilde yer verildiği örnekler üzerinden anlatılacaktır. Verilen örneklerin sonunda parantez içinde, sırasıyla, ilgili örneğin alındığı Tatar Türkçesi eserinin adının kısaltması, örneğin asıl metinde geçtiği sayfa/satır numarası yazılmıştır (Ör: K: 35). Böylece seçilen tümcelerde anlaşılmayan bir nokta olduğu takdirde asıl metne bakmak ve asıl metinde incelenen tümce/tümceleri bulmak daha kolay olacaktır. Yapılan tarama sonucunda taranan eserlerin tüm gereklilik/zorunluluk türlerine örnek vermediğini de belirtmek gerekir.

Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluğu ifade etmek için kullanılan işaretleyiciler aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

1. Morfolojik işaretleyiciler
2. Sözlüksel işaretleyiciler
 - a. Sık olarak kullanılan kiplik zarflar ve kiplik sözler
 - b. Daha az kullanılan kiplik zarflar ve kiplik sözler
3. Sözdizimsel işaretleyiciler
 - a. Ana tümcelerdeki gereklilik/zorunluluk işaretleyicileri
 - b. Kiplik yüklemelerin *i-*, *bul-*, *it-*, *kil-* yardımcı fiilleriyle birlikte kullanımı
 - c. Yan tümcelerdeki gereklilik/zorunluluk işaretleyicileri

4.2. Tatar Türkçesinde Gereklilik/Zorunluluk İşaretleyicileri

4.2.1. Morfolojik İşaretleyiciler

4.2.1.1. -rgA

Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluğu ifade etmek için kullanılan *-rgA tiyëş* ve *-rgA kirek* yapılarındaki *tiyëş* ve *kirek* kiplik sözleri bazen düşer ve gereklilik/zorunluluk ifadesi sadece *-rgA* morfolojik işaretleyicisi ile verilir. Bu ek ile ifade edilen gereklilik/zorunluluk şekli, şahıs ekleri ile çekime girmeden gerçekleşir ve ifade edilen anlam çoğunlukla bir hüküm taşır (Yazıcı Ersoy 2007: 532).

-rgA ile ifade edilen gereklilik, konuşucunun bir iş, oluş ya da hareketin yapılması gerekliliğini herhangi bir şahıs belirtmeden ifade edilmesiyle gerçekleşir.

-rgA kuruluşu zaman zaman soru kelimeleri ile birlikte kullanılarak, gerekliliğin sorulması yönünde bir ifade kazanır.

-*rgA* ile ifade edilen gereklilik, şimdiye veya geleceğe yönelik bir gerekliliği ifade etmektedir. Konuşucu içinde bulunduğu zaman diliminde veya gelecekte bir iş, oluş ya da hareketin gerekliliğine işaret etmektedir.

-*rgA idě* yapısı geçmiş zaman planında gereklilik ifade eder:

Etiyěň süzěne de kolak salırğa idě (D. Zöbeyérova) “Babanın sözünü de dinlemeliydin.” *Savçěnkoga nige inde vaklanırğa idě* (Ė. Kasıymov) “Savşenko’nun niye alçalması gerekiyordu?” (Tumaşeva 1986: 146).

-*rgA* ile kurulan yapılara inceleme söylemlerinin alındığı metinlerde oldukça seyrek rastlanmıştır.

Aşağıdaki (1). söylemde savaş halinde olan kuvvetlerin yiyecek aramak için bölgeye geldiklerini ve halkın onları bir şekilde burada oyalaması gerektiği *totkarlap torırğa* “oyalamalı” ifadesi ile verilmiştir:

(1) *Töp köçlerě monnan ütme de azık-tölěk ezleněp yörüvčě torkemnerě, mögayěn, bu tireně aykap uzımy kalmas. Ničěk itěp alarnı ikě, ye hiç'yugi běr köngě gěne bulsa da totkarlap torırğa?* (KAÇ: 6)

“Esas güçler buradan geçmese de yiyecek arayan gruplar, belki, bu bölgeyi dolaşp geçer. Nasıl edip de onları iki, hiç olmazsa bir gün için burada oyalamalı?”

(2). söylemde, komutanlar ve köyün yaşlıları halkı Rusların zulmünden kurtarmak için Rus askerlerine nasıl ve nerede karşı koymaları gerektiğini *Uris gaskerěn kayda karşı alırğa?* ‘Rus askerine nerede ve nasıl karşı çıkmalı?’ ifadesi ile soruyor:

(2) *Gasker başlıkları, abruylı avıl kartları zur kişeşke cıyıldılar. Uris gaskerën kayda karşı alırga?* (KAÇ: 20)

“Askerin başı (komutanları), köyün önde gelen otoriter yaşlıları büyük bir toplantı yaptılar. Rus askerine nerede ve nasıl karşı çıkmalı?”

(3). söylemde, gereklilik ifadesi *Nige kirek idë indë aña kul arbası bēlen pıçrak kōnnerde kōlte taşırğa?* tümcesindeki *kirek idë* ifadesi ile *taşırğa* sözcüğündeki *-rgA* eki ile birleşerek kişinin el arabası ile demet taşıyarak fenalaşıp yere yığılmasının gerekli olmadığı anlatılmaya çalışılmıştır:

(3) *İr kēşē yēşēn yēşlep kēne urınga yığıldı, bahur. Nige kirek idë indë aña kul arbası bēlen pıçrak kōnnerde kōlte taşırğa?* (KAÇ: 94)

“Er kişi işini işleyip yere yığıldı, zavallı. Böyle kötü günlerde el arabası ile demet taşımaya ne gerek vardı?”

(4). söylemde, yapılması gereken işlerle ilgili belirsizliklerin ortadan kalkması için neler yapılması gerekliliği ile ilgili soru *Nerseden başlarga?* ‘Nereden başlamalı?’ diyerek belirtilmiştir:

(4) *Akay cilkesēne tav kader yök öyēldë. Nerseden başlarga? Gasker başlığı bar, e gasker yuk.* (KAÇ: 12)

“Akay’ın omuzlarına dağ kadar yük yığıldı. Nereden başlamalı? Askerin başı var, ama askerin kendisi yok.”

(5). söylem, gereklilikten daha çok zorunluluk ifade etmektedir. *katorcan yulı östēndegë bu urınnan küçēp kiterge!* ‘Katorcan yolu üstündeki bu yerden göçüp gitmeli!’ ifadesi ile birlikte tümcenin sonundaki ünlem işareti de Katorcan yolu üstündeki yerden göçmenin zorunluluğunu artırarak kesinleştirmiştir:

(5) *Uylaşıp, arkılısın buyga salıp ozak baş vatkannan soñ elëğë de bayagı şul uk bër kararga kildëler: katorcan yulı östëndegë bu urınnan küçöp kiterge!* (KAÇ: 68)

“Uzunca enine boyuna düşündükten sonra ilk olarak aynı kararı verdiler: Katorcan yolu üstündeki bu yerden göçüp gitmeli!”

(6). söylemde, Tatar milliyetçilerinin, Rus Kazaklarının düşmanlarının vakit geçirmeden yakalanması, Çin topraklarının Tatar esaretinden kurtarılması ve bulaşıcı hastalık olarak adlandırılan Tatar milliyetçiliğinin kökünün kurutulması gerektiği *töşërërge* ‘yakalamalı’, *kotkarırğa* ‘kurtarılmalı’, *korıtırğa* ‘kurutmalı’ ifadeleriyle belirtilmiştir:

(6) *Sovët vlastëniñ kan doşmannarı – tatar milletçelerën, alarnıñ azav yargan atamannarın tizrek kulga töşërërge! Azatlık söyüvçë Kitay cirën yaman çirden – tatar milletçelëğënnen kotkarırğa, yogışlı çirñëñ tamırın korıtırğa!* (İTB: 167)

“Sovyet iktidarının kan düşmanları – Tatar milliyetçilerini, onların dış yaran (çibanbaşı) atamanlarını¹ vakit geçirmeden yakalamalı. Özgürlükleri seven Çin topraklarını bu kötü hastalıktan – Tatar milliyetçiliğinden kurtarmalı, bu bulaşıcı hastalığın kökünü kurutmalı!”

4.2.1.2. -AsI

-ası işaretleyicisi ve onun türevleri *-ası tügël*, *-ası idë*, *-ası tügël idë* işaretleyicileri genel özneli (öznesiz) yapılar oluşturarak gereklilik bildirir. Bu yapılar *idë* yardımcı fiili ile birlikte kullanıldığında geçmiş zaman arka planında gereklilik ifade eder. Hareketi gerçekleştiren özne yönelme hal ekini alabilir (İbragimova 1993: 242):

a. *Urmannı çıkkançı ür mënesë* (R. Hafızova) “Ormanı çıkıncaya kadar yokuş tırmanmak gerek.” *Yök taşuvlarga devlet akçasın tuzdırası tügël* (E. Bayanov) “Yük taşıma (işleri) için devletin parasını harcamaya gerek yok.”

¹ Rus Kazakların düşmanı.

b. *Ėš bik ciŋĕl – iyenĕŋ astına bĕr sızık, hebernĕkĕ astına ikĕ sızık sızası da şunu rusça söylepkĕne biresĕ idĕ* (M. Mehdiyĕv) “İş çok kolaydı. Sadece öznenin altına bir çizgi, yüklem altına iki çizgi çizip, bunu Rusça söylemek gerekiyordu.”
Kürşĕge kĕresĕ tügĕl idĕ Galimcanga (E. Malikov) “Alimcan’ın komşuya girmesi gerekiyordu.”

-ası ve *-ası idĕ* işaretleyicileri yüklem konumundayken, somut bir özne ile kullanıldıkları zaman zorunluluk bildirir:

Bu arada miting bulası bit (G. Latıybı) “Bugünlerde bir miting olmalı.” (kuvvetli ihtimal)

Alar öyge kĕrĕp kitivge, bĕz bakça yanına sızası idĕk (G. Beşirov)
 “Tam eve girecekleri sırada biz bahçeye doğru kaçmak zorunda kaldık.”

-ası ve *-ası idĕ* şekillerinin iki anlamı vardır. Somut bir özne ile ilişkilendirilmediğinde gereklilik, somut bir özne ile ifade edildiğinde ise zorunluluk bildirir. Yalnızca kişisel (özneye bağlı) anlam ifade eder. *-ası* şekli şahıs ekleri almaz ve daha çok 3. şahıs bildirir. Genel özneli şekillerden kendi öznesini (adıllarla veya isimlerle, yalın haldeki, ifade edilen) almasıyla ayrılır.

-ası idĕ şekli bütün şahıslara çekimlenir: *alası idĕm, alası idĕŋ, alası idĕ* vb. Pratik olarak her iki form da çok seyrek kullanılır; çünkü başka formlar bu formların yerini almıştır (İbragimova 1993: 244).

(7). söylemde, gereklilik ifadesi *Megnesĕz hem kireksiz toyılğan oçraşuv, söyleşĕtiv nikeder tizrek temamlansa, şulkeder yahşırak bulası* ‘Manasız ve gereksiz duyulan rastlaşmalar, söyleşmeler ne kadar hemen tamamlansa da, bu derece iyileşmesi gerek’ tümcesindeki *-ası* eki ile belirtilmiştir:

(7) *Köndeş yęęetke küñéléndе уynаgаn hislernę sizdęrtesę kilmi idę. Megnesęz hem kireksiz toyılgаn oçraşuv, sөyleşüv nikeder tizrek temamlansa, şulkeder yahşırak bulast.* (İTB: 149)

“Rakip olan gence gönlünde hareketlenen hisleri sezdirmiyor. Manasız ve gereksiz görünen karşılaşmalar ve konuşmalar ne kadar erken tamamlanırsa o kadar iyi olacak.”

4.2.2. Sözlüksel İşaretleyiciler

4.2.2.1. Sık Olarak Kullanılan Kiplik Zarflar ve Kiplik Sözler

4.2.2.1.1. *kirek*

Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluğu ifade etmek için temel olarak *kirek* ve *tiyęş* kiplik sözleri kullanılır. Dmitriyev, *kirek* ve *tiyęş* kiplik sözleri arasındaki farkı Almandadaki *sollen* “gerekli olmak” ve *müssen* “mecbur olmak” kelimeleri arasındaki farkla açıklamışlar ve *kirek* kiplik sözünün yüklem olarak tek başına kullanılabildiğini belirtmişlerdir (Dmitriyev 1950: 133). Yuldaşev de bu iki kiplik arasındaki farkı Rusçadan hareketle açıklamış ve *kirek* için R. *nujno, nado* “gerek, lâzım”; *tiyęş* için R. *doljen* “mecbur kalmak” kelimelerinin karşılık geldiğini ifade etmiştir (Yuldaşev 1965: 220; 1981: 267-268).

Yukarıda belirtildiği üzere *kirek* ve *tiyęş* kelimeleri arasındaki fark, ilkinin gerekliliğe (necessity), diğerinin zorunluluğa (obligation) işaret etmesidir. Yapılan çalışmalar, pek çok dilbilimcinin gereklilik ve zorunluluğun kiplik anlamlarının birbirine çok yakın olduğu görüşünü belirtir (Palmer 2001: 90, Lyons 1977: 832). Türkiye Türkçesinde gereklilik, zorunluluk ve mecburiyeti ifade etmek için *-mAll* fiil çekim ekinin yanında *zorunlu, zorunda, lâzım gerek, mutlaka* gibi kiplik kelimeleri de kullanılmaktadır.

kirek kiplik yüklemi gereklilik ve ihtiyaç duymayı (olumsuz şekli *kirekmi, kirek tüğel* – hareketin veya herhangi bir şeyin yapılmasının gerekli olmama durumunu ifade eder. İşlek şekilde kendi başına özneli tümcelerin yüklemi olarak

kullanılabildiği gibi, öznesiz tümcelerin birleşik yüklemelerinin bir unsuru da olabilir (İbragimova 1993: 295).

kirek kiplik yüklemi hem isim hem de fiil özelliği gösterir. İsimler gibi sıklıkla:

1. -lě/-sěz ekleri ile birleşebilir: *kireklě süz* “gerekli söz”, *kireksěz detal* “gereksiz ayrıntı”

2. *tügěl* olumsuzluk sözü ile birleşebilir: Ör. *Kirek tügěl megnesě yuk köklě, uym* (G. Tukay) “Anlamsız şakaların gereği yok.”;

3. Sıfat işlevinde kullanılabilir: *Şıgırlerden kilěr miña kirek cılı* (G. Tukay) “Şiirlerden gelir bana lüzumlu sıcaklık.” (İbragimova 1993: 295).

Aşağıda verilen örnekler *kirek* kiplik sözünün nasıl ve hangi anlamlarda kullanıldığını anlamak için açıklayıcı olacaktır.

(1). söylemde, yaşlı kadının hastalığından dolayı damadının ve gelininin ona çok iyi baktıkları, her zaman onun yanında oldukları anlatılıyor. *Kirek daruvların da tabip kitěrděler, küñělě tilegen rizıknı da aldınnan özmeděler* ‘Gerekli ilaçları getirdiler, canının çektiği yemeklerini de eksik etmediler’ tümcesindeki *kirek* kiplik sözü sıfat olarak kullanılmış ve ilaçların gerekliliği ifade edilmiştir:

(1) *Doktorlar kilip kitkennen soñ karçıkka igtibar hem terbiye tağın da köçeyi tōště. Kızı bilen kiyevi gine tügěl, ulı bilen kilěñe de başta eseylerine bik yomşak buldılar, gıl kayğırtıp kına tordılar. Kirek daruvların da tabip kitěrděler, küñělě tilegen rizıknı da aldınnan özmeděler.* (TDTEA: 213)

“Doktorlar gelip gittikten sonra, kadıncağıza olan ilgi daha da arttı. Sadece kızı ile damadı değil, oğlu ile gelini de ona çok iyi davrandılar. Her zaman onun yanındaydılar. Gerekli ilaçları getirdiler, canının çektiği yemeklerini de eksik etmediler.”

(2). söylemde, konuşurun, ilk önce ailesi için gerekli ufak tefek şeyler ördükten sonra giysiler yapmaya başlaması *Baştarak gailede kireklë vak-töyek eybërler beyli, annarı kiyëmnerge küçe* ‘Öncelikle ailede gerekli ufak tefek şeyler örür, ondan sonra giysiler yapmaya başlar’ tümcesindeki *kirek* kiplik sözüne *-lë* isimden isim yapım ekinin eklenmesiyle oluşan *kireklë* işaretleyicisi ile ifade edilmiştir:

(2) *Baştarak gailede kireklë vak-töyek eybërler beyli, annarı kiyëmnerge küçe. Hem beylevnëñ irat kulınnan da kile torgan eş ikenlëğene ışana. Heyër, çigüv çigüvçë ir-at paşalar da bulgan bit dönyada.* (S4, 2000: 36)

“Öncelikle ailede gerekli ufak tefek şeyler örür, ondan sonra giysiler yapmaya başlar. Ve aynı zamanda örgü örmenin erkeklerin de elinden gelen bir iş olduğuna inanır. Üstelik, nakış işleyen erkek padişahlar da olmuş dünyada.”

(3). söylemde, konuşur, insanlığın kazandığı değerlerin, birbirleri arasındaki ilişkilerin gelecek nesillere aktarılabilmesinin önemli olduğunu söylüyor. Burada gereklilik ifadesi *mondıy külemlë tikşërëñüvlernëñ kilesë buvınnar öçën kireklëğë herkëmge anlaşıla idë* ‘böylesine kapsamlı incelemelerin (araştırmaların) gelecek nesiller için gerekliliği herkesçe anlaşılıyordu’ tümcesindeki *kirek* kiplik sözünün özne görevinde kullanılmasıyla işaretlenmiştir:

(3) *Këřëlëknëñ bötën kazanışların, halıklarıñ bër-bërsë arasında bulgan mönesebetlerën hem başka bik küp törlë teg'limatlarıñ eçëne alırday mondıy külemlë tikşërëñüvlernëñ kilesë buvınnar öçën kireklëğë herkëmge anlaşıla idë.* (KAÇ: 74)

“İnsanlığın bütün kazanımlarını, halkların birbiri arasındaki münasebetlerini ve başka birçok bilgileri içine alan böylesine kapsamlı incelemelerin (araştırmaların) gelecek nesiller için gerekliliği herkesçe anlaşılıyordu.”

(4). söylemde, gereklilik ifadesinin olumsuz şekilleri kullanılmıştır. İlk tümcede bir şeyi gereğinden fazla süslemenin, kötölemenin gereğinin olmadığı *kirek* kiplik sözüne *yuk* olumsuz ekinin getirilmesiyle yapılmıştır. İkinci tümcede ise en acı

olan şeyin hayatlarını bu vatan uğruna veren gençlerin bu ülkeye gerekli olmadıkları *kirek* kiplik sözüne *tügəl* olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılmıştır:

(4) *Anı yasalma revəşte bizevnəy de hem, şul uk vakıttı, yemsəzlevnəy de kiregə yuktı. İy ayançı, yeşləklerən, selemetləklerən hem, ahır kiləp, gomərlərən vatanıbiz dip sanagan ilge birgen Sirin kəbək, İlyas hem Rifget kəbək asıl yəgətlerəböz ul ilge kirek tügəl bulıp çıktı. (İTB: 413)*

“Onu gereğinden fazla süslemenin de, kötölemenin de gereği yok. En acıklısı, gençliğini, sağlığını ve en sonunda ömürlerini vatanımız dedikleri ülke için veren Sirin gibi, İlyas ve Rifat gibi asıl yiğitlerimiz bu ülkeye lüzüm olmayan gençler olup çıktı.”

(5). söylemde, gereklilik ifadesi *kirek* kiplik sözünün *-səz* olumsuzluk eki olarak kullanılmasıyla işaretlenmiştir:

(5) *Şulay dorfa söylesüvçə iptəşlərə bəlen Feshi artık süz kuyurtıp toruvni kireksəz taptı, tagın üz sağışlarına çumdı. (KAÇ: 165)*

“Böyle kaba konuşan arkadaşları ile Feshi, artık sohbeti koyulaştırmayı gereksiz buldu. Tekrar kendi düşüncelerine daldı.”

(6). söylemde, Şemsi aldığı erzakların çok da gerekli olmadığını görünce biraz canı sıkıldı, keyfi kaçtı. Şemsi'nin aldığı şeyleri gereksiz olarak gördüğünü *kirek* kiplik sözüne *-mes* olumsuz geniş zaman sıfat-fiil ekinin eklenmesiyle anlıyoruz:

(6) *Şemsinəy keyfə bərdən yugaldı. Üzənəy algan şul mivelerə, qorı-sarıları, çeçeklərə artık kəbək, kirekmes kəbək toyıldı, əçən poşırdı. (EDE10: 210)*

“Şemsinin keyfi birden kaçtı. Aldığı şu meyveleri, kuru-sarıları, çiçekleri fazlaymış, gereksizmiş gibi göründü, içi sıkıldı.”

(7). söylemde, konuşur, kendisini ilgilendirmeyen gereksiz olarak gördüğü hiçbir şeyi dinlemez, onlara kulak asmaz. O, sadece kendine söylenen sözü dinler. Burada gereklilik ifadesi *kirek* kiplik sözüne *-mA* olumsuzluk ekinin ve *-gAn* sıfat-fiil

ekinin eklenmesiyle oluşan *kirekmegen* ‘gereksiz’ kiplik sözünün sıfat olarak kullanılmasıyla ifade edilmiştir:

(7) *Küzë kürmes digenëm – üzëne kirekmegen, kagılışı bulmagan hiçnerse küzëne çalınmas digen süz. Kolagı işetmes – üzëne eytken süznë tuylavınman arı kirekmegen, gaybet süzlernë kolagına almas, alarga saşgırav bulır.* (KAÇ: 133)

“-Gözü görmez dediğim kendisine lâzım olmayan, ilgili olmayan hiçbir şey gözüne ilişmez, kulağı duymaz – yalnızca kendine söylenen sözler dışında dedikodular kulak asmaz, onları duymaz.”

4.2.2.1.2. *tiyëş*

Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluğu ifade etmek için kullanılan *kirek* ve *tiyëş* kiplik kelimelerinden *tiyëş* daha çok zorunluluğu ifade etmek için kullanılır. Yukarıda da belirtildiği gibi (4.2.2.1.1.) Dmitriyev, Yuldaşev gibi bilim adamları *tiyëş*'in Al. *müssen* “mecbur olmak” ve R. *nujno, nado* “gerek, lâzım” anlamlarına karşılık geldiğini belirtmişlerdir.

Taranan eserlerde *tiyëş* kiplik sözünün kullanımının *kirek* kadar yaygın olmadığı gözlenmiştir. *tiyëş*'in kiplik yüklem olarak kullanımı, kiplik zarf olarak kullanımına göre daha azdır:

(8). söylemde, konuşur, kendisine verilen haberin doğru olmadığını düşünmek istiyordu. Ancak çok geçmeden Ruslar üzerine duyduğu bu haberin doğru olmadığını anladı ve Rusların gerekenden çok daha fazla vergi topladıklarını öğrendi. Burada zorunluluk ifadesi *Şulay bulmıyni, urıslar yasaknı bolay da tiyëşënnen artık cıyıp kiteler* ‘Böyle olmadı, Ruslar almaları gerekenden daha fazla vergi toplayıp gittiler’ tümcesindeki *tiyëş* kiplik sözünün zarf grubu içinde kullanılmasıyla işaretlenmiştir:

(8) *Küñel çitende bu heberneñ dörës bulmavına ömēt çatkısı yata idē. Herhelde, küñelē şunu tēledē. Şulay bulmıynı, urıslar yasaknı bolay da tiyēşēnnen artık cıyıp kiteler.* (KAÇ: 31)

“Gönlün kenarında bu haberin doğru olmadığına dair ümit kıvılcımı durmaktaydı (yanıyordu). Herhalde, gönlü bunu diledi. Böyle olmaz ama Ruslar almaları gerekenden daha fazla vergi toplayıp giderler.”

(9). söylemde, Korkunç İvan’ın yaptığı savaşlar sonunda Kazan Hanlığı’nın birçok medeni hatırasının yok edildiği ve sağ kalanların ise gerektiği gibi araştırılmadığı *tiyēş* kiplik sözüne *-ēnçe* karşılaştırma ekinin eklenip *tiyēş*’in zarf olarak kullanılmasıyla ifade edilmiştir:

(9) *Yavız İvanıñ rehimséz suğışları neticesēnde Kazan hanlığı çorınıñ küpçelēk medeni istelēklerē yukka çıkkan. İsen kalgannarı da elē tiyēşēnçe öyrenēlmegen.* (EDE10: 60)

“Korkunç İvan’ın merhametsizce yaptığı savaşları neticesinde Kazan Hanlığı döneminin birçok medeni hatırası yok edilmiştir. Sağ kalanlar ise şimdi gerektiği gibi araştırılmıyor.”

(10). söylemde, ‘Büyük Günahlar’ın düşünce dünyası yönünden hedefine ulaşmadığı, çünkü oradaki suçluların gerekli cezaya çarptırılmadığı ve kaçtıkları *Çönki anda cinayat’çēler tiyēşlē cezaga tartılmıy, kaçıp kotıla* ‘Çünkü orada suçlular (caniler) gereğince cezalandırılmıyor, kaçıp kurtuluyorlar’ ifadesi ile, *tiyēş* kiplik sözünün sıfat ve olumsuz olarak kullanılmasıyla veriliyor:

(10) *Üzēnēñ idēya-ēçtelēgē bēlen “Zur gönahlar” tögellenmegenge ohşıy. Çönki anda cinayat’çēler tiyēşlē cezaga tartılmıy, kaçıp kotıla.* (EDE10: 175)

“Düşünce dünyası yönünden “Büyük Günahlar” tam olarak hedefine ulaşmamış görünüyor. Çünkü orada suçlular (caniler) gereğince cezalandırılmıyor, kaçıp kurtuluyorlar.”

(11). söylemde, zorunluluk ifade eden *tiyēş* kiplik sözü üç farklı ek alarak üç farklı görevde kullanılmıştır. İlk olarak *-lar* çokluk eki almış ve özne görevinde,

ikinci olarak *-la* isimden isim yapma eki ve belirtme hali eki almış ve nesne görevinde, son olarak *-ençe* eki alarak zarf görevinde kullanılmıştır:

(11) *-Tiyüşler küp te, bözge tiyüşlësë gëne yuk, -dip uftanıp kuydı Dilere.*
-Elle sin dönyanı tiyüşençe gëne, böz telegençe gëne bara dip bëlesëñmë? (İTB:
 307)

“-Zorunluluklar çok da, bize gerekli olanı (onların içinde) yok, diye ofladı Dilara. -Yoksa sen dünyayı, (olması) gerektiği gibi, bizim istediğimiz şekilde mi dönüyor sanıyorsun?”

(12). söylemde, konuşur, şahsın kişilik özelliklerinden bahsetmektedir. Buna göre o, dedikodu yapmaz, kavgayı dövüşü bilmez ve kendini ilgilendirmeyen yerlere girmez. Burada zorunluluk ifadesi *tiyüş* kiplik sözünün *-sëz* olumsuzluk eki almasıyla işaretlenmiştir:

(12) *Tëlë söylemes – annan gaybet süzler çıkmas, izgış-talaş këbëk gadetnë bëlmes. Ayağı atlamas – tiyüşsëz cirlerge ayak basuvın da kilëştërmes.* (KAÇ:
 133)

“Dili konuşmaz – ondan dedikodu sözleri çıkmaz. Dövüş-kavga gibi şeyleri bilmez. Ayağı yürümez – gitmek zorunda olmadığı yerlere ayak basmayı da aklına getirmez.”

4.2.2.2. Daha Az Kullanılan Kiplik Zarflar ve Kiplik Sözler

4.2.2.2.1. *zaruri*

Tatar Türkçesinde güçlü gereklilik (strong necessity) yani zorunluluğu ifade etmek için kullanılan kiplik kelimelerden biri de Farsça’dan gelen *zaruri*’dir. Bu kelimenin günlük dilde çok fazla kullanılmadığı görülmektedir.

(1). söylemde, zorunluluk *zarurlık* ‘zaruriyet’ kiplik sözünün isim olarak kullanılmasıyla sağlanmıştır. Boyların hepsinin ortak özelliği olan ibadethaneleri

bezeme zarurietini, heykel gibi diğerk pek çok sanatın temelini oluşturmuş ve gelişimine ortak olmuştur:

(1) *Ul tarmaklarını barısı öçen de gomumi küreniş – gıbadethanelerñe bizeklev. Bu zarurlık başka nersenñ – senegat'nñ üşşene yul açkan, yag'ni çannar, kınıravlar yasarga, sınıl sengat' hem başka tör tñhnologiyalerge nigez salgan.* (KAÇ: 81)

“Bu boyların hepsinin de ortak özelliğı - ibadethaneleri bezemek. Bu zaruriyet başka bir şeyin – sanatın gelişmesine yol açmış, yani çanlar, çınıraklar yapmak için, heykel sanatı ve diğerk teknolojilerin temeli olmuştur.”

4.2.2.2.2. şart

Tatar Türkçesinde mecburiyet anlamında güçlü gereklilik (strong necessity) diğerk bir anlamla zorunluluğı ifade etmek için kullanılan kiplik sözlerden biri de *şart*'tir. Taranan eserlerde bu kiplik sözüyle çok fazla karşılaşılmamıştır.

(2). söylemde, iki taraf arasında uyumun olması gerektiğı, Yusuf'un son derece nurlu olduğı, asıl kahramanın iç güzelliğinin dışa yansması gerektiğı anlatılıyor. Bu tümcede zorunluluğı ifade etmek için *şart* kiplik sözüden yararlanılmıştır ve *Yag'ni ikė arada yaraşuv, garmoniya buluv şart* ‘Yani iki taraf arasında uyum, harmoni olması şart’ tümcesi ile belirtilmiştir:

(2) *Yag'ni ikė arada yaraşuv, garmoniya buluv şart. Şuğa küre ul Yosıfını iskitkėç güzel, nurlı buluvına basım yasıy. Töp gėroynıñ maturlığı – eçkė, ilahi güzelleknñ tışkı gevdelenış ul.* (EDE10: 24)

“Yani iki taraf arasında uyum, harmoni olması şart. Bu yüzden o, Yusuf'un son derece güzel, nurlu oluşunu vurguluyor. Asıl kahramanın güzelliğı iç güzelliğinin, ilahi güzelliğinin dışarı yansmasıdır.”

(3). söylemde, yazarın hükümdarlardan daha büyük meziyetlere sahip olması, adil, merhametli, eğitimli olmaları gerektiğı *Alarını gadel, merhemetlė, ukımışlı*

buluvı şart ‘Onların adil, merhametli, eğitilmiş olmaları şart’ tümcesi ile belirtiliyor ve *şart* kiplik sözü ile pekiştiriliyor:

(3) *Avtor hökëmdarlarga ayırıtıça zur talepler kuya. Alarnıñ gadël, merhemetlë, ukımışlı buluvı şart.* (EDE10: 41)

“Yazar, hükümdarlardan daha da büyük meziyetler talep ediyor. Onların adil, merhametli, eğitilmiş olmaları şart.”

(4). söylemde, Otuz İmeni’nin de kendinden önce yaşamış Yusuf Balasagunlu, Seyf-i Serayi, Muhammedyar gibi söz söyleme ile ilgili birçok eseri vardır. Ona göre her sözün bir söyleme zamanını yakalayıp, fikrini düşünüp açıkça ve doğru söyleme gerekliliği *Anıñ fikërënçe, her süznëñ meğnesë, söylev vakıtı bar. Şuñğa küre fikërëññë uylap, açık, dörës itëp söylev şart* ‘Onun fikrince, her sözün anlamı, söyleme zamanı vardır. Bu yüzden fikrini düşünüp açık ve doğru söylemek şart’ tümcesindeki *şart* kiplik sözü ile ifade edilmektedir:

(4) *Uttz İmeni de, üz elgerëlerë Yosıf Balasagunlı, Seyf Sarai, Mõhemmed’yar këbëk, süz söylev, söyleşe bëlüv turında küp yaza. Anıñ fikërënçe, her süznëñ meğnesë, söylev vakıtı bar. Şuñğa küre fikërëññë uylap, açık, dörës itëp söylev şart.* (EDE10: 84)

“Otuz İmeni de, kendinden evvel gelen Yusuf Balasagunlu, Seyf-i Serayi, Muhammedyar gibi söz söyleme, söyleyebilme hakkında çok yazmıştır. Onun fikrince, her sözün anlamı, söyleme zamanı vardır. Bu yüzden fikrini düşünüp açık ve doğru söylemek şart.”

(5). söylemde zorunluluk, *Yëğët këşëññë kızğa bër bülegë buluv da şart*. ‘Genç bir erkeğin kıza bir hediyesinin olması şart’ tümcesindeki *şart* kiplik sözüyle anlatılmıştır. Bağlamda, Fayagöl’ün artık evlenme çağına geldiği, Fayagöl eğer araba isterse ve Almaz da almayacağını söylese nikâhlarının kıyılmayacağı; ancak evlendikten sonra hiçbir şey almasa bile bir şey yapılamayacağı anlatılıyor:

(5) *Yégēt kěşěněj kızığa bër bülegě buluv da şart. Fayagöl, iñ kıymetlě çağıñ cıttě. Eger sin maşına sorasañ, e Almaz: "Almıym", - dise, nikah ukımıym. E nikahtan soñ irěñ baş yavlıgı alıp birmese de, aña süz eyte almıysıñ. (S6, 2000: 20)*

"Genç bir erkeğin kıza bir hediyesinin olması şart. Fayagöl, en kıymetli çağıñ geldi. Eğer sen araba istesen, ve Almaz da: "Almıyorum", dese, nikahımı kıymam. Ancak nikahtan sonra kocan bir baş örtüsü alıp vermese bile, ona bir şey söyleyemezsin."

(6). ve (7). söylemlerde, gereklilik *şart* kiplik sözü ile pekiştirilmiştir:

(6) *Doşmannarıña karşı toruv (alarıñ cınıv) öçen, di ul, yaña gylëmner, törle fener üzleşterüv, "kâmiller" retene kërüv, tällerne bëlüv şart. (EDE10: 129)*

"Düşmanlarına karşı durmak için (onları yenmek için), der o, yeni ilimler, türlü fener öğrenmek, kâmiller sınıfına girmek ve dil bilmek şart."

(7) *M. Ak'yégēt fikërənçe, milletnë üstërüv öçen, kěşələrněj initsiatıvalı, bëlémle, hönerle, ehlaklı hem şefkat'le buluvı şart. (EDE10: 157)*

"M. Akyığıt'e göre, milleti geliştirmek için, kişilerin müteşebbis, bilimli, hünerli, ahlaklı ve şefkatli olmaları şarttır."

4.2.2.2.3. mecbür

Tatar Türkçesinde güçlü gereklilik (strong necessity) yani zorunluluğu ifade etmek için kullanılan kiplik sözlerden biridir.

(8). söylemde, zorunluluk *mecburi* kiplik sözüne *tügəl* olumsuzluk ekinin eklenmesiyle oluşturulmuştur ve *Zakon buyınça şahitlarınñ katnaşuvı hezër mecburi tügəl* 'Kanuna göre şahitlerin katılması şu anda şart değil' tümcesi ile ifade edilmiştir:

(8) *Zakon buyınça şahitlarınñ katnaşuvı hezër mecburi tügəl. Kiyevněj nişek kiyėnüvė de yeşlerněj üz irkėnde. Herhelde yaña kostyum kıyerge anda röhset birmesler dip kurkırga kirekni. (S6, 2000: 27)*

“Kanuna göre şahitlerin katılması şu anda şart değil. Güveyin nasıl giyineceği de gençlerin kendi ellerinde. Herhalde orada yeni bir kostüm giyilmesine izin vermezler diye korkmasına sebep yok.”

4.2.2.2.4. *lâzım*

Tatar Türkçesinde daha çok gerekliliği ifade etmek için kullanılan kiplik sözlerden biri de *lâzım* kiplik sözdür. Gereklilik veya zayıf gereklilik (weak necessity) anlamları için kullanılır. Taranan eserlerde bu kiplik sözün fiil ve sıfat olarak kullanıldığı saptanmıştır. Kullanımı yok denecek kadar azdır.

(9). söylemde, gereklilik *Huş, andıy kışşene eybet itep karşılav da lâzımdır* ‘Gerçi, hoş böyle birini çok iyi karşılamak da lâzım’ tümcesindeki *lâzım* kiplik sözüyle verilmiştir:

(9) *-Mêne-mêne! – dip devam ittë Hemze, guya üzë turında cılı süz işitken siman. – Huş, andıy kışşene eybet itep karşılav da lâzımdır.* (KAÇ: 127)

“-İşte – işte! diye devam etti Hamza, sanki kendisi hakkında tatlı bir söz işitmiş gibi. Hoş, böyle birini çok iyi karşılamak da *lâzım*.”

(10). söylemde, hamiyet, milliyet ve edebiyatın korunması için ilim, hüner ve iktidarın gerektiği *lâzım* kiplik sözüyle pekiştirilmiştir:

(10) Hezërgë zamanda hemiyetë, milliyetë ve edebiyatı möhafezë öçën gıylëm ve höner, ve alarnıñ semerelerë bulgan servet ve iktidar *lâzımdır*. (MKF: 50)

“Şimdi hamiyeti, milliyeti ve edebiyatı muhafaza etmek için ilim, hüner ve onların semereleri olan servet ve iktidar *lâzımdır*.”

(11). söylemde, *lâzım* kiplik sözü sıfat olarak kullanılmıştır. Kişiye her şeyden önce gerekli olan şeyin ilim olduğu *ademge in evvel bigrek kirek ve bigrek lâzım nerse – gıylëmdër* ‘insana her şeyden önce gerekli ve lâzım olan şey – ilimdir’ tümcesiyle belirtilmiştir:

(11) *İ gaziz bala! Bělöp tor, ademge in evvel bigrek kirek ve bigrek lâzım nerse – gıyléndér.* (EDE10: 148)

“Ey aziz çocuk! Şunu bil (ki), insana her şeyden önce gerekli ve lâzım olan şey – ilimdir.”

4.2.2.2.5. *farız*

Tatar Türkçesinde zorunluluğu ifade etmek için kullanılan kiplik sözlerden biridir. Ancak çalışmamızın kapsamında taranan kaynaklarda bu yapıya çok az rastlanmıştır. Bu yapı daha çok eski metinlerde kullanılmaktadır. Bizim taradığımız eserler günümüze daha yakın olduğu için bu yapı ile karşılaşma olasılığımız çok azdır.

(12). söylemde, eski metinlerde *farız* kiplik sözü bugünkü *tiyěş* kiplik sözüne eşdeğer olarak kullanılmaktadır. Konuşur, oğluna, bir topluluk görürse selam vermesini, bir kişinin çok kişiye selam vermenin farz olduğunu *farız* ‘zorunlu’ kiplik sözünü kullanarak anlatıyor:

(12) *Ey uğıl, bér kavémně kürseñ, selam bir. Yag’ni bér yirde küp kěşě bulsa yeki küp kěşěge oçrasañ, alarga sin selam bir. Çönki bér kěşěñeñ küp kěşěge selam birmegě evvelidér (běrěñçédér. - H. M.), selam kaytarmak, alarga farız (tiyěşlě. - H. M.) eşdér.* (EDE10: 150)

“Ey oğul, eğer bir topluluk görürsen, selam ver. Yani bir yerde çok kişi olursa ya da birçok kişiyle karşılaşsan, onları sen selamla. Çünkü bir kişinin çok kişiye selam vermesi çok önceliklidir (birincidir. – H. M.), selama karşılık vermek farzdır (zorunludur. – H. M.)”

4.2.2.2.6. *motlaka*

Tatar Türkçesinde zorunluluk ifadesini daha da güçlendirmek için kullanılan kiplik sözlerden biri de *motlaka*’dır. Bu kiplik söz, konuşurun bilinen gerçeklere dayanarak bir olay ya da durumu ifade ettiğini belirtmektedir.

motlaka kiplik sözü nesnellik kazanmış yargılar için kullanılır. Bilmeye dayalı bir yargı bildirir (Kerimoğlu 2011: 180). Bu kiplik söz de *farız* kiplik sözünde olduğu gibi daha eski metinlerde yer aldığı için günlük konuşma dilinde ve günümüze yakın metinlerde çok az rastlanmaktadır.

Aşağıdaki (13). söylemde, yapılması gereken ilk işin ayrı bir ev tutmak olduğu, fakat mutlaka ayrılmak gerektiği *lekin motlaka ayırılırğa tiyëş* ‘fakat mutlaka ayrılmalı’ tümcesi ile ifade edilerek kesin bir yargı sunulmuştur:

(13) *Bërençë eş, elbette, ayırım bülme totuv. Anna bërlen ayıriluv şaktiy avır bulaçak... lekin motlaka (şiksëz – N. G.) ayırılırğa tiyëş. Anna üzë de söyli... (EDE10: 209)*

“İlk iş, elbette, ayrı bir ev tutmak. Anna’dan ayrılmak çok zor olacak... fakat mutlaka ayrılmalı. Anna kendisi de (öyle) söylüyor...”

(14). söylemde, bütün köy halkı sünnet kelimesini duyduğu zaman Sünnetçi Dede’yi hatırlar, sünnet düğünü hakkında bir kelime duydukları zaman, düğünün nerede olduğunu bile düşünmeden Sünnetçi Dede diyebilirlerdi. Burada kullanılan *mutlaka* kiplik zarfı bütün köy halkının düşüncesinin ne derece kesin olduğunu belirtmektedir:

(14) *Bötën avıl, “sönnet” digen süznë işëtkende, şul kartayıp, iskërëp bëtken Sönnetçë babaynı, hetërëne kitëre, sönnet tuyı hakkında süz işëtse, anıj kayda bulganını da uylamayınça, motlakan: “Sönnetçë babay bulgan”, - dip utırtıp kuya idë. (SB: 66)*

“Bütün köy “Sünnet” kelimesini duyduğu zaman, yaşlanmış Sünnetçi Dede’yi hatırlar, sünnet düğünü hakkında bir kelime duydukları zaman, düğünün nerede olduğunu bile düşünmeden, mutlaka: “Sünnetçi Dede’dir” deyişirlerdi.”

(15). söylemde, zorunluluk ifadesi *mutlaka* kiplik zarfıyla pekiştirilmiştir:

(15) *Bunlarnıñ bėrsėnė kūrėp, ikėnçėsėnė kürmegen kėşė ittifaqıy kürmegenėnė, ikėnçė avılda yeise kara urmannıñ yaltıragan alanında cilek cıyganda kürse, mutlaka, monıñ kėm ikenlėgėnė tanıyaçak idė.* (SB:71)

“Bunlardan birisini görüp, diğeri görmeyen kişi orada görmediğini, başka bir köyde veya kara ormanın açıklık bir yerinde çilek toplarken görse mutlaka, onun kim olduğunu bilecekti.”

4.2.3.Sözdizimsel İşaretleyiciler

Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluk işaretleyicisi olarak kullanılan yapılar ana tümcedeki ve yan tümcedeki kullanım şekilleriyle incelenmiş ve örnekler bu doğrultuda verilmiştir.

4.2.3.1. Ana Tümcelerdeki Gereklilik/Zorunluluk işaretleyicileri

4.2.3.1.1. *kirek*

Tatar Türkçesinde gereklilik anlamı taşıyan *kirek* kiplik sözü aşağıdaki örneklerde yüklem olarak kullanılmıştır. Daha çok şimdiki ve geniş zaman şekillerinde kullanılmış olup, 3. şahsa bağlanmıştır. Taranan eserlerde olumlu *kirek* ve olumsuz *kirekmi* yapılarına rastlanmıştır.

Aşağıdaki (1). söylemde belirtilen gereklilik ifadesi *Bu oç könlėk cihanda barıbizga da duslık, tatuvlık, bėrdemlėk kirek* ‘Bu üç günlük dünyada hepimize dostluk, dirlik, birlik gerek’ tümcesi ile verilmiş ve gereklilik ifade eden *kirek* kiplik sözü yüklem olarak kullanılmıştır:

(1) *Bėlesėz, cemagat’, hezėr de laşman hėzmetėn ütevçė avıldaşlarıbiz bar. Alarga Allahıbiz medet birsėn dip doga kılıyk. Bu oç könlėk cihanda barıbizga da duslık, tatuvlık, bėrdemlėk kirek.* (KAÇ: 205)

“Ey halk biliyorsunuz ki, hala daha ağaç kesme (laşman) hizmetini yapan köylülerimiz var. Allah onlara yardım etsin diye dua edelim. Bu üç günlük dünyada hepimize dostluk, dirlik, birlik gerek.”

(2). söylemde, Feshi'nin neden köyden kaçtığı ile ilgili görüşler ortaya konuyor. Feshi'nin intikam alacak biri olduğu kesinleştikten sonra atları çalanın da Feshi olabileceği ihtimali güçleniyor. *Feshige hezër kaçıp yörër öçën at kirekmë?* ‘Feshi’ye kaçmak için at lâzım değil mi?’ ifadesi ile Feshi'nin kaçmak için ata gerek duyduğu ve *kirek* ‘lâzım’ kiplik sözü ile de onaylandığı görülüyor:

(2) *Mostafa êssëlê- suvıklı buldı. -Bulmas, Şepi! Feshinêş. avıllarınman çıgıp kaçuvın min de işittêm işëtüvêş anısı. Tik ul alay üçlê kêşê tügêldêr. -Ul bulmıyça, kêm bulsın? Elêge hetlê bëznêş avıldan at urnagannarı bulmadımı? Bulmadı. Feshige hezër kaçıp yörër öçën at kirekmë? Kirek. Ul bulmıyça, kêm bulsın? (KAÇ: 194)*

“Mustafa bir ısındı bir soğudu. -Olmaz, Şepi! Feshinin köylerinden kaçtığını ben de işittim işitmesine. O öyle intikam alacak bir kişi değildir. -O olmayacak da kim olacak? Şimdiye kadar bizim köyden at çaldıkları olmadı mı? Olmadı. Şimdi Feshi’ye kaçmak için at lâzım değil mi? Lâzım. O olmayacak da kim olacak?

(3). söylemde, ana dilinin dışında başka diller öğrenmek için öncelikle ana dilinin kurallarını ve kaidelerini bilmek gerektiği, ancak bu şekilde diğer dilleri öğrenmenin daha kolay olacağına gerekliliği *kirek* kiplik yüklemeleri ile netleştirilmiştir:

(3) *Tugan têlnê bêlîv başka têllernê öyrenîv öçën de kirek. Eger “başka têlnê öyrenesê bulsaş, - dip yaza Kayum baba, - ul vakıta üz têlêşnêş kağıydelerên bêlîv bik kirek...” (EDE10: 137)*

“Ana dilini bilmek başka dilleri öğrenmek için de gerektir. Eğer ‘başka dil öğrenmek istiyorsan’ diye yazan Kayyum Baba – işte o zaman kendi dilinin kaidelerini bilmek gerek...”

Z. Bigiyev (4). söylemde, Tatar halkının geçmişini oldukça fazla önemsiyor. O, başka hangi hususta yazarsa yazsın, Tatar halkının geçmişi, seyahati, tarihi, edebiyatı

gibi konularda yazmanın ve düşünmenin daha gerekli olduğunu *Seyahet, tarih, başka halklar bēlen oçraşuv edipke gıybret aluv, tatar turında uylanuv öçen kirek* ‘Seyahat, tarih, başka halklar ile karşılaşma, ediben örnek alıp, Tatarlar hakkında düşünmek için gereklidir’ ifadesi ile belirtiyor:

(4) Z. Bigiyev – tatar halkınıñ ukımıñı, zirek vekilē. Şuñı küre ul nerse hakkında yazsa da, amı, iñ bērençē çiratta, üz milletēnēñ yazmıñı borçıy. *Seyahet, tarih, başka halklar bēlen oçraşuv edipke gıybret aluv, tatar turında uylanuv öçen kirek.* (EDE10: 178)

“Z. Bigiyev – Tatar halkının aydın, kıvrak zekâlı bir ferdidir. Bu yüzden o her ne hakkında yazarsa yazsın onu ilk sırada, kendi milletinin geçmişi düşündürüyor. Seyahat, tarih, başka halklar ile karşılaşma, yazara göre örnek alınacak ve Tatarlar hakkında düşünmek için gerekli olan şeydir.”

(5). söylemde, Cihan, bileziği eline alarak kendi kendine konuşur. O, kendisinden sonra çocuklarının rahat etmesini istemekte, onlara kötülük getirmeyecek, gurur ve kuvvet verecek şeylerin ne olduğunu düşünmektedir. Cihan, kendi kendine biraz düşündükten sonra yapılacak en iyi şeyin sadece bileziğin hikmetini söylemek gerektiğini düşünür. Burada gereklilik ifadesi *Tik bilezikniñ hikmetin eytip ölgërirge gine kirek* ‘Sadece bileziğin hikmetini söylemek gerek’ tümcesindeki *kirek* kiplik sözüyle işaretlenmiştir:

(5) *Cihan bilezikni kulına aldı. Küñilinde haman şikke ohşaş nerse kimırjıy. Öç hikmet - öç tilek bulsa, nindi tilek tilerge? Üzēñnen soñ kaluçı balalarıña ükēñēç kētērmeslik, alarga gorurlık hem tayanıç buhrlık nerse bar? Heyir, eli bilezik üzē de alarga kalaçak. Alar da kayçan da bulsa bir şuşındıy sorav bilen gazaplanaçak. Tik bilezikniñ hikmetin eytip ölgërirge gine kirek.* (TDTEA: 415)

“Cihan bileziği eline aldı. İçinde hep şüpheyeye benzeyen bir his dolaşıyordu. Üç hikmet, üç dilek varsa, nasıl bir dilek dilemeli? Kendisinden sonra çocuklarına pişmanlık getirmeyecek, onlara gurur ve kuvvet verecek ne var? Elbette bu bilezik de onlara kalacak. Onlar da ne zamansa böyle bir soruyla karşı karşıya kalacaklar. Sadece bileziğin hikmetini (onlara) anlatabilmek gerek.”

(6). söylemde, gereklilik ifadesi *Tëğərmenge ise akıllı, bələmlə, ezərləklə yeşler kirek* ‘Değirmene ise akıllı, bilgili ve donanımlı gençler lâzım’ tümcesindeki *kirek* kiplik sözüyle işaretlenmiştir:

(6) *Salkın sugış tığərmenə kəşə yazmışların çeynep tükərərge kərəştə. Tëğərmenge ise akıllı, bələmlə, ezərləklə yeşler kirek.* (İTB: 253)

“Soğuk savaş değirmeni insanların kaderlerini çiğneyip tükürmeye girişti. Değirmene ise akıllı, bilgili ve donanımlı gençler lâzım.”

(7). söylemde, konuşur karısına en candan, en samimi sözlerle mektup yazıyor ve mektubunda onun çocuklarını ve evini korumasını söylüyor. Adama göre artık karısının balolarda, eğlencelerde zıp zıp zıplayarak gençlerin düştüğü heveslere düşmemesi gerektiği ve aynı zamanda kendisi ile bir ömür geçireceği bir kişinin gerekliliği *Hezər ində aña ballarda sikərgelep bii torgan çiber yeş cilkənçekler kirekmi, hezər ində aña üzə bəlen bərge gomər kiçerdey kəşə kirek* ‘Şimdi artık onun balolarda zıplayıp dans edecek genç hevesler değil, artık onun kendisi ile ömür geçireceği bir kişi lâzım’ tümcesindeki *kirekmi* ve *kirek* kiplik işaretleyicileri ile ifade edilmiştir:

(7) *Hatınna yazgan altmışlap hatında ul anı in nazlı, in cılı, in yomşak sızler bəlen ırkeli, aña balaların, öyən saklarga kuşa. Hezər ində aña ballarda sikərgelep bii torgan çiber yeş cilkənçekler kirekmi, hezər ində aña üzə bəlen bərge gomər kiçerdey kəşə kirek, maksatı, idəalı hucabike buluvın ul hezər üzə de yahşı anlıy.* (S6, 1999: 5)

“Karısına yazdığı altmış kadar mektupta ona en nazık, en sıcak, en yumuşak sözler ile hitap ediyor, ona çocuklarını ve evini korumasını söylüyor. Şimdi artık onun balolarda zıplayıp dans edecek gençlik hevesleri değil, artık kendisi ile ömür geçireceği biri lâzım, amacının, idealinin eve (gelecek) bir hanım olduğunu o şimdi daha iyi anlıyor.”

4.2.3.1.2. -rgA kirek

-rgA kirek yapısı, konuşucunun yapılmasını tasarladığı, gerekli gördüğü iş, oluş ve hareketlere işaret eder. Bu yapının -rgA tiyêş yapısından farkı, onun zorunluluktan daha çok gerekliliğe işaret etmesidir.

-rgA kirek yapısının olumsuz şekli iki şekilde yapılır. İlk olarak fiil tabanına -mAskA olumsuzluk eki getirilerek, ikinci olarak da *tügēl* kiplik kelimesi getirilerek yapılır. Olumsuz şekilde konuşucu, herhangi bir iş, oluş ya da hareketin yapılmasının gerekli olmadığı yönündeki düşüncelerini belirtir.

-rgA kirek yapısının soru şekli yapının sonuna -mI soru ekinin eklenmesiyle oluşur. Konuşucu, soru şekli ile herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerekli olup olmadığını sorar.

Taranan metinlerde bu yapıya oldukça sık rastlanmıştır.

(8). söylemde, Doktor Dimitri'nin ülkeye daha yeni geldiği, onun hastalara bakması ve onları tedavi etmek amacıyla evlerine gidip gelmesi gerektiği için pazara at almaya geldiği anlatılıyor. Buradaki gereklilik ifadesi -rgA kirek kuruluşu ile işaretlenmiştir:

(8) *Tabib Dmitriynij olıska yaña gına kilgen çağı iken. Aña hastalarını karav, alarnı devalav öçēn küp vakat öylerēne barıp yörērge kirek. Şuña küre ul bazarga at ahuv niyetē bēlen kilēp çıkkan idē.* (KAÇ: 123)

“Doktor Dimitri ülkeye (ulusa) daha yeni gelmiş. Onun hastalara bakması ve onları tedavi etmesi için evlerine gidip gelmesi lâzım. O yüzden, pazara at almak için gelmişti.”

(9). söylemde, Feshi'nin Hamza Bey'in hizmetçisi olmadığı ancak yine de yaşaması gerektiğini *Lekin yeşerge kirek bit.* ‘Ancak, elbette onun yaşaması lâzım’ tümcesinden anlıyoruz. Anne ve babasının durumu Feshi'yi düşündürmektedir.

Feshi, kendine iş bulmasına bulur ancak Hamza Bey anne ve babasını kovalarsa işte o zaman işinin kötü olacağını içinden geçirdi ve bu düşünce onun yüreğini acıttı:

(9) *Yarar, huş, ul hezër Hemze baynıñ hëzmetçësë tügël. Lekin yeşerge kirek bit. Ul üzëne şögil' tabar tabıvın, tik mëne kartaygan etisë bëlen enkesën de Hemze bay kuvıp ciberse, eş harap. Şul fikër anıñ yöregën ernëtöp kuydı. (KAÇ: 134)*

“Evet, tamam, o (Feshi) şu anda Hamza Beyin hizmetçisi değil. Ancak, elbette onun yaşaması lâzım. O kendine bir meşguliyet bulur bulmasına ancak şu yaşlı babasıyla annesini de Hamza Bey kovalayacak olursa, işi harap. Bu fikir onun yüreğini acıttı.”

(10). söylemde, kişinin söylediği söz atılan oka benzetilmiştir. Söylenen her sözün düşünerek söylenmesi gerektiği, ağızdan çıkan sözün geri dönüşü olmadığı *Herbër süznë uylap söyleşerge kirek, avızıñnan çıkkan kirë kaytmas* ‘Her bir sözü düşünerek söylemek gerek, ağızdan çıkan (söz) bir daha geri alınmaz’ ifadesi ile anlatılmaktadır. Günahı olan kişi hemen tevbe etmelidir; aksi takdirde küçük olan günahı daha da büyüyecektir:

(10) *Ey ugıl, eytken süz atkan uk këbëkdër. Herbër süznë uylap söyleşerge kirek, avızıñnan çıkkan kirë kaytmas. Gönahlı bula torıp ta, tevbege aşıkırgan këşë – gönahsız këçkëne bulmasa da zurga eyelendër. (EDE10: 149)*

“Ey oğul, söylediğin söz attığın ok gibidir. Her bir sözü düşünerek söylemek gerek, ağızdan çıkan (söz) bir daha geri alınmaz. Günahlı olup da, hemen tevbe etmeyen kişi – günahı küçükse de onu büyütür.”

(11). söylemde, konuşur kızın candan dışarı bakmasının nedenini kendi kendine kurguluyor. Kız, acaba birini mi bekliyor diye düşünüyor. Bu düşünceyle bütün vücudu titriyor ve kendini yatıştırmaya çalışıyor. Her ne olursa olsun kızla en azından bir iki kelime konuşma istiyor. Buradaki gereklilik ifadesi *Niçëk këne bulsa da, nindi sebep tabıp bulsa da, kız bëlen hiçyugı bër-ikë kelime süzalışırğa, tanışırğa kirek* ‘Ne yapıp edip, ne vesileyle olursa olsun, kızla en azından bir iki kelime konuşup tanışmak gerek’ tümcesindeki *-rga kirek* yapısı ile işaretlenmiştir:

(11) *Kızın terezege karap-karap aluvinnan eçene şik te yöğərdə elə: elle bərsən kötemə iken? Mondıy uydan bötən tenə çınırdap kuydı. Yuk! Yuktır la, dip üz-üzən tıçlandırırğa tırıştı. Niçək kəne bulsa da, nındı sebep tabıp bulsa da, kız bəlen hiçyugı bər-ikə kelime süzalışırğa, tanışırğa kirek.* (İTB: 69)

“Kız pencereye bakınca içine şüphe düştü: acaba birini mi bekliyordu? Bu düşünceden bütün vücudu titredi. Hayır, öyle değildir be, diyerek kendi kendini yatıştırmaya çalıştı. Ne yapıp edip, ne vesileyle olursa olsun, kızla en azından bir-iki kelime konuşup tanışmak gerek.”

(12). söylemde, sözü geçen kişi, hastanede tedavi görürken az kalsın aklını kaçıyordu. Çünkü onun gece gündüz çocuk bölümünün önünden geçmesi gerekiyordu ve çocukların ağlama sesleri onu çok etkiliyordu. Ruh hali verilen hastanın sürekli aynı binanın yanından geçmesi gerektiği *Çönki irte-kiç şul yort yanınnan uzarga kirek* ‘Çünkü gece gündüz bu binanın yanından geçmesi gerek’ tümcesindeki *-rga kirek* yapısı ile verilmiştir:

(12) *Ul ay buyı hastahaneye yöreş devalandı. Akıldan şaşa yazdı bu vakıta. Çönki irte-kiç şul yort yanınnan uzarga kirek. Uzgan sayın terezelerden bala yılağan tavış işetle hem, tönle kolak töbende yanğırıp, minə çerete.* (S8, 1999: 33)

“O bir ay boyunca hastaneye gidip tedavi oldu. Bu dönemde aklını kaybedeyazdı. Çünkü gece gündüz bu binanın yanından geçmesi gerekti. Her geçişte pencerelerden çocukların ağlama sesleri duyuluyordu ve geceleyin (bu ses) kulaklarımda yankılanıp, beynini eritiyordu.”

(13). söylemde, İldar, siyasetle yakından ilgilenen dostuna cevap olarak bir şey söylemenin çok da lüzumlu olmadığını *Heyər, eytərge kirek te tügəl idə inde* ‘Hayır, söylemenin lüzumu da yoktu, şimdi’ tümcesindeki *-rga kirek* yapısının *tügəl* ile birleşmiş şeklinden oluşan yapıdan anlıyoruz:

(13) *Seyasette şaktıy tiren yözgen dustına İldar kaytarıp bər süz de eyte almadı. Heyər, eytərge kirek te tügəl idə inde.* (İTB: 251)

“İldar, siyaset denizinin derin sularında yüzen dostuna cevap olarak hiçbir şey söyleyemedi. Hayır, söylemenin lüzumu da yoktu, şimdi.”

(14). söylemde, konuşur kendi kendine sağlıklıyken çocukları toplamanın, birleştirmenin gerekli olduğunu *Aklım kâmil, zihinim saf çağında balaları cıyarga, behilleşirge kirek tüğël miken* ‘Aklım kâmil, zihinim duru iken çocukları toplamak, birleştirmek gerekli değil miydi?’ tümcesindeki *-rga kirek* yapısının olumsuz şeklini kullanarak sanki bilmiyormuş gibi soruyor. Ölmeden önce vedalaşmazsan, ölünce huzur bulamayacağını, hemen bütün akrabalara haber salmak gerektiğini, çünkü ecelin ne zaman geleceğinin bilinmediğini söylüyor. Buradaki gereklilik ifadesi, ilk tümcedeki *-rga kirek* yapısının olumsuz soru şekli ile ve üçüncü tümcedeki *-rga kirek* yapısının olumlu şekliyle işaretlenmiştir:

(14) *-Aklım kâmil, zihinim saf çağında balaları cıyarga, behilleşirge kirek tüğël miken? Huşlaşa almıy kitsen, ülgeç te canıña tınıçlık tabalmassıñ annan. Bügën ük nesil-nesepe heber salırğa kirek. Bilip bulmy, ecel kayçan kilesën ey tip yörmiy...* (TDTEA: 410)

“-Aklım kâmil, zihinim duru iken çocukları toplamak, birleştirmek gerekli değil miydi? Vedalaşamadan gidersen, ölünce de ruhun huzur bulamaz sonra. Hemen bugün nesil nesebe haber salmak gerek. Bilemezsin, ecelin ne zaman geleceğini söylemek mümkün değil.”

(15). söylemde, gereklilik, *-rga kirek* yapısının diğer bir olumsuzluk şekli olan *-maska kirek* ile yapılmıştır. Timur’un askerini karşı tarafa geçirmemesi gerektiği *Emir Timër gaskerën sěz kitken taraflarga ütkermeske kirek* ‘Emir Timur askerini sizin gittiğiniz tarafa geçirmemeli (geçmesine izin vermemeli)’ tümcesindeki olumsuz *-rga kirek* yapısı ile verilmiştir:

(15) *Ketib Alçın, atam İsmegyl’ han üzëñeñ uglannarı bēlen kaldı. Sěžñe doşman küzënnen yaşërüvnë miña tapşırđı. Min bërniçe uglanım bēlen Zey kiçüvën saklarga da tiyëşmën. Emir Timër gaskerën sěz kitken taraflarga ütkermeske kirek.* (KAÇ: 5)

“Katip Alçm, babam İsmail Han muhafızlarıyla kaldı. Sizi düşmandan koruma görevini de bana verdi. Ben birkaç muhafızla Zey geçidini tutmalıyım. Emir Timur askerini sizin gittiğiniz tarafa geçirmemeli (geçmesine izin vermemeli).”

(16). söylemde, dinden haberi olmayan bendeleri şöhret kazanmak için korkutmak yoluna baş vurmamak gerektiği *Dinnen heberë bulmagan bendelernë alay örkëtëp këne şöhret kazanuv yulına başmaska kirek* ‘Dinden haberi olmayan bendeleri bu şekilde türküterek şöhret kazanmak yoluna baş vurmamak lâzım’ tümcesindeki *-rga kirek* yapısının olumsuz şekliyle işaretlenmiştir. Konuşur, düşüncelerde oluşan yanlışların dağılmaya, kavgaya sebep olacağını, bu durumun zaten zayıf olan imanları için gereksiz olduğunu belirtiyor:

(16) *Dinnen heberë bulmagan bendelernë alay örkëtëp këne şöhret kazanuv yulına başmaska kirek. Fikërlerëbëzdegë mondiy tirennen yalgışuvlar bëznë kabat tarkaluvga, ızgış-talaşlarga gıma kitëreçek. Bolay da imgetëlgen imanımızga bu kirekmi.* (S5, 1999: 18)

“Dinden haberi olmayan bendeleri bu şekilde türküterek şöhret kazanmak yoluna başvurmamak lâzım. Düşüncelerimizde bu denli derin yanlışlar bizim yeniden dağılmanıza, itişip-kakışmamıza sebep olacak. Bu, zaten zayıf düşmüş olan imanımız için gereksiz.”

4.2.3.1.3. -v kirek

Tatar Türkçesinde kullanılan *-v kirek* yapısı, gerekliliği ifade eder. Bu yapı ile konuşucu ya da anlatıcı, önermesinde herhangi bir iş, oluş ya da hareketin yapılması gereğine işaret eder. Zeynullin ve Yuldaşev’e göre *-v kirek* yapısı, belirli bir şahsa yönelmeden daha genel bir şekilde üçüncü şahısta kullanılabilirdiği gibi, kendinden önce yönelme hali eki almış bir zamirle kullanılarak belirli bir şahsa yönelebilmektedir (Zeynullin 2002: 281, Yuldaşev 1981: 267).

Bu yapı konuşanın yapılmasını veya olmasını gerekli bulduğu ve genel anlamda yerine getirilmesi gerektiğine inandığı ancak konuşma anında belirli bir özne veya şahsa yönelik olmayan, belli kişilerle ilişkilendirilmeyen genel geçer bir gereklilik ifadesini yerine getiren ve en fazla da bu amaçla kullanılan yapıdır. Daha çok şimdiki ve geniş zaman kullanımlarında ortaya çıkar.

-v *kirek* yapısının olumsuz şekli, bu yapının sonuna *tügël* olumsuz kiplik kelimesinin getirilmesiyle gerçekleşir. Hareketin olumsuz yönde gerçekleşmesi gerekliliğini vurgular.

Bu yapının soru şekli ise -v *kirek* yapısının ardından -*ml* soru ekinin kullanılmasıyla meydana gelir. Bu yapının soru şekli, konuşucunun ya da anlatıcının herhangi bir iş, oluş ya da hareketinin gerekliliğini sormaktadır.

Aşağıdaki (17). söylemde, dilin yalnızca kendi gücü ile uluslar arası iletişim dili haline gelemediği, bunun için dili konuşan ülkenin siyasi ve iktisadi gücünün artması gerektiği *Monıŋ öçen şul tällë ilnëŋ seyasi yogıntısı, ik'tisadi totırıklılıǵı, alga kitken buluvı kirek* 'Bunun olması için bu dilin (konuşulduğu) ülkenin siyasi etkisinin, iktisadi gücünün artması lâzım' tümcesindeki -v *kirek* işaretleyicisi ile anlatılmıştır:

(17) *Tabıǵı ki, tël üzëneŋ ücettlëǵë arkasında gına halıkara aralaşuv tällëne eylene almıy. Monıŋ öçen şul tällë ilnëŋ seyasi yogıntısı, ik'tisadi totırıklılıǵı, alga kitken buluvı kirek.* (KAÇ: 83)

"Tabii ki, dil yalnızca kendi gücü ile uluslar arası iletişim dili haline gelemiyor. Bunun olması için bu dilin (konuşulduğu) ülkenin siyasi etkisinin, iktisadi gücünün artması lâzım."

(18). söylemde, konuşur, zamanı gelince evlenmek gerektiğini, ancak yine de çocuğun fikrinin alınması gerektiğini *Şulay da ulıǵıznı bër kürëp söyleşuv kirektër bit* 'Yine de oğlunuzla bir görüşüp konuşmak lâzım elbette' tümcesindeki -v *kirek* yapısı ile veriyor ve *kirek* kiplik sözüne -*tër* ekini ekleyerek durumun netliğini ortaya koyuyor:

(18) *Bër nasıybı çıǵıp, anı vakıtında urnaştruv bik meslihet. Şulay da ulıǵıznı bër kürëp söyleşuv kirektër bit?* (KAÇ: 119)

"Bir kısmeti çıkıp da onu vaktinde yerine yerleştirmek pek münasip. Yine de oğlunuzla bir görüşüp konuşmak lâzım elbette."

(19). söyleme göre, devletin dil siyaseti de aile siyaseti de annelerden başlamalı. Geleneksel aile özelliklerini içine alan kişilikli, derin aile siyaseti oluşturulmalı, milli gururumuz çocuklara anne sütü ile kazandırılmalı. Bu söylemde geçen her üç tümcede de gereklilik/zorunluluk işaretleyen yapılar kullanılmıştır:

(19) *Devletëbëznëj tël seyasetë de, gaile seyasetë de Analardan başlanırga tiyëş. Milli gaile üzëñçelëklëñ eçëne algan këşëlëklë, töplë gaile seyasetë kirek, milli gorurıgıbiznı ana sötë bëlen kërtev kirek.* (S10, 1997: 4)

“Devletimizin dil siyaseti de aile siyaseti de annelerden başlamak zorunda. Milli aile özelliklerini içine alan kişilikli, derin aile siyaseti gerek, milli gururumuzu (çocuklara) anne sütü ile kazandırmak gerek.”

4.2.3.1.4. *tiyëş*

Tatar Türkçesinde kullanılan *tiyëş* kiplik sözü zorunluluğu ifade etmek için kullanılır. Bu yapı, konuşucunun veya anlatıcının önermesinde bir iş, oluş ve hareketin yapılmasının zorunluluğunu bildirir. Aşağıdaki örneklerde bu yapı yüklem olarak kullanılmış ve şahıs ekleri ekleşmiş şekilde bulunmaktadır.

(20). söylemde geçen diyalogta, konuşur Katip Alçın’a, babasının İsrail Han’ın muhafızları ile kaldığını ve onları koruma görevinin kendinde olduğunu söylüyor. Kendisi ve birkaç askeriyle birlikte Zey geçidini tutması zorunluluğunu *Min bërniçe uglanım bëlen Zey kiçüvën saklarga da tiyëşmën* “Ben birkaç oğlanımla (askerimle) Zey geçidini tutmalıyım.” ifadesinden anlıyoruz:

(20) *Ketib Alçın, atam İsmegyl’ han üzëñëj uglanıñı bëlen kaldı. Sëznë doşman küzënnen yaşërivnë miña tapşırđı. Min bërniçe uglanım bëlen Zey kiçüvën saklarga da tiyëşmën.* (KAÇ: 5)

“-Katip Alçın! Babam İsrail Han oğlanları (kızan, asker) ile kaldı. Sizi düşmandan saklama görevini de bana verdi. Ben birkaç oğlanımla (askerimle) Zey geçidini tutmalıyım.”

(21). söylemde, köydeki miras sistemi anlatılıyor. Buna göre, toprak vergilendirildiğinde sadece köyün erkekleri arasında paylaştırılıyor ve kaç yaşında olursa olsun her erkeğe mutlaka bir vergi diliminin düşmesi gerektiği belirtilmiş ve *tiyëş* kiplik sözüyle pekiştirilmiştir:

(21) *Bilgëlë, cirnë imanalap, avınuñ ir zatna gına büleler. Herbër ir këşëge – olımı ul, këçëmë, kart këşëmë, imçek balasını – bër imana tiyëş.* (KAÇ: 107)

“Toprağı vergilendirip, köyün erkeklerine paylaştırırlar. Her bir erkeğe – ister büyük ister küçük ister yaşlı isterse memedeki çocuk olsun – bir vergi dilimi düşmeli (düşüyor).”

(22). söylemde, konuşur, kadınların isteklerinin yerinde olduğunu belirtiyor. Sağlık sigortalarının taksitlerini ödeyen kadınların, kendi istedikleri hastane ve doktoru seçme haklarının normal olduğunu anlıyoruz. Bu yüzden eğer ortada bir sıkıntı varsa bunun doğru bir şekilde çözülmesi zorunluluğu *Mesele tuğan iken, bëz anı dörës itëp çışerge de tiyëş* ‘Ortada bir mesela varsa, bizim onu doğru bir şekilde çözmemiz gerek’ tümcesindeki *tiyëş* kiplik sözüyle belirtilmiş ve *Talep urınlı, elbette* ‘İsteği yerinde tabii’ tümcesindeki *elbette* kiplik sözüyle de anlam pekiştirilmiştir:

(22) *-Talep urınlı, elbette. Mesele tuğan iken, bëz anı dörës itëp çışerge de tiyëş. Mëditsina strahovaniyëşë buyınça salım tülevçë hatın-kıznuñ üz küñëlëne huş kilgen şartları bulgan hastahanesën de, tabibın da saylap atırğa hokukı bar.* (S8, 1997: 32)

“İsteği yerinde tabii. Ortada bir mesela varsa, bizim onu doğru bir şekilde çözmemiz gerek. Sağlık sigortasının taksitlerini ödeyen kadınların, beğendikleri şartları taşıyan hastaneyi de doktoru da seçme hakları var.”

4.2.3.1.5. *-rga tiyëş*

Tatar Türkçesinde *-rga tiyëş* yapısı, konuşucunun, kendisi veya bir başkası için zorunlu gördüğü herhangi bir işe, oluşa ya da harekete işaret etmektedir. Bu yapı Türkiye Türkçesine hem *-mAll* ile hem de *zorunlu, zorunda* gibi bazı kiplik kelimeler ile aktarılabilir.

-v *kirek* yapısında gördüğümüz genel geçer doğruları ifade etme durumu *-rga tiyěş* yapısında söz konusu değildir. Bu yapı tümcede daha çok belli bir şahıs ifade edilmek suretiyle öznenin gerek sözlüksel gerekse yükleme eklenmiş şahıs ekleriyle konuşanın özel durumuna ilişkin ve belli bir olay ve durumlar hakkında ortaya çıkan gereklilik durumunun ifadesinde kullanılır. Dolayısıyla şahsa bağlıdır. Bu tür gerekliliklerde gerekliliğin atfedildiği şahıslar olmak zorundadır.

-rga tiyěş yapısının olumsuzu *-mAskA* ekinin ya da *tügěl* kiplik kelimesinin fiile getirilmesiyle yapılır.

-rga tiyěş yapısının soru şekli iki şekilde gerçekleşir. Her iki şekilde de soru eki *-mI* şahıs ekinden sonra ya da doğrudan doğruya *tiyěş* kiplik kelimesinden sonra kullanılır.

-rga tiyěş yapısının zorunluluk, mecburiyet anlamı soru şeklinde daha da belirginleşmektedir.

(23). söylemde, konuşur, insanın yaratılan en şerefli canlı olduğunu ve aslına göre yaşamak zorunda olduğunu *Şuņa küre ul üzėnėş asılına layık revěşte yeşerge tiyěş* ‘Buna göre o, aslına uygun yaşamak zorunda’ tümcesindeki *-rge tiyěş* yapısıyla işaretliyor:

(23) *Avtor fikėrėnçe, yaratılışı bėlen kėşė – jan iyelerėnnen iņ zatlısı. Şuņa küre ul üzėnėş asılına layık revěşte yeşerge tiyěş.* (EDE10: 41)

“Yazara göre, yaratılışı ile insan – canlıların en şereflişidir. Buna göre o, aslına uygun yaşamak zorunda.”

(24). söylemde, İhtiyar Cihan kadınların kadın gibi, erkeklerinse erkek gibi yaşaması gerektiğini, her şeyin kendi yerinde ve yerli yerinde olması gerektiğini söylüyor. Bu söylemde, gereklilik anlamı *Dönyada hernerse üz urınında bulırğa tiyěş* ‘Dünyada her şey kendi yerinde olmalı’ tümcesindeki *-rga tiyěş* yapısı ile işaretlenmiştir:

(24) *Cihan karçık hatın-kıznuñ irge baş buluvın söymedi, irdevkelerně küralmagan kěbək, katınşalarını da önemedi. Dönyada hernerse üz urınında bulırğa tiyěş. Yuk! Hatın-kızga birirge yaramas. Devletim sugısta buluv arkasında gına miña ilekti de ul.* (TDTEA: 418)

“İhtiyar Cihan kadınların, kızların erkeklere önder olmasını sevmeydi, erkek gibi kadınları da hanım hanım adamları da hiç tasvip etmedi. Dünyada her şey kendi yerinde olmalı. Hayır! Kadına, kıza vermek doğru olmaz. Devlet'im savaşa gittikten sonra bana geçti bu.”

(25). söylemde, geçen diyalogta İlahe, çiçek kızın Fakiye ablaya benzemediğini, çiçeğin canı olduğunu, çiçeklerin içinde tek başına olduğunu ve de tek başına olmak zorunda olacağını *Běrüzėñ gėne bulırğa tiyěş sin!* ‘Tek başına da olmak zorundasın!’ tümcesindeki *-rga tiyěş* yapısı ile işaretlemektedir:

(25) *Yuk, çeçke-kız Fakiye apaga gěl de ohşamagan! -Min çeçeknėñ camı! – didė Alihe. – E sin kėşė. Sin çeçek eçėnde bėrüzėñ. Bėrüzėñ gėne bulırğa tiyěş sin!* (YBZÇ: 3)

“Hayır, çiçek-kız Fakiye Ablaya hiç de benzememiş! -Ben çiçeğin canıyım! – dedi İlahe. – Ve sen insansın. Sen çiçeklerin içinde tek başımsın. Tek başına olmak zorundasın!”

(26). söylemde, zorunluluk ifadesi *-rga tiyěş* yapısı ile işaretlenmiştir. Konuşur, cami yapmanın önemini anlatmanın ne kadar zor olduğunu söylüyor. Ayrıca orada caminin yanında bir de medrese olmalı. Caminin nereye yapılacağı belirlenmiştir ve projesi de çizilmiştir; ancak camiye yapmak için çok paraya ihtiyaç vardır. Bir tuğla alacak kadar para bile olsa yine de bir yerlerden başlanmalı, devamı için zaten Allah yardım edecektir:

(26) *Meçėt salıvga kılğende ise – monıñ ehemiyetėn aılatıp bėtėrėv de kıym. Anda bit 300 urınılı medrese de bulırğa tiyěş! Şeher tarafınan meçėtnėñ urını da bilgėlendė. İnde proyėktı da bar. Semene kúp kirek şul! Emma min eşnė başlarga kirek dip sanıym: bėr kirpėçlėk akçañ bulsa, sala başla, ikėnçėsėn tabarga Allahı Tegale yardım iter, diler bit...* (S5, 2000: 24)

“Cami yapmaya gelince, bunun önemini anlatmak zor. Orada hatta 300 kişilik bir medrese de olmalı! Şehir tarafından caminin yeri de belirlendi. Artık projesi de yapılmış. Çok da para lâzım, işte! Fakat ben işe başlamak gerektiğini düşünüyorum: bir tuğla alacak paran olsa bile, yapmaya başla, ikincisini bulmana Allah-u Teala yardım eder, derler ya.”

(27). söylemde, konuşur, karşısındaki kişiyle aynı fikirde olmadığını, belli olmayan işler için kaygılanmanın boş olduğunu, bir şeyi yapmak istiyorsak, ne istediğimizi, neye ulaşacağımızı bilerek hareket etmeliyiz. Burada zorunluluk ifadesi *E böz üzëbëznëñ ni tëlegennë, nersege irëşeçegebëznë bëlëp eşlerge tiyëş* ‘Fakat biz ne istediğimizi, neye ulaşacağımızı bilerek hareket etmeliyiz’ tümcesindeki *-rga tiyëş* yapısı ile işaretlenmiştir:

(27) -*Mëne monısı bëlen kilëşmim, ënëkeş! –didë ul katgıy tavış bëlen. –Küz kürer elë, dip eş başlav –“İrtege öçën işek kaygırgan” digen bëlen bër. E böz üzëbëznëñ ni tëlegennë, nersege irëşeçegebëznë bëlëp eşlerge tiyëş.* (İTB: 295)

“İşte bu konuda (seninle) aynı fikirde değilim kardeşim! – dedi o sert bir ifadeyle. –Nasılsa önümüzü götürür, deyip işe başlamak –“Yarın için (ancak) eşek kaygılanır mış” demekle aynı. Fakat biz ne istediğimizi, neye ulaşacağımızı bilerek hareket etmeliyiz.”

(28). söylemde, zorunluluk ifadesi *-rga tiyëş* işaretleyicisinin olumsuzu kullanılarak ifade edilmiştir. Çençünde veya Harbinde kalabilmek için Tatarca bilen, Tatarca konuşan, iyice araştırılan, elekten geçirilen kişiler olması gerektir.

(28) *Çençünde yeise Harbinda tatarca belgen, tatarca söyleşken, hetta azmı-küpmë şik tudırgan bër gëne adem de tikşërëlmıçe, sëznëñ ilekten ütkerëlmıçe kalırğa tiyëş tügël.* (İTB: 141)

“Çençünde veya Harbinde² Tatarca bilen, Tatarca konuşan, hatta az-çok şüphe uyandıran bir kişi bile aranmadan, sizin elekten geçmeden kalmanız mümkün değil.”

² Çin’in 10. büyük şehri.

4.2.3.1.6. -v tiyěş

Tatar Türkçesinde yaptığımız tarama neticesinde -v tiyěş yapısının yüklem olarak kullanıldığı örneklerin yok denecek kadar az olduğu tespit edilmiştir.

(29). söylemde, konuşur, kapsamlı ve geniş çapta soruları doğru cevaplandırmak için tarihe bakmak gerektiğini düşünüyor. Sadece duygularla hareket etmek, hata yapma ihtimalini arttıracaktır. Burada ilk tümcenin yüklemine kullanılan -v tiyěş işaretleyicisi -ip zarf fiil ekiyle de birleşerek zorunluluk anlamını katmıştır:

(29) *Mondıy küpsanlı hem kiñ kolaçlı soravlarga dörës cavap tabuv öçen tarihka, uzgan yulıbizga borılıp karav tiyěş. Hislerge birëlöp kitöp laf ora başlasak, hatalık kıluvıbiz ihtimal.* (S5, 1999: 16)

“Böylesine kapsamlı ve uzak erimli soruları doğru cevaplandırmak için tarihe uzanan yolumuza dönüp bakmak gerek. Duygularımıza kapılarak konuşacak olursak, hata yapma ihtimalimiz var.”

4.2.3.1.7. zaruri

Bir iş, oluş ya da hareketin yapılmasının zorunlu olduğunu belirten *zaruri* kiplik sözünün ana tümcedeki kullanım sıklığı çok azdır.

(30). söylemde, konuşur, ilaçların sadece fiyatlarına bakarak alınmasının veya belirlenmesinin doğru olmadığını söylüyor. Reklamda övülerek gösterilen ilaçların faydasından çok zararının olması muhtemel bir sonuçtur. Bunun için ağrıda veya diğer başka hastalıklarda her zaman doğru tedavi eden ilaçlarının bulunması zorunluluğu *E avıruvga her oçrakta da neticelërek devalavçı daruv zarur* ‘Ağrı içinse her durumda her zaman iyi tedavi eden ilaçlar gerekli’ tümcesindeki *zarur* işaretleyicisinin yüklem olarak kullanılmasıyla verilmiştir:

(30) *Daruvnu beyesëne karap bilgëlev hem satıp aluv, gomumen, dörës fikër tügël. Meselen, reklama aşa maktalğan daruvnuñ faydaga karaganda ziyaru kübrek buluvı ihtimal. E avıruvga her oçrakta da neticelërek devalavçı daruv zarur.* (S9, 1999: 33)

“İlaçları fiyatlarına göre belirlemek ve satın almak, genel olarak, doğru bir fikir değil. Mesela, reklamlarda övülen ilacın faydasından çok zararı olması ihtimali var. Ağrı içinse her durumda her zaman iyi tedavi eden ilaçlar gerekli.”

(31). söylemde, çocuğun daha anne karnundayken terbiye alması gerektiği anlatılıyor. Çocuk sadece annesi tarafından değil, babası tarafından da eğitilmeli. Yeterince terbiye almayan çocuğun çocuklarından da torunlarından da hayır gelmeyeceği anlatılıyor. Çocuğun mutlaka terbiye alması gerektiği *zaruriyat* ‘zorunlu’ kiplik sözüyle pekiştirilerek verilmiştir:

(31) *Bala da ana karnında çakta uk terbiye alırga tiyëş. Anadan gına tügël, atadan da. Bu – zaruriyat. Tugaç ta tiyëşlë terbiye kürmegen baladan üskeç këm çıksın? Alarnuñ balalarınnan? Onıklarınnan? Dëgradatsiya.* (KAÇ: 86)

“Çocuk da daha anne karnundayken terbiye almalı. Sadece anneden değil, babadan da. Bu zorunlu. Doğunca da yeterince terbiye görmeyen çocuktan yetişen kim olur? Onların çocuklarından? Torunlarından? Gerileme (geri kalma).”

4.2.3.1.8. -v zarur

Tatar Türkçesinde zorunluluk ifade eden bu yapı -v zarf-fiil ekinin *zarur* kiplik sözüyle birleşmesinden meydana gelmektedir. Aşağıda verilen örnekler bu yapının hangi anlamlarda kullanıldığını göstermek için açıklayıcı olacaktır.

Aşağıdaki (32). söylemde, konuşur, Tatarların klasiklerinden bahsediyor ve klasiklerin halen daha sevilerek okunduğunu, bu yüzden onları unutmamamız gerektiğini söylüyor. Buradaki zorunluluk ifadesini *Bu uñaydan tatar klassikların da iske aluv zarur* ‘Bu yüzden Tatar klasiklerini de unutmamalıyız (unutmamak gerekir)’ tümcesindeki -v *zarur* işaretleyicisinden anlıyoruz:

(32) *Mêne şul yakları bēlen alar hezēr de klassik bulıp kalgannar hem eserlerē bügēn de rehetlenēp ukıla. Bu uıydan tatar klassikların da iske aluv zarur.* (KAÇ: 86)

“İşte bu yönleriyle onlar daha birer klasiktirler ve eserleri bugün de sevilerek okunur. Bu yüzden Tatar klasiklerini de unutmamalıyız (unutmamak gerekir).”

(33). söylemde, vatandaşları eğitime ve bilimli kılma amacını gerçekleştirmek için devletin düzenli bir eğitim sistemine sahip olması gerektiği anlatılıyor. Bu bağlamda, zorunluluk, *zarur* kiplik sözünün -v zarf-fiil ile birleşip -v *zarur* yapısı oluşturmasıyla ifade edilmektedir:

(33) *Bu maksatka irēşüv öçēn, yagni grajdannarın terbiyelev, bēlēmlē itiv öçēn devletnēñ kamil, tözēk bēr megarif sistēması buluv zarur.* (S6, 2000: 33)

“Bu amacı gerçekleştirmek; yani vatandaşları eğitmek, bilimli kılmak için devletin mütেকamil, düzenli bir eğitim sisteminin olması şart.”

(34). söylemde, köyden yeni çıkmış bir Tatar, genellikle köylü psikolojisi içinde olmaktadır. Bu durum günümüz dünyasında sıkıntı yaratmaktadır. Bu sıkıntıyı ortadan kaldırmak için onların dünya çapında düşünmeyi öğrenmeleri, eski atalarının büyüklüğünü uyandırmaları şarttır ve bu da ancak Tatarların operaya önem vermesiyle gerçekleşir. Bu söylemde, zorunluluk ifadesi -v *zarur* ifadesi ile işaretlenmiş ve *Tatar kēşēsēnēñ gēnnarına yazılğan boringı babalarınñ böyēklēğēn de uyatuv zarur* ‘Tatarların genlerine yazılmış olan evvelki atalarının büyüklüğünü uyandırmak da şart’ tümcesi ile ifade edilmiştir:

(34) *Tatarga opera bik kirek. Bügēngē dönyada tatar kēşēsēne avıldan çıkkan avıl kēşēsē psihologiyesēnde gēne kaluv kurkanıç. Anja planētar kiñlēkte uyly bēlērge öyrenērge kirek. Tatar kēşēsēnēñ gēnnarına yazılğan boringı babalarınñ böyēklēğēn de uyatuv zarur.* (S6, 2000: 13)

“Tatarlara opera çok gerekli. Günümüz dünyasında Tatarların köyden yeni çıkmış birinin köylü psikolojisi içinde kalmaları sakıncalı. Onların dünya çapında düşünebilmeyi öğrenmeleri gerek. Tatarların genlerine yazılmış olan evvelki atalarının büyüklüğünü uyandırmak da şart.”

(35). söylemde, şiirin ölçüsünü belirlemek için en azından bir bendini alarak inceleme yapma zorunluluğu *zaruri* ‘zorunlu’ kiplik sözüyle ifade edilmiştir:

(35) *Şigir ülçemën bilgëlev öçën kimënde bër strofanı aluv zaruri.* (EDE10: 113)

“Şiirin ölçüsünü belirlemek için en azından bir bendini almak zorunludur.”

4.2.3.1.9. -rgA mecbür

Tatar Türkçesinde bu yapı -rgA mastar ekinin *mecbür* kiplik sözüyle birleşmesinden oluşmuş ve gereklilikten daha çok zorunluluk ifadesi taşımaktadır. Taranan örnekler vasıtasıyla bu yapının şahıs ekleri alabildiği gözlenmiştir.

Aşağıdaki (36). söylemde, hiçbir şeyi olmayan, yaşam için hiçbir dayanağı olmayan yalnız kadınların çok çocuklu dul erkeklerle evlenmeye mecbur oldukları anlatılıyor. Burada belirtilen zorunluluk ifadesi -rga mecbür yapısı ile işaretlenmiştir:

(36) *Eytërge kirek, imanasız-niséz, yeşerge bërniydi çiganakları bulmagan yalgız hatınnar küp balalı tol irlerge kiyevge çıgarga mecbürler.* (Kaçkın 148)

“Söylemek gerekir ki, (devlet tarafından verilen) topraksız, hiçbir şaysız, yaşam için hiçbir dayanağı olmayan yalnız kadınlar çok çocuklu dul erkeklerle evlenmeye mecburdurlar.”

(37). söylemde, kaçkınların hayatının zorlaştığı, kışın kimisinin hamamlarda, akrabalarının bodrumlarında, köylerinden uzaktaki akrabalarında kaldığı ve yazın yaz işlerinde çalışarak kendilerini saklayan ev sahiplerine borçlarını ödemeye mecbur oldukları anlatılıyor. Burada zorunluluk ifadesi *kaytarırga mecbürler* ‘ödemeye mecburlar’ ifadesindeki -rga mecbür yapısı ile verilmiştir:

(37) *Kaçkınnarga yeşev kıynlaşa. Kaysı kayda munçalarda, tugannarınıñ bazlarında, avıllarınnan yıraktağı tugannarında, tanışlarında kış ütkeren kaçkınnar yazğı eşlerde katnaşırğa, üzlerën yeşërëp totkan hucalarına burıçların kaytarırga mecbürler.* (KAÇ: 218)

“Kaçkınların hayatı zorlaşıyor. Kimisi bir yerlerde hamamlarda, akrabalarının bodrumlarında, köylerinden uzaktaki akrabalarında, tanıdıklarında kışı geçiren kaçkınlar yaz işlerine katılıp, kendilerini saklayan ev sahiplerine borçlarını ödemeye mecburlar.”

(38). söylemde, konuşur, Nuriye'nin Kazan'a yerleşmesini istiyor; ancak onu işe almak için pek de istekli görünmüyor. Kız, babası hakkında konuşulmaması için onun baskı döneminde yaşadığını, sıkıntılar çektiğini saklamak zorunda kalıyor. Ancak, nasıl çuvaldız çuvalda gizli kalmıyorsa, bu sır da sonradan ortaya çıkıyor. Kızın babasının bu sırrını saklamaya mecbur olduğunu *Aptıragaç, kız atasının rēprēssiyege ēlegüvën yeşērērgē mecbūr*. ‘Kız çaresizlikten, babasının baskı döneminin kurbanı olduğunu saklamaya mecbur’ tümcesindeki *-rge mecbūr* yapısından anlıyoruz:

(38) *Kazanda urnaşuvın tēli. Lekin Nuriyenē ēške alırga atılıp toruvçı kūrēnmi. Aptıragaç, kız atasının rēprēssiyege ēlegüvën yeşērērgē mecbūr. Emma bēz kapçıkta yatmıy, soñınnan “çıgışıp yeşērgen” dip, üzene taş itēp atuvçılar da tabıla.* (S5, 2000: 18)

“Kazan'a yerleşmesini istiyor. Ancak Nuriye'yi işe almak için can atıyor gibi görünmüyor. Kız çaresizlikten, babasının baskı döneminin kurbanı olduğunu saklamaya mecbur. Ancak biz (çuvaldız) çuvalda kalmıyor, sonradan “saklamış” diyerek, kendisine taş atanlar oldu.”

(39). söylemde, konuşur, cevabı kime vermesi gerektiğini bilemiyor ve çaresizce düşüncelerinin akışını gelişine yönlendiriyor ve böyle düşünmeye kendini mecbur ediyor. Zorunluluk ifadesi burada *Tēlesem-tēlemesem de fikērēmnēñ yūnelēşēñ kilgen tarafka borırga mecbürmēñ* ‘İstesem de istemesem de düşüncelerimin akışını geldiği yöne çevirmeye mecburum’ tümcesindeki *-rga mecbūr* yapısı ile işaretlenmiştir:

(39) *İndē cavap ēzlep kēmge yūnelē-rge? Tēlesem-tēlemesem de fikērēmnēñ yūnelēşēñ kilgen tarafka borırga mecbürmēñ. Arhitēktura hem şeher tōzūv idaresēnēñ kilēştēriv bülēgē hēzmetkerē İrina Vitalyēvna Dyabyēlkina bēlen sōleşebēz.* (S5, 1999: 33)

“Şimdi cevap için kime yönelmeli? İstesem de istemesem de düşüncelerimin akışını geldiği yöne çevirmeye mecburum. Mimarlık ve şehircilik idaresinin geliştirme bölümü çalışanı İrina Vitalyevna Dyabyelkina ile konuşuyoruz.”

(40). söylemde, Feshettin ve arkadaşlarının arzuları bir kişinin ölümüne sebep olmuştur, bu ölümden Feshettin suçlanmaktadır. Feshettin’in artık kaçak yaşamak zorunda olması *Ul hezër kaçıp yörerge, kaçkın bulırğa mecbür* ‘O artık kaçmaya ve kaçak yaşamaya mecbur’ tümcesindeki *-rga mecbür* yapısı ile işaretlenmiştir:

(40) *Aların bu gamellerë bërşenëj ülëmë bëlen tamamlandı. Elhasıyl’, elëğë gaybet arkasında kışë ütërdë, Feshëtdin zakonsızga evërdë. Ul hezër kaçıp yörerge, kaçkın bulırğa mecbür.* (KAÇ: 205)

“Onların bu arzuları aralarından birinin ölümüyle sonlandı. Velhasıl, bu dedikodu yüzünden insan öldürüldü, Feshettin suçlu oldu. O artık kaçmaya ve kaçak yaşamaya mecbur.”

4.2.3.1.10. *-v mecbür*

Tatar Türkçesinde zorunluluk ifade eden diğer bir yapı *-v mecbür* yapısıdır. Bu yapının kullanıldığı örneklerde özne, mastar ekli tümceden oluşmaktadır. Tümcenin öznesi ad tümceciği konumundadır.

(41). söylemde, geçen konuşmada, diller hakkındaki kanunun hayata nasıl geçirileceği sorusuna konuşmacı, iki dillilik kanununun enstitü tarafından hayata geçirileceğini, enstitüye girmek için Tatar dili ve edebiyatının iyi bilinmesinin zorunlu olduğunu *Bëznëj institutka kërüv öçën tatar tëlë hem edebiyatın bëlüv mecbüri* ‘Bizim enstitüye girmek için Tatar dili ve edebiyatını bilmek zorunlu’ tümcesindeki *-v mecbüri* yapısı ile işaret etmektedir:

(41) *-Tëller turındağı zakon niçëk tormışka aşırıla? –İkë tëllëk turındağı zakonn institut kiş külemde tormışka aşıra. Bëznëj institutka kërüv öçën tatar tëlë hem edebiyatın bëlüv mecbüri.* (S5, 2000: 32)

“Diller hakkındaki kanun hayata nasıl geçirilir? –İki dillilik hakkındaki kanunu enstitü geniş ölçüde hayata geçirir. Bizim enstitüye girmek için Tatar dili ve edebiyatını bilmek zorunlu.”

(42). söylemde geçen diyalogta yüzbaşının yüzünü ekşiterek söylediği sözlerin çoğu küfür sözleriyle bölünüyordu. Konuşucu orduda hizmet etmenin mecburi olduğunu ve bunun için sadece yaşın tutması gerektiğini belirtiyor. Yaptığı için oldukça önemli bir iş olduğunu vurgulamaya çalışan konuşur, annesinin eteğinden ayrılamayan bazı çocuklar gibi şeker toplamadığını anlatıyor. Burada orduda hizmet etmenin zorunluluğu *-Emma armiyede hēzmet itüv – mecbüri* ‘-Fakat orduda hizmet etmek – mecburi’ tümcesindeki *-v mecbüri* yapısı ile işaretlenmiştir:

(42) *-Patsifist buluv östēne... dēmagog ta ikensēñ sin, kēm... Sabirov... -Kapitan tēşē sızlaganday yözēñ çitti, kısılgan irēnner sıtıp çıgargan süzler sügēñiv lehcelerē bēlen de mul aralaştırılğan idē. -Emma armiyede hēzmet itüv – mecbüri. Yeşēñ gēne çitsēñ. Enisē itegēnnen ayırıla almagan memkeler bēlen kenfīlenēp tormıybız bēz. (İTB: 53)*

“-Pasifist³ olmanın yanında... bir de demagogmuşsun (lafazan), kim... Sabirov... -Yüzbaşı dişi sızlıyormuş gibi yüzünü ekşitti, dişlerinin arasından söylediği sözler küfür sözleriyle de de sık sık bölünüyordu. -Fakat orduda hizmet etmek mecburi. Sadece yaşının tutması yeterli. Annesinin eteğinden ayrılamayan süt çocukları gibi şeker toplamıyoruz biz.”

(43). söylemde, askerlerin kendi aralarında oluşturdukları şifreyi başkalarının anlamasına gerek yoktur. Bu gerek olmama hali *Bēznēñ añlav mecbüri tügēl* ‘Bizim anlamamız gerekmiyor’ tümcesindeki *-v mecbür* yapısına *tügēl* olumsuzluk ekinin getirilmesiyle ifade edilmiştir:

³ Barışçı kimse.

(43) *Küresēñ, herbiler kēşē aňlamasın öçēñ şulay şifr bēlen yaza torgannardır. Bēz bit "puşka itē". Bēznēñ aňlav mecbūri tūgēl.* (İTB: 59)

"Görünüşe bakılırsa askerler başkaları anlamasın diye böyle şifreli yazıyorlardır. Biz "top eti"yiz⁴. Bizim anlamamız gerekmiyor."

4.2.3.2. Kiplik Yüklemelerin *i-*, *bul-*, *it-*, *kil-* Yardımcı Fiilleriyle Birlikte Kullanımı

Yardımcı fiil, ad soylu veya adlaşmış fiil soylu Türkçe kelimelerle, yabancı kaynaklı ad soylu kelimelerin fiilleştirilmesinde kullanılan *i-*, *et-*, *ol-*, *eyle-*, *kil-* fiilleri ve esas fiile tasvir anlamı katan *ver-*, *dur-*, *kal-*, *yaz-* vb. yardımcı fiillerdir: *yorgundum* (<*yorgun i-dim*), *kanaat etmek*, *pişman olmak*, *şükrelemek*, *kabul kılmak*, *alıvermek*, *gidedurmak*, *bakakalmak*, *düşeyazmak* vb. (Korkmaz 2007: 241).

İki bölüme ayrılan yardımcı fiillerden bir isim ile birleşerek fiilleşen *i-*, *ol-*, *tur-* vb. fiiller gerçek yardımcı fiillerdir; diğer bazı fiiller ise, aslında esas fiil olduğu halde yavaş yavaş bu özelliğini kaybedip, esas fiile bazı anlam incelikleri katmak suretiyle yardımcı fiil haline gelmiş fiillerdir (Korkmaz 1988: 107).

Eski Türkçede cevheri fiil olarak kabul edilen *er-* fiili *i-* fiilidir. *i-* fiilinin kelime anlamı *ol-*'tir. *i-* fiili, isimleri yüklem yapmanın yanında birleşik zamanlı çekimler de yapmaktadır (Savran 2001: 141).

i- yardımcı fiili ilk yazılı Türkçe kaynaklardan bugüne kadar bütün Türk lehçelerinde ve tarihi dönemlerde kullanılan esas yardımcı fiildir. Bu fiil diğer fiiller gibi tek başına kullanılmaz, herhangi bir zarf-fiil veya çekimli fiil ile birleşmez; ancak isim veya isim durumundaki kelimelerle birleşebilir, uygun şartlarda isimlerden sonra fiil çekiminin her şeklini alabilir (Hacieminoğlu 1992: 259). *i-* fiili fiillerin birleşik çekime girmesini ve isimlerin fiil gibi çekimlenmesini sağlar (Ergin 2000: 314). *bol-* yardımcı fiili ise sadece isimler ve isim gibi kullanılan sıfat fiillerden sonra gelir.

⁴ Baskın türü savaşlarda zorla ölüme gönderilen asker topluluğu.

Tasviri fiiller olarak adlandırılan *et-*, *eyle-*, *yap-*, *kıl-*, *bulun-* yardımcı fiilleri ise isimlerle birlikte, onların çekimini sağlayan, onlarla birleşik fiil kuran yardımcı fiillerdir. Bahsedilen tasviri fiillerden *ol-* yardımcı fiili zaman zaman *i-* yardımcı fiilinin fonksiyonunda kullanılmaktadır (Koraş 2008: 143).

Wurm, “*bol-*, *e-*’nin ‘*ol-*’ manasında görüldüğü zaman ve şekillerde, onun kullanılmadığı yerlerde görülür; her iki ‘*i-*’ ve ‘*ol-*’ manaları kendi içlerinde birleşmişlerdir” (Wurm 1989: 139-186) diyerek *i-* ve *ol-* yardımcı fiillerinin birbirinin yerine kullanılmasına dikkat çeker.

Eski Uygur metinlerinde tasvir fiili olarak kullanılan *bol-* fiili “imkan ve imkansızlık” bildirerek özellikle şahsı belirsiz olumsuz ifadelere gelerek “imkansızlık” işleviyle birlikte “meçhullük” ifade eder (Korkmaz 1988: 120).

Karahanlı döneminde yazılan eserlerde *bol-* fiili, yardımcı fiil olarak daha çok isim, sıfat-fiil, vasıf ismi veya zarflardan sonra gelerek birleşik fiiller oluşturmaktadır (Ercilasun 1984: 85). Gabain ise *bol-* fiilini modal yardımcı fiil olarak nitelendirir ve bu fiil kendi anlamını muhafaza eden yarı yardımcı fiillerden biridir (Gabain 1953: 27).

Tatar Türkçesinin birleşik fiilleri ile ilgili K. Nasiri oldukça geniş bilgiler vermiştir. C. Velidi, G. Alparov, Ş. Ramazanov ve V. Hangildin de birleşik fiiller hakkında ayrıntılı bilgi verir ve yardımcı fiilleri *itüv* “*et-*”, *kıluv* “*kıl-*”, *buluv* “*bul-*”, *kilüv* “*gel-*” olarak gösterir. D. G. Tumaşeva *itüv*, *kıluv*, *buluv*, *kilüv* yardımcı fiilleri ile kurulan düzenli yapıda birleşik fiillerin yanı sıra özel yapıda birleşik fiillerin de üzerinde durur (Uzun 2007: 17).

Tatar Türkçesinde *bul-* (<*bol-*) yardımcı fiili *kirek*, *tiyëş* ve *meçbür* kiplik sözleriyle birleşerek birleşik fiil konumuna gelmiştir. *bul-* yardımcı fiili *kirek* ile birleşerek *kirek buldı* (bilinen geçmiş zaman birleşik çekimi), *kirek bulır* (geniş zaman birleşik çekimi), *kirek bulgan* (öğrenilen geçmiş zaman birleşik çekimi), *kirek*

bulası (istek birleşik çekimi) gibi çekimlerle; *tiyêş* ile birleşerek *tiyêş buldı* (bilinen geçmiş zaman birleşik çekimi), *tiyêş bula* (istek birleşik çekimi), *tiyêş bulsa* (şart birleşik çekimi) gibi çekimlerle; *mecebür* ile birleşerek *mecebür buldı* (bilinen geçmiş zaman birleşik çekimi), *mecebür bula* (istek birleşik çekimi) gibi çekimlerle kullanılmıştır.

4.2.3.2.1. *kirek bul-*

Tatar Türkçesinde *kirek bul-* ifadesi eylemin sonucunun bilindiğini gösteriyor. Verilen örneklerde bu yapının geniş zaman, görülen ve duyulan geçmiş zaman çekimlerinde kullanıldığı görülmüştür.

Aşağıdaki (1). söylemde, aile kızları büyüdüğü için yalnız başına gezmesine izin vermemektedirler. Bu yüzden kızın yanında refakat edecek kişi olarak kızın çocukluk arkadaşı Fesheddin'i seçmişlerdir. Burada gereklilik ifadesi *Kızını ozatıp yörüvçê kêşê kirek buldı*. 'Kızın yanında refakat edecek biri gerekti (lâzım oldu)' tümcesindeki *kirek* kiplik sözüne *bul-* yardımcı fiilinin getirilmesiyle oluşturulmuştur:

(1) *Zuraya töşkeç, yalgız gına yörêrge aña röhset itmi başladılar. Kızını ozatıp yörüvçê kêşê kirek buldı. Bu buriçni, bilgêlê, kızını balaçak dustı Feshêdinge yükledêler.* (KAÇ: 110)

"Büyüyüverince (kız), yalnız başına gezmesine müsaade etmediler. Kızın yanında refakat edecek biri gerekti (lâzım oldu). Bu görevi belli ki, kızın çocukluk arkadaşı Feshettin'e yüklediler."

(2). söylemde geçen diyalogta, atları gece sürüp getirdikleri ve atların serbest kalması için beşer lira paraya ihtiyaç olduğu anlatılmaktadır. *tik mêne atlarıgıznu yolıp alır öçen sêzden bişer tenke akça kirek bulır* 'ancak atlarınızın serbest kalması için sizden beşer lira para gerekli olacak' tümcesindeki *kirek bulır* birleşik kiplik yüklemi gereklilik ifade etmektedir:

(2) -*Alarnı kiçe kuvıp kitërdëler. Tik mëne... - Gabdulla taġın sınavlı karaş taşladı, - tik mëne atlarığızı yolıp alır öçën sëzden bişer tenke akça kirek bulır.* (KAÇ: 194)

“-Onları gece sürüp getirdiler. Ancak işte... -Abdullah tekrar süzerek şöyle bir baktı, - ancak atlarınızın serbest kalması için sizden beşer lira para gerekli olacak.”

(3). söylemde, Mihaliç ve Hafız arasında geçen diyalogta Mihaliç, Rusya’da faydalı ve güzel yollar yapmak için en azından yüz yıl gerektiğini söylüyor. Hafız da buna karşılık olarak Almanların bütün zenginliğinin kendilerinde olduğunu ve Allah izin verirse olacağını belirtiyor. Burada gereklilik ifadesi *Reseyde mondiy yullar tözüv öçën taġın kimënde yöz yıl kirek bulır elë* ‘Rusya’da böyle yollar yapmak için en azından daha yüz yıl gerekli’ tümcesindeki *kirek bulır* yapısı ile işaretlenmiştir:

(3) -*Ay-hay, -didë Mihaliç körsënëp. -Reseyde mondiy yullar tözüv öçën taġın kimënde yöz yıl kirek bulır elë. Yöz yıl gına citse... - Hezër bötën Gërman baylığı bëznëş kulda. Bulır. Alla boyırsa, - didë Hafız. -Bolar, ene, tözëgen bit!* (ITB: 113)

“-Aaahhh, dedi Mihaliç iç geçirip. -Rusya’da böyle yollar yapmak için en azından daha yüz yıl gerekli. Sadece yüz yıl yetse...-Artık Almanların bütün zenginliği bizim elimizde. Olur. Allah izin verirse, dedi Hafız. -Bunlar yapmışlar işte!”

(4). söylemde geçen diyalogta İldar, başından çok şey geçmiş olan Ford’a doğru başını uzattı ve Ford’un gidecekleri yere kadar kendilerini taşımayacağını, bu yüzden bu hurda yığını arabayı değiştirmeleri gerektiğini, böyle yerlere gitmek için en azından Kadillaklarının olması gerektiğini belirtti. Bu söylemde, gereklilik ifadesi *Mondiy cirlerge yörër öçën hezër kimënde “Kadillak” kirek bulası* ‘Böyle yerlere gitmek için artık en azından Kadillak’ın olması gerekir’ tümcesindeki *kirek bulası* ile işaretlenmiş ve gereklilik yapısı *kirek* kiplik sözüne *bul-* yardımcı fiilinin istek kipiyle çekimlenmiş şeklinin birleşmesiyle oluşmuştur:

(4) -*Akılıy ukalı iken, -didě İldar hem inde şaktıy küpně kürgen "Ford"ka taba umladı. -Anda bargançı min mēne bu çıtır arbanı alıştırır idem. Mondıy cirlerge yörēr öçēn hezēr kimēnde "Kadillak" kirek bulası.* (İTB: 229)

"-Fikrin çok parlakmış, -dedi İldar ve artık çok şey görmüş olan Ford'a doğru (başıyla) işaret etti. -Ben olsam, oraya gidene kadar bu hurda yığınımı değiştirdim. Böyle yerlere gitmek için artık en azından Kadillak'ın olması gerekir."

(5). söylemde, Sacide'nin şiir yazmak için özel şartlara ihtiyacı yoktur, o, ev işlerini yaparken, çocuklarına bakarken, radyoda çalışırken şiirler yazabiliyor. Onun şiir yazmak için özel şartlara gerek duymadığı *Sacidege yazuv öçēn ayırım şartlar da kirek bulmagan*. 'Sacide (şiir) yazmak için özel şartlara da gerek duymamış' tümcesindeki *kirek bul-* yapısının olumsuz şeklinin duyulan geçmiş zamanda çekimlenmesiyle anlatılmıştır:

(5) *Sacidege yazuv öçēn ayırım şartlar da kirek bulmagan. Öy eşlerēn karaganda, ulların bakkanda, radiokomitēta eşlegende tujan anıy şigirlerē.* (S10, 1996: 12)

"Sacide (şiir) yazmak için özel şartlara da gerek duymamış. Ev işlerini yaparken, oğullarına bakarken, radyo kurulunda çalışırken doğmuş onun şiirleri."

4.2.3.2.2. -rgA kirek bul-

Tatar Türkçesinde zorunluluktan daha çok gereklilik ifade eden bu yapı *kirek bul-* kiplik yüklemine -rgA mastar ekiyle birleşmesinden oluşmaktadır.

(6). söylemde, gereklilik ifadesi *-rga kirek buldı* yapısı ile işaretlenmiş ve *Yēgētke tırışıp urıs tēlēn öyrenēрге kirek buldı* 'Gencin çalışıp Rus dilini öğrenmesi gerekti' tümcesi ile ifade edilmiştir:

(6) *Yēgētke tırışıp urıs tēlēn öyrenēрге kirek buldı. Satuvçı-aslamçı bulıp yōrgende üz tovarın satar öçēn de urıs tēlē kirek idē.* (KAÇ: 122)

"Gencin çalışıp Rus dilini öğrenmesi gerekti. Satıcılık yapıp gezerken malını satmak için de Rusça gerekliydi."

(7). söylemde, gereklilik ifadesi *-rga kirek* yapısına *bul-* yardımcı fiilinin istek kipiyle çekimlenmiş şeklinin birleşmesiyle oluşmuş ve 1900’lerde medreseyi bitirdikten sonra, her gencin kendi yolunu çizmesi gerektiğini belirten ifade *1900 yılda, medreseně temamlagannan soň, yěgětke üzěněň tormuş yulın bilgělerge kirek bula* ‘1900’de, medreseyi tamamladıktan sonra, gencin kendi yolunu çizmesi gerekir’ tümcesi ile verilmiştir:

(7) *1900 yılda, medreseně temamlagannan soň, yěgětke üzěněň tormuş yulın bilgělerge kirek bula.* (EDE10: 255)

“1900’de, medreseyi tamamladıktan sonra, gencin kendi yolunu çizmesi gerekir.”

(8). söylemde, köyün yaşlıları kendi aralarında konuşuyorlar ve düşmandan kurtulmanın yollarını arıyorlar. Onlar bir lider önderliğinde yirmi gencin silahlandırılmasını gerekli gördüler. Bunun için de daha önceden sakladıkları kılıçları çıkarıp, ormanın içinde gizli bir yerde çadır kurarak, silah elde etmek gerektiğini düşündüler. Burada gereklilik ifadesi *-rga kirek* ve *-rga kirek bul-* yapıları ile işaretlenmiştir:

(8) *Avıl kartları tağın uyga kaldılar. Alar da Yuldaş baş astında ikě diste yěgětně korallandırırğa kirek dip taptılar. Monıy öçen yırakka yeşerēlgen kılıçların barlarga, urman eşçende yeşerēn alaçık yasarga, koral tabuv eşlerēn caylarga kirek buldı.* (KAÇ: 31)

“Köyün yaşlıları tekrar düşünmeye başladılar. Onlar da yoldaşın liderliğinde iki deste genci silahlandırmak gerekli diye düşündüler. Bunun için uzaklara saklanan kılıçlarını yoklamayı, orman içinde gizli bir çadır kurmayı, silah temin etmenin çaresine bakmayı gerekli gördüler.”

(9). söylemde, gereklilik ifadesi *Tenefēste cayın tabarga kirek bulır* ‘Tenefüste (girmenin) bir yolunu bulmak gerek’ tümcesindeki *-rga kirek bul-* yapısı ile işaretlenmiştir:

(9) -Dörës anısı, bözge utrişlar zalına tiktomaldan kërëp yörüv röhset itëlmi.
Këre de almabız. Tenefëste cayın tabarga kirek bulır. (İTB: 243)

“-Bu doğru, bizim, toplantı odasına sebepsiz yere girmemiz yasak. Giremeyiz de.
Tenefüste (girmenin) bir yolunu bulmak gerek.”

4.2.3.2.3. kirek i-

Tatar Türkçesinde eylemin yapılması gerektiğini ifade etmek için *kirek i-* kiplik yüklemi kullanılmaktadır. Aşağıda verilen örnekler bu yapının görülen geçmiş zamanda çekimlenmesiyle oluşmuş ve eylemin yapılması gerektiği halde yapılmadığı anlamını vermiştir.

(10). söylemde, Rusların, ikişer-üçer kişi veya yalnız olarak dağılıp evleri bastığı, altın gibi değerli şeyler aradığı anlatılıyor. Hemen hemen her eve saklanmış olan köy gençleri ise ancak bu şekilde bulunabilirdi. Burada gereklilik ifadesi *E yort sayın diyerlëk poskan avıl yëğëtlerënë şul gına kirek te idë* ‘Neredeyse her eve saklanmış olan köy gençlerine ise tam da bu lâzımdı’ tümcesindeki *kirek* kiplik sözüne *i-* yardımcı fiilin öğrenilen geçmiş zamanda çekimlenmiş şeklinin eklenmesiyle işaretlenmiştir:

(10) *Uruslar, karşılık kötmiçe, ikëşer-öçer këşë yeki yalgız kilëş taralışıp, yortlarını aykarga, altın-kömëş baylıkların ëzlerge kërëştëler. E yort sayın diyerlëk poskan avıl yëğëtlerënë şul gına kirek te idë.* (KAÇ: 11)

“Ruslar, karşılık beklemeden, ikişer-üçer kişi veya yalnız başlarına dağılıp, evleri alt-üst etmeye, altın-gümüş aramaya başladılar. Neredeyse her eve saklanmış olan köy gençlerine ise tam da bu lâzımdı.”

(11). söylemde, konuşur, yan yatmış olan kızıağı düzeltmek için büyük bir güç gerektiğini, böyle zamanlarda arabacıların bir araya toplanıp, birbirlerine yardım edip el birliğiyle kızıağı yeniden yerine koyduklarını anlatıyor. Burada gereklilik ifadesi *Bër tabanın küterëp kırın yatkan çanani yañadan bastırır öçën zur köç kirek idë.* ‘Bir ayağını kaldırıp yan yatmış kızıağı tekrar düzeltmek için büyük bir güç lâzımdı’ tümcesindeki *kirek idë* yapısı ile işaretlenmiştir:

(11) *Bër tabanın küteröp kırın yatkan çanarı yañadan bastırır öçen zur köç kirek idë. Mondıy vakıtlarda bër-bër artlı tözälgen olavçılar bërge cıyılışalar hem kümekleşöp çanarı yañadan urınına bastıralar.* (KAÇ: 179)

“Bir ayağını kaldırıp yan yatmış kızağı tekrar düzeltmek için büyük bir güç lâzımdı. Böyle zamanlarda birbiri arkasına dizilen arabacılar bir araya toplanır ve birbirlerine yardım edip kızağı tekrar yerine koyarlar.”

4.2.3.2.4. -rgA kirek i-

Tatar Türkçesinde *-rgA kirek i-* yapısı *-dë* görülen geçmiş zaman şekliyle kullanıldığı zaman eylemin yapılması gerektiği halde yapılmadığı yani bir sonuca ulaşmadığı anlamı taşımaktadır. Yapılan taramada bu yapının daha çok görülen geçmiş zaman şekliyle kullanıldığı görülmüştür.

(12). söylemde, konuşur, kazıkları, bütün geçitin genişliğince ve nehir yatağının yakın yerlerine ve içerilere dikerek hepsi suyun içinde kalacak şekilde bastırdıktan sonra önceden hazırlanmış ipler ve organlarla sııkları enlemesine kazıklara bağlamak gerektiğini *kirek* kiplik sözüne *-rgA* isim-fiil ekinin ve *i-* yardımcı fiili getirilerek yapılan ve *-rgA kirek i-* yapısının görülen geçmiş zaman şeklinde kullanılmasıyla işaretlenmiştir.

(12) *Ul cehet këne kazıklar ezërledë hem bötën kiçüv kiñlëğene, elë yarlarga yakınrak itëp, elë eşkerek kitëp, alarnı kağıp, bastırıp çıktı. Aldan hezërlengen cëp-arkannarın aldı, alar bëlen kiştelerne kazıklarga beylep çıgarga kirek ide.* (KAÇ: 7)

“Çabucak kazıklar hazırladı ve bütün geçitin genişliğince ve nehir yatağının kenarlarına yakın yerlere bazen de daha içerilere onların hepsini suyun içinde olacak şekilde bastırdı. Önceden hazırlanmış ipleri, organları aldı, onlarla uzun sııkları enlemesine kazıklara bağlamak gerekiyordu.”

(13). söylemde, askerler gidecekleri yere vamak üzereyken, diğer taraftan gelen atlı düşman askerlerini görürler. Sonradan anlarlar ki, bu askerler, beş kişilik askerin geçeceği geçiti aramaya gönderilmiş öncü askerlerdir. Onları bir şekilde engellemek gerektiği *Alarga niçëk te komaçavlarga kirek idë* ‘Onları bir şekilde

engellemek lâzımdı' tümcesindeki *-rga kirek i-* yapısı ile işaretlenmiş ve bu yapı görülen geçmiş zaman şekliyle kullanılmıştır. Aynı zamanda bu askerleri engellemek gerektiği ancak engellenemediği anlaşılmaktadır:

(13) *Barıp citer aldınnan alar tégě yagtan çıgıp kiliivçě atlı yavgirlerně kürděler. Küresěj, bu biş kěşě gasker ütěp çıgar öçěn kiçiv barlarga ciberělgen küzětçěler. Alarga niçěk te komaçavlarga kirek idě.* (KAÇ: 6)

“Tam varacakları sırada diğer taraftan çıkıp gelen atlı düşman askerlerini gördüler. Meğer, bu beş kişilik askerin geçeceği geçiti aramaya gönderilmiş öncü askerlerdi. Onları bir şekilde engellemek lâzımdı.”

(14). söylemde, Tatarların problemlerini çözmek ikinci büyük amaç olarak görülüyor. Tatarlar, her nerede yaşasalar da onların hem şahsi hem de grup olarak problemleri çıkıyor. Bu problemlerden biri olarak da Tatarlar için önemli bir yer teşkil eden Vil Miryazanov'un hayatının gerektiği gibi anlatılmadığı görülüyor. Bu şahsiyeti savunmak gerektiği *Tatar şehesě bularak, anı yaklarga kirek idě* 'Bir Tatar olarak, onu savunmak gerekti' tümcesindeki *-rga kirek idě* yapısından anlaşılıyor ve bu yapıda kullanılan geçmiş zaman şekli şahsiyetin savunulmadığını gösteriyor:

(14) *İkěnçě zur maksat – tatar problėmasın hel itüvde aradaçılık. Tatar kayda gına yeşese de, anıñ ayırım şehės yeki torkēm bularak ta problėmaları çıgıp tora. Meselen, Vil Mirzayanov yazmışı. Tatar şehesě bularak, anı yaklarga kirek idě.* (S8, 1997: 6)

“İkinci büyük amaç, Tatar problemini çözmede ara buluculuk etmek. Tatarlar her nerede yaşasalar da onların hem şahıs hem de grup olarak problemleri çıkıyor. Örneğin, Vil Mirzayanov'un hayatı. Bir Tatar olarak, onu savunmak gerekti.”

(15). söylemde, Fehime ve annesinin bir gün çay içerken gözlemledikleri bir olay anlatılıyor. Bir gün anne-kız çay içerken ölüm döşeginde olan Deli Hatime'nin ayaklandığını, ar sokaktan geldiğini görürler. Bunu gören Fehime, bahçenin kenarında arabasını tamir eden Adil'in yanından hızlıca geçerek Hatime'yi yakalamaya gider. Ne yapıp edip onu sokağın başından çevirmeli ve gitmesini engellemeliydi. Burada gereklilik ifadesi *Tilėně niçěk te tıkrık başınnan borıp*

ciberërge kirek idë ‘Deliyi ne yapıp edip sokağın başından geri çevirmeliydi’ tümcesindeki *-rge kirek idë* yapısı ile işaretlenmiştir:

(15) *-Estegfirulla! Tilë Hetime ülëm tüşegënde can tartışa iyë, kara, ayaklangan, bëznëñ tıkrıktan töşëp kile, - didë enisë bërkönnë çey ëçëp uturganda. Gadël kapka töbënde maşına tözete idë, Fehime kotı oçıp uramga çaptı. Tilënë niçëk te tıkrık başınman borıp ciberërge kirek idë.* (S9, 1999: 37)

“-Estağfirullah! Deli Hatime ölüm döşeginde can çekişiyordu, bak, ayaklanmış, bizim ara sokaktan inip geliyor, dedi annesi bir gün çay içerken. Adil bahçe kapısının önünde arabayı tamir ederken, Fehime korku ile sokağa koştu. Deliyi ne yapıp edip sokağın başından geri çevirmeliydi.”

(16). ve (17). söylemlerde, gereklilik ifadeleri *-rga kirek i-* yapısının geçmiş zamanda çekimlenmesiyle oluşmuştur. Her iki söylemde de eylemlerin gerçekleşmesi için bazı olaylara ihtiyaç duyulduğu ve bu ihtiyacın ne olduğu belirtildiği halde bunun yerine gelmediği anlaşılıyor:

(16) *Alakolak anı köpe-köndëz, çinata-çinata östërep çıgarıp, çeynep ırgıttı. İndi it bürige evirilgen yırtkını atarga kirek idë.* (TDTEA: 474)

“Alakulak onu güpegündüz, yavaş yavaş sürükleyerek, parçaladı. Artık it-kurda dönmüş bu vahşi hayvanı vurmak gerekti.”

(17) *Kışkı yulga töşëp, arbaların çanaga alıştırgaç, urman taşuvçılarga elëge ilte almagan in yuan imennernë taşırğa kirek idë.* (KAÇ: 179)

“Kış şartlarında yola düşüp, arabalarını kızakla değiştirdikten sonra, orman işçilerinin daha önce götüremedikleri en kalın meşeleri taşımaları gerekiyordu.”

(18). söylemde, gençler ve yaşlıların olduğu bir ortamda, gençler yaşlılara saygısızlık olacak korkusuyla ne konuşabildiler ne de birbirlerine bakabildiler. Bir ara kaçamak bir şekilde karşılaşan bakışları onların duygularını açığa vurmaya yetti. Anlaşılacak için daha fazlasına gerek olmadığı belirten ifade *bër mizgëlge gëne oçraşkan küzlerë barısın da eytërge ölgërdë, alarga artıgı kirekmi idë inde* ‘bir ara karşılaşan bakışları hepsini söylemeye yetti ve onlara da artık daha fazlası

gerekmiyordu' tümcesindeki *-rga kirek i-* yapısının olumsuz ve geçmiş zamanda kullanılmasıyla işaretlenmiştir:

(18) *Ohlar aldında yeşler süz kuşarga tügël, bër-bersëne kararga da oyaldılar, emma bër mizgëlge gëne oçraşkan küzlerë barısın da eytërge ölgërdë, alarga artıgı kirekmi idë inde.* (KAÇ: 118)

“Yaşlılardan önce gençler, değil konuşmak birbirlerine bakmaya bile utandılar, ancak bir ara karşılaşan bakışları hepsini söylemeye yetti ve onlara da artık daha fazlası gerekmiyordu.”

4.2.3.2.5. *-v kirek i-*

Tatar Türkçesinde *-v kirek i-* yapısı, *-rga kirek i-* yapısı gibi gerçekleşmesi gereken eylemin sonuca ulaşmadığını, planlanan olayların gerçekleşmediğini belirtir ifadeler yapar.

-rga kirek i- yapısından farkı, *kirek* kiplik sözüden önce *-v* mastar ekinin kullanılmasıdır.

Aşağıdaki (19). söylemde, konuşur, Rusça'yı nasıl öğrenmesi gerektiğini bilemez. Ruslardan tanıdığı insanlar olmasına rağmen, onların içinde okuma-yazma bilenler yoktur. Burada gereklilik ifadesi *Аһа урисча укырга-язарга өйренүв кирек идë*. ‘Onun Rusça okuyup yazmayı da öğrenmesi gerekliydi’ tümcesindeki *-v kirek i-* yapısının bilinen geçmiş zamanda kullanılmasıyla işaretlenmiştir:

(19) *Tik bolar gına da az idë elë. Аһа урисча укырга-язарга өйренүв кирек идë. Моһи һичëк өйренëрге? Урислардан tanış-бөлëшләрë де бар индë һезër уугысе, тик алар арасында укыу-язуа бөлүвчëләр yuk идë.* (KAÇ: 123)

“Yalnızca bunlar yeterli değildi. Onun Rusça okuyup yazmayı da öğrenmesi gerekliydi. Bunu nasıl öğrenmeli? Ruslardan tanıdığı insanlar vardı var olmasına. Ancak onların arasında okuma yazmayı bilenler yoktu.”

(20). söylemde, Mevletşah, ağaçların yakınında uygun bir yerde durup, ağaçları budayanlarla konuşması gerekiyordu. Burada Mevletşah, çalışanlarla konuşmayı planlamıştır; ancak henüz bu durum gerçekleşmemiştir. Aşağıdaki söylemde geçen -v kirek idě yapısı, bu durumun henüz gerçekleşmediğini ancak gerçekleşmesi gerektiğini belirtir:

(20) *Mevletşaga botak kisüvçelerněj barısın da küröp-küzetöp, ağaçlarga yakınrak açık cirde torıp, eytöp toruv kirek idě.* (KAÇ: 174)

“Mevletşah’ın ağaç budayanların hepsini görüp-gözetip, ağaçların yakınındaki açıklık yerde durup, onlarla konuşması gerekiyordu.”

4.2.3.2.6. tiyěş bul-

Tatar Türkçesinde, konuşucu tümcesinde kesin geleceğe, belirli veya belirsiz geçmişe yönelik bir gereklilikten bahsediyorsa, bu durumda *tiyěş* kiplik sözü ile birlikte *bul-* yardımcı fiili kullanılır. Taranan eserlerde bu yapının zarf görevinde kullanıldığı örneklere rastlanmıştır.

Aşağıdaki (21). söylemde, geçen konuşmada, konuşur kızının tabiatla iç içe yaşadığını, onu kısıtlamadan büyüttüğünü anlatıyor. Kız çocuğuna ne kadar özgürlük verilmesi gerekirse hepsinden faydalandığı *Kız balaga nindi irėklėk tiyěş bulsa, ul barısınnan faydalandı* ‘Kız çocuğuna ne kadar özgürlük verilmesi gerekirse hepsinden faydalandı’ tümcesi ile ifade ediliyor ve buradaki zorunluluk *tiyěş bul-* yapısı ile işaretleniyor:

(21) *Dörės. Kızım tabıgat’ koçağında yeşedě. Bėrdenbėr kızım, ul bėrnindi çiklenüvler küröp üsmedě. Kız balaga nindi irėklėk tiyěş bulsa, ul barısınnan faydalandı. Tiyěşėnçe terbiye aldı, azınıp-tuzınıp ta yörmedě.* (KAÇ: 119)

“Doğru. Kızım tabiatın kucagında yaşadı. Biricik kızım, hiçbir kısıtlama görmeden yetişti. Kız çocuğuna ne kadar özgürlük verilmesi gerekirse hepsinden faydalandı. Gereğince terbiye aldı.”

(22). söylemde, zorunluluk ifadesi *tamga iyesëne niçe imana cir tiyëş bulsa, şunu ülçep bireler idë* ‘mührün sahibine verilecek toprak (verilmesi gereken) ne kadarsa ölçüp veriyorlardı’ tümcesindeki *tiyëş bul-* yapısı ile işaretlenmiştir:

(22) *Cir bülüvçeler herbër hucalığın tamgası sugılğan yomiçka, kayın kiseğë yeki merey başı kader gëne tayak kiseğë tutırgan bürëkten, ye bulmasa, kayın tuzınman kul tıgıp bërsën alalar hem tamga iyesëne niçe imana cir tiyëş bulsa, şunu ülçep bireler idë.* (KAÇ: 116)

“Toprak taksim edenler her bir sahibin mührünün vurulduğu ağaç parçası, kayın ağacı parçası veya merey başı kadcık ağaç parçası ile dolu şapkadan değilse, kayın ağacının kabuğundan ellerini sokup birini alıyorlar ve mührün sahibine verilecek toprak (verilmesi gereken) ne kadarsa ölçüp veriyorlardı.”

4.2.3.2.7. -rgA tiyëş bul-

Tatar Türkçesinde kullanılan bu yapı *-rgA* mastar ekinin *tiyëş bul-* yapısı ile birleşmesinden oluşmaktadır. Geçmişte yapılması gereken ancak yapılmayan ve gelecekte yapılması iyi sonuçlar doğuracak olan eylemleri ifade etmek için kullanılır.

Aşağıdaki (23). söylemde, kadınların eşlerinin dinini kabul etmek ve eşlerinin dilinde konuşmak zorunda olmaları *-rge tiyëş bul-* yapısı ile işaretlenmiş ve şimdiki zaman ile çekimlenmiştir:

(23) *Gadet buyınça, elëğë hatınnar irlerëñëş dinnerën kabul iterge, irë tëlënde söyleşërge tiyëş bula.* (KAÇ: 87)

“Geleneğe göre, bu kadınlar eşlerinin dinlerini kabul etmek ve eşlerinin dilinde konuşmak zorundadır.”

(24). söylemde, konuşur, Söyimbike dergisinde editör olarak görev alır ve onun Söyimbike Hanbike temasını incelemesi gerekir. Şimdiye kadar böyle yüce bir şahsiyetten haberi olmayan konuşur, böyle bir temayı araştırmaktan büyük mutluluk duyar. Burada zorunluluk ifadesi *Söyëmbike hanbike tēması bēlen şögillenërge tiyëş*

*bul*dim. ‘Söyimbike Hanbike teması ile ilgilenmem gerekti’ tümcesindeki *-rge tiyěş bul-* yapısı ile işaretlenmiş ve görülen geçmiş zamanda çekimlenmiştir:

(24) 1990 yılınıñ başınan min “Söyembike” jurnalı rědaktsiyesěnde eşli başladım. Söyembike hanbike těması bėlen şögilleněrgе tiyěş buldım. Bu burıç miña bik oşadı, çönki min üzěm de elěgě olug şehsėbėz turında yünlep bėlmi idem. (S9, 1999: 12)

“Ben 1990 yılının başında ‘Söyimbike’ dergisinde editörlük yapmaya başladım. Söyimbike Hanbike teması ile ilgilenmem gerekti. Bu görev benim pek hoşuma gitti, çünkü ben kendim de şimdiye kadar bu yüce şahıs hakkında tam olarak bir şey bilmiyordum.”

(25). söylemde, Mustafa’nın komisyona seçilince işinin arttığı ve ağırlaştığı, mühürlenmiş çubukların olduğu şapkayı insanlar arasında gezdirmek zorunda olması *-rge tiyěş bul-* yapısı ile ifade edilmiştir:

(25) Mostafa da bu tőrķėmge bilgėlenėp, aña ij cavaplı vazıfa yėklendė. Ul tamgalı tayaklar salıngan bürėknė totıp yörėrgе tiyěş buldı. (KAÇ: 116)

“Mustafa da bu komisyona seçilince, ona en ağır görev yüklendi. O, mühürlü çubukların bulunduğu şapkayı tutup insanlar arasında gezdirmek zorundaydı.”

(26). söylemde geçen konuşmada, büyük bir grubun hırsızlık yapan kişinin hakkını savunmadığından bahsediliyor. Söylenene göre, gözlüğü çalan kişi oymuş ve bu yüzden onun okulda kalıp, terbiye edilmesi gerekiyormuş. Burada belirtilen güçlü gereklilik yani zorunluluk ifadesi *Küzlėknė gėl ul urlagan hisapta da, anı mektepte kaldırırğa, terbiyelergе tiyěş bulgan bit kollėktiv* ‘Hesapta, gözlüğü sadece o çalmış da, birliğin de onu okulda bırakıp, terbiye etmesi gerekmiş’ tümcesindeki *-rge tiyěş bul-* yapısının *-gan* eki almış görülen geçmiş zamanda kullanılmasıyla işaretlenmiştir:

(26) Kırık ikė üsměr, kırık komsomol çlėny, nige bėrsė de yaklaşmagan? Küzlėknė gėl ul urlagan hisapta da, anı mektepte kaldırırğa, terbiyelergе tiyěş bulgan bit kollėktiv (YBZÇ: 239)

“Kırk iki genç, kırk komsomol⁵ üyesinden hiçbirisi onun hakkını savunmamış. Hesapta, gözlüğü sadece o çalmış da, birliğin de onu okulda bırakıp, terbiye etmesi gerekmiş.”

4.2.3.2.8. *tiyêş i-*

Tatar Türkçesinde yapılması zorunlu olan eylemleri ifade etmek için *tiyêş i-* yapısı kullanılmaktadır. Bu yapı geçmiş zaman çekimiyle birleştiği zaman eylemin yapılması zorunlu olduğu halde yapılmadığı anlamına gelecek ve sonuç konuşur adına iyi olmayacaktır.

Aşağıdaki (27). söylemde, yolu açarak giden yiğitler, çevrenin güvenliğini sağlamak için hayvanlara silah atıyor, onları ürkütüyor ve çok da tekin olmayan çevreyi dikkatlice gözetliyorlardı. Burada zorunluluk ifadesi *kêşê-kara kürênmiy torgan şomlı tire-yaknı nıklap küzetêrge de tiyêşler idê* ‘insan-minsan görünmeyen tekinsiz çevreyi dikkatlice gözetlemek zorundalardı’ tümcesindeki *tiyêş i-* birleşik kipliği ile işaretlenerek görülen geçmiş zaman şeklinde çekimlenmiştir:

(27) *Yul yırtıp baruvçı yêğêtler algarak kütêp cenlêk atarga, annan da möhimregê, yırtkış canvarlarını kurkıturğa, kêşê-kara kürênmiy torgan şomlı tire-yaknı nıklap küzetêrge de tiyêşler idê.* (KAÇ: 54)

“Yolu açıp önden giden yiğitler, hayvanlara silah atmak daha da önemlisi vahşi hayvanları ürkütüp insan-minsan görünmeyen tekinsiz çevreyi dikkatlice gözetlemek zorundalardı.”

(28). söylemde, paylaştırılan toprak için artık Alimcan da bu paylaşımın içine girecektir. Durum böyle olunca dört kişilik bir ailesi olan Mustafa’ya yalnızca bir toprak düşüyor. Alimcan ise hala topraksız. *Mostafaga dürt canga bër imana gına tiyêş idê* ‘Mustafa’ya dört can başına yalnızca bir toprak düşmek zorunda’ tümcesindeki *tiyêş idê* yapısı Mustafa’ya ne kadar toprak düşmesi gerektiğini göstermek için kullanılmıştır:

⁵1. Eski SSCB’de komünist gençler birliği, 2. Komsomolcu, komünist gençler birliğinin bir üyesi.

(28) *Andylar isebëne Galimcan da kërgege küre, Mostafaga dürt canga bër imana gına tiyëş idë. Mëne Galmcanga indë sigëz yeş, e ul haman imanasz.*
(KAÇ: 107)

“Bu türden insanların arasına Alimcan da girdiğine göre, Mustafa'ya dört can başına yalnızca bir toprak düşmek zorunda. İşte Alimcan şimdi sekiz yaşında ve o hala topraksız.”

4.2.3.2.9. -rgA tiyëş i-

Tatar Türkçesinde bu yapı *tiyëş i-* yapısının -rgA mastar ekiyle birleşmesinden oluşmaktadır. Aşağıda verilen örneklerde bu yapı geçmiş zaman çekimiyle birleşmiştir. Bu örneklerde konuşurun yapması gereken eylemler belirtilmiş ve konuşur bu eylemleri yerine getirmiştir.

(29). söylemde, Feshettin, düşündüğünden ve kendi payına düşenden başka işler yapmak zorunda kaldı. O, elma bahçesinde çalışmaya başladı. Başlarda çok alışmasa da zamanla bahçenin tek bekçisi haline geldi ve ağaçların diplerini gevşetme, kuruyan dalları arındırma, fideleri yabancı otlardan temizleme gibi bahçenin bütün işlerini yapar duruma geldi. Feshettin'in geçimini sağlamak için elma bahçesinde çalışmak zorunda olmasını *almagaç bakçasında eşlerge tiyëş idë ul* ‘Onun elma bahçesinde çalışması gerekiyordu’ tümcesinden ve bu tümcedeki -rge *tiyëş i-* yapısından anlıyoruz. Zorunluluk ifade eden bu yapıya -dë görülen geçmiş zaman ekinin gelmesiyle ve bağlam çerçevesinde eylemin gerçekleştiğini görüyoruz:

(29) *Feshëttinge başkalarından üzgeräk eş nasıyp buldı – almagaç bakçasında eşlerge tiyëş idë ul, şulay itëp, tora-bara bakçanıñ bërdenbër karavçısı bulıp kittë: töplerën yomşarta, korıgan botaklardan arındıra, yeş ürëntelernë çüp ülennerënnen çistarta torgan buldı.* (KAÇ: 101)

“Feshettin'in payına başkalarından daha başka bir iş düştü. Onun elma bahçesinde çalışması gerekiyordu. Böylece git gide bahçenin tek bekçisi haline geldi: ağaçların diplerini gevşetip, kuruyan dallarından arındırır, genç bitki fidelerini yabancı otlardan temizler oldu.”

(30). söylemde, konuşur, Hamza Bey'in pazara çıkması için gerekli koşulları sağlamaya çalıştı. Önceden gidip pazarı gözetti, malların hangi fiyattan satıldığını ve hangisinin daha çok satıldığını öğrendi. Hamza Bey'e haber edip onu zamanında pazara çıkarmanın yolunu bulmak zorunda olması *-rge tiyěş idě* yapısı ile işaretlenmiştir:

(30) *Anda ul bazarnı kúzetěp, nindi tovar ni beyede, kaysısı ütěmlěrek buluvın bělěp torı-rga, Hemze bayga heber itěp, vakıtında şını bazarga çıgaruv çaraların kúrěrge tiyěş idě.* (KAÇ: 122)

"Oradaki pazarı gözetip, hangi mal hangi fiyattan, hangisinin daha çok satıldığını öğrenmek ve Hamza Bey'e haber edip zamanında onu pazara çıkarmanın yolunu bulmak zorundaydı."

(31). söylemde, konuşur kendine emir verir gibi yapmak zorunda olduğu bir eylemi anlatmaktadır. Bağlama göre, herkes, yarısı yere oyularak yapılmış, hamamdan daha büyük yer evlerinde kendi yatağını yapıp, evinin kapısını, penceresini düzeltmek zorundaydı. İçsel zorunluluk ifade eden bu yapı *-rge tiyěş idě* yapısı ile işaretlenmiştir:

(31) *Cirge yarım uyılıp yasalğan, kara munça siman, lekin munçadan kúpke zur zimlenkelerde herkěm üz yatagın caylarga, işěğěn-terezesěn köylerge tiyěş idě.* (KAÇ: 168)

"Yarı yarıya yere oyularak yapılmış, kara hamama benzer ancak hamamdan çok daha büyük yer evlerinde herkes kendi yatağını yapıp, evinin kapısını penceresini düzeltmek zorundaydı."

(32). söylemde, Hamza'nın yeni doğan biricik torunu, Mirza ismini devam ettirecek tek varisti. Onun iyi eğitilmesi düşünülüyordu; ancak onu eğitmek için dedesi Hamza'nın ne gücü ne de isteği vardı. O, çocuk nasıl köylü Mustafa oğlu olarak doğmuşsa o şekilde büyüsün diye vurdumduymaz bir düşünce içindeydi. Aynı zamanda Hamza, çocuğun köylü olarak kalması gerektiğini düşünüyordu. Bu düşüncesini *Bu bala niçěk krestien Mostafa ulı bulıp tugan, şulay uk krestien bulıp*

kalırğa tiyěş idě ‘Bu çocuk nasıl köylü Mustafa oğlu olarak doğduysa aynı şekilde köylü kalmalıydı’ tümcesindeki *-rga tiyěş idě* yapısı ile pekiştirmiştir:

(32) *Běrdenběr omıǵı, morza isēmēn devam iterlěk varısı idě bu bala. Lekin anı morza itěp terbiyeler oçēn Hemzeněj kōçě de, in ayanıçı – niktěr, tēlegě de yuk idě. Bu bala niçěk krestien Mostafa ulı bulıp tujan, şulay uk krestien bulıp kalırğa tiyěş idě.* (KAÇ: 216)

“Biricik torunu, Mirza ismini devam ettirecek varisiydi bu çocuk. Ancak onu eğitip Mirza etmek için Hamza’nın gücü de, en acıklısı – nedendir bilinmez isteǵı de yoktu. Bu çocuk nasıl köylü Mustafa oğlu olarak doğduysa aynı şekilde köylü kalmalıydı.”

(33). söylemde, konuşur, altı yıl boyunca kendilerine zorla Arapça öğretilmesine sitem ediyor. Sanki kendi öğretmenleri bir şey öğretmiyormuş gibi üniversiteden, başka öğretmen okulundan gelip ders vermişler. Ders veren öğretmenler, onların okul bitince akıl kutusu olacaklarını söylüyormuş ve konuşur İlyas’ı o akıl kutularından biri olarak görmektedir. Konuşur öğretmenlerin vaat ettiği gibi çok bilgili olacağına inanmadığını *Alar fikěrēnçe, běz mektepně temamlaganda akıl kapçıǵı bulıp çıǵarga tiyěş iděk*. ‘Onlara göre, biz okulu bitirince, akıl kutusu olup çıkmamız lâzımdı’ tümcesi ile serzenişte bulunarak ifade eder. Bu ifade *-rga tiyěş i-* yapısının görülen geçmiş zamanda kullanılmasıyla çekimlenmiştir:

(33) *Altı yıl buyı garep tēlēn çeynettēler běz fekıyrlerēǵēzge. Bēzněj ukıtuvcılar niler gēne söylemi idě... Elě citnese, univērsitēttan da, pēdinstıtuttan da kilēp derēs bireler. Alar fikěrēnçe, běz mektepně temamlaganda akıl kapçıǵı bulıp çıǵarga tiyěş iděk. Abzagız ene şul bēlēm kapçıklarınıj bērsě bula indě, -didě İlyas, gorurlanganday.* (İTB: 91)

“Altı yıl boyunca Arapçayı biz fakirlere ezberlettiler. Bizim öğretmenlerimiz neler neler söylemiyorlardı. Eğer yetişmiyorsa, üniversiteden de öğretmen okulundan da gelip ders veriyorlar. Onlara göre, biz okulu bitirince, akıl kutusu olup çıkmamız lâzımdı. Abiniz işte bilim kutularından biri dedi İlyas gururlanırcasına.”

(34). ve (35). söylemlerde zorunluluk ifadeleri *-rga tiyěş i-* yapısının *-dě* görülen geçmiş zaman çekiminin gelmesiyle işaretlenmiştir:

(34) *Musa Salihov şul tutaşnı keleşlěkke yereşěp yōri hem tagı běr aydan alarnıñ nikah meclěslerě bulrga tiyěş idě.* (EDE10: 189)

“Musa Salihov bu genç kızla nişanlanmaya çalışıyor ve bir ay sonra onların nikâh törenlerinin olması lâzım.”

(35) *Spěktakl ezěr bulgaç, vakıtsız ülěm aralarımnan aktěr Lik Veliyěvni alıp kittě. Anıñ hatını Hane Şemsigayannı uynargu tiyěş idě. Mōgayěn, yazmış sınavları mecbür itkenděr, Ufa kızı cıyına da tugañ yortına kaytıp kite.* (S9, 1999: 20)

“Oyun hazır olunca, vakitsiz ölüm aralarından sanatçı Lik Veliyev’i alıp götürdü. Eşi, Hane Şemsigaya rolünü oynamak zorundaydı. Belki, kaderin cilveleri mecbur ettiği için, Ufalı kız hazırlanır da kendi memleketine dönüp gider.”

4.2.3.2.10. *mecbür it-*

Tatar Türkçesinde *mecbür it-* yapısı yüklemi ettirgen yapar. Geçişli yüklem in geçişlilik derecesini artırır ve eylemin başkası tarafından yaptırılmasını, gerçekleştirilmesini ifade eder.

(36). söylemde, zorunluluk ifadesi *mecbür it-* yapısı ile verilmiştir. Bağlama göre halklar kendilerini övmek zorunda bırakılıyorlarmış, yani kendi istekleri dışında bir güç, onları bunu yapmaları için zorlamaktadır:

(36) *Kirěsěñçe, üz-üzlerěne dan cırlıylar, başka halıqlarnı da mecbür iteler.* (KAÇ: 80)

“Tam tersi, kendi kendilerine övgüler düzüp başka halkları da mecbur bırakıyorlarmış (zorluyorlarmış).”

Aşağıdaki (37). söylemde, zorunluluk ifadesi *mecbür it-* yapısının gelecek zamanda çekimlenmesiyle işaretlenmiştir. Etrafta ortaya çıkan söylentilerin gerçek olup olmadığını anlamak için beyler, geniş bir araştırmaya girecek ve o çevrenin altını üstüne getirmek zorunda kalacaklardır:

(37) *Bala-çakaların şazlıkka cên iyeleşken” digen yukbar süzlerë işetëlëp te türelernë şike kaldırırğa, ezlenërge, şul türelernë aykarga irtemë-soñmu mecbür itecek idë.* (KAÇ: 217)

“Çocuk-çocuğu “sazlığa cinler dadanmış” diye aslı var mı yok mu belli olmayan sözleri duyulup beyleri şüpheye düşürüp araştırmaya ve eninde sonunda o çevrenin altını üstüne getirmeye mecbur edecekti.”

4.2.3.2.11. -rgA mecbür bul-

-rgA mecbür bul- yapısı, bağlam çerçevesinde olayların neticesinde eylemin gerçekleştiğini belirtir ifadeler yapar. Konuşur, sözü edilen eylemi yapmak istemese bile şartlar, o eylemin gerçekleşmesi gerektiğini belirtir.

(38). söylemde geçen savaş sahnesinde asker, siper alarak düşmanı takip eder. Ancak yanlış bir hareketle düşman, askeri fark eder ve geri dönerek kılıcı ile üstüne atlar. Uzun bir sürenin ardından kâfir teslim olmak zorunda kalır. Burada zorunluluk ifadesi *mecbür bul-* yapısının önüne -rgA mastar ekinin getirilmesiyle -rge mecbür bul- şeklinin görülen geçmiş zamanda çekimlenmesiyle oluşur:

(38) *Min saklanıp kına anıñ artınman kittëm. Tëğë sizdë, kaher, karşı borıldı da kılıcı bëlen miña taşlandı. Ozak karıştı, mörtet, şulay da birëlërge mecbür buldı.* (KAÇ: 16)

“Ben siper alarak (gizlenerek) onun arkasından gittim. Kahretsin, (beni) fark etti, geri döndü ve kılıcı ile üstüme atladı. Uzun bir süre mücadele etti, kâfir, sonunda teslim olmak zorunda kaldı.”

(39). söylemde, düğün ahalsi başlarına gelen olaya anlam veremezler. Neden döndüklerini bir türlü anlayamazlar. Çözümüne ulaşamayınca hepsi köyelerine geri dönmek zorunda kalırlar. Ahalinin köyelerine dönmek zorunda kaldığını ve olayın gerçekleştiğini *tuyçılar cömlesě başlarını cirge iyěp kirě avılga kaytırga mecbür buldılar* ‘düğün ahalsinin hepsi başlarını (öne) eğip köye geri dönmeye mecbur kaldılar’ tümcesindeki *-rga mecbür bul-* yapısının görülen geçmiş zamanda çekimlenmesiyle anlıyoruz:

(39) *-Bu ni hel? Ni gaceyěp, ni öçen kaytabız? – dip, tuyçılar heyrange kaldılar. Niçek bulsa da buldı, tuyçılar cömlesě başlarını cirge iyěp kirě avılga kaytırga mecbür buldılar.* (EDE10: 170)

“-Bu nasıl bir şey? Nasıl acayip (bir şey), neden döntüyoruz? – diyerek, düğün ahalsi şaşırıp kaldı. Nasıl olduysa, düğün ahalsinin hepsi başlarını (öne) eğip köye geri dönmeye mecbur kaldılar.”

(40). söylemde, konuşur, yaza çıkarken kendini daha umutlu hissettiğini, ruhunun çocuklar gibi şenlendiğini söylüyor. Ancak bu yaz, kendini çok da iyi hissetmemektedir. O, artık sonunun yaklaştığını düşünmeye başlamıştır ve öyle ki ne kadar dayanmaya çalıştıysa da kendini yatağa düşmekten alıkoyamaz. Burada zorunluluk ifadesi *birěşmeske tırışıp yörde-yörde de ahır çikte mēne uringa uk yatarga mecbür buldı* ‘dayanmaya çalıştı, ama işte başaramadı, yatağa düşmek zorunda kaldı’ tümcesindeki *-rga mecbür bul-* yapısının görülen geçmiş zamanda çekimlenmesiyle ifade edilmiştir:

(40) *Ceyge çıguv bilen, hervakit ömēterě uyana torgan idě, beyrem könerēn kötkendey ruhlanıp, şunja bir de ērenmiyçe ezērlene başly idě. Emma bıyl, hodaydan vakıt citkenmē, ceyge ayak basuv bilen, üzēn naçar size başladı hem birěşmeske tırışıp yörde-yörde de ahır çikte mēne uringa uk yatarga mecbür buldı.* (TDTEA: 204)

“Yaza çıktığında umutları uyanıyordu, bayram günlerini bekleyen çocuklar gibi ruhu gençleşiyordu. Ama bu sene, Allah’ın biçtiği zaman yaklaşmış gibi yaza çıkarken kendini rahatsız hissetmeye başlamıştı, dayanmaya çalıştı, ama işte başaramadı, yatağa düşmek zorunda kaldı.”

(41). söylemde, Sirin, yanlış bir şeylerin olmasını bekleyen, öfkeden kuduran genci görünce kendini çaresiz hissetti ve olabildiğince dişlerini sıktı. Sirin'in çaresizlikten dişlerini sıkması zorunda olduğunu *Sirin çaresizlikten tavırsız gına tēşlerēn şıgırdatırğa mecbür buldı* 'Sirin çaresizlikten sessizce dişlerini sıkması zorunda kaldı' tümcesindeki *-rga mecbür bul-* yapısının *-dı* görülen geçmiş zamanda çekimlenmesiyle anlıyoruz:

(41) *Bēr sebepsēzge alardan şıklengen, şigēn raslarday bēr im, yalgıŝ bēr süz ıçkınuvın kötken yēgēnēŋ kotırınuvın kürēp, Sirin çaresizlikten tavırsız gına tēşlerēn şıgırdatırğa mecbür buldı.* (İTB: 77)

"Sebepsiz yere onlardan şüphelenmiş, şüphesini doğrulamak istercesine, bir işaret yanlış bir söz çıkmasını bekleyen gencin (öfkeden) kudurduğunu gören Sirin çaresizlikten sessizce dişlerini sıkması zorunda kaldı."

(42). söylemde, Moskova'da konservatuarı bitiren bir sanatçının başına gelen acıklı bir olay anlatılıyor. Sanatçı işini icra edebilmek için önce Kazan, sonra Leningrad ve daha sonra da Moskova'ya gidiyor. Kazan'da işe alınmayan sanatçı Leningrad Kirov tiyatrosunda işe başlıyor. Burada da nemli hava yaramıyor ve Moskova'ya taşınmak, orada turnelere gitmek zorunda kalıyor. Sanatçının mecbur kaldığı durum *Meskevge küçerge, gastrollerde yörērgе mecbür bula* 'Moskova'ya taşınmak, turnelere gitmek zorunda kalıyor' tümcesi ile anlaşılıyor. Zorunluluk ifadesi de *-rga mecbür bul-* yapısının *-a* şimdiki zamanda çekimlenmesiyle oluşmuştur.

(42) *1953 yılda Meskev konservatoriyesēn tamamlagan artistkanı, urın yuk dip, Kazanda eşke almıylar, ul Lēningradka kitēp Kirov tēatrında eşli başly. Emma, dımlı hava kilēšmegenlēkten, Meskevge küçerge, gastrollerde yörērgе mecbür bula.* (S5, 1999: 7)

"1953 yılında Moskova konservatuarını tamamlayan sanatçıyı, yer yok deyip, Kazan'da işe almıyorlar, o Leningrad'a gidip Kirov tiyatrosunda işe başlıyor. Ancak, nemli hava yaramadığından, Moskova'ya taşınmak, turnelere gitmek zorunda kalıyor."

(43). ve (44). söylemlerde, zorunluluk ifadesi *-rga mecbür bul-* yapısının görülen geçmiş zamanda çekimlenmesiyle oluşmuştur:

(43) *Kulların kükregine çıtırdatıp kışkan kiliş kızını haman sayın arıka çiginüvin kürip, Möcehit te tutkalırga mecbür buldı* (TDTEA: 466)

“Ellerini göğsünde birleştiren kızın sürekli geriye çekildiğini görerek Mücahit de durmak zorunda kaldı.”

(44) *ĖlgerĖ bu holka Şemsige yat kürĕnse de, ikĕ aradağı mönesebetnĕ katırşılagan kĕbĕk kürĕnse de, ul da Anna Vasiliyĕvnanııy tĕlevĕne buysınırğa mecbür buldı.* (UEÖ: 181)

“Önceleri bu davranışı Şemsi’ye farklı görünse de, ikisi arasındaki münasebet pürüzlenmiş gibi gözükse de, o da Anna Vasilyevna’nın dileğine boyun eğmeye mecbur kaldı.”

4.2.3.2.12. *-rgA mecbür it-*

Tatar Türkçesinde bu yapı *mecbür it-* yapısına *-rgA* mastar ekinin getirilmesiyle yapılır. Eylemin başkaları tarafından yapılmasının zorunlu olduğunu belirtir ifadeler yapar.

(45). söylemde, konuşur, yılların art arda, çok çabuk geçtiğini anlatıyor. Hayat, insanları nerede yaşarsan yaşa, kendi kanunlarına boyun eğmeye mecbur bırakır. Burada hayatın insanlar üzerindeki yaptırım gücünün etkisini görüyoruz. Bu etkiyi de *-rga mecbür it-* yapısı ile anlıyoruz.

(45) *Yıllar bĕr-bĕr artlı uza tordı. Tormış, kayda yeşeseñ de üzĕñĕñ kanunlarına buysınırğa mecbür ite birde.* (KAÇ: 63)

“Yıllar bir-biri ardına geçip gitti. Ömür, nerede yaşarsan yaşa, kendi kanunlarına boyun eğmeye mecbur bırakıyordu.”

(46). söylemde, 1773-1775 yıllarında çıkan halk hareketi çok da iyi sonuçlar getirmez. Bu hareket, padişahın Tatarlar ve Başkurtlar üzerinde belli yaptırımlar

oluşturmasına sebebiyet vermiştir. Padişah yönetiminin adı geçen halklar üzerinde belli istisnalar yapmaya mecbur kalması *Emma ul patşa hakimiyetën Tatar Başkörtlarga karata bilgëlë bër taşlamalar yasarga mecbür ite* ‘Fakat o, padişah yönetimini Tatarlar ve Başkurtlar konusunda belli istisnalar yapmaya mecbur bırakır’ tümcesindeki *-rga mecbür it-* yapısının şimdiki zamanda çekimlenmesiyle oluşmuştur:

(46) 1773-1775 yıllardaki halık hareketë kanga batırıla. *Emma ul patşa hakimiyetën Tatar Başkörtlarga karata bilgëlë bër taşlamalar yasarga mecbür ite.* (EDE10: 77)

“1773-1775 yıllarındaki halk hareketi kana bulandı. Fakat o, padişah yönetimini Tatarlar ve Başkurtlar konusunda belli istisnalar yapmaya mecbur bırakır.”

(47). söylemde, konuşur, kendisini değilse bile başkalarını orman hizmetine tabii tuttıklarını, hatta bu yüzden, anne babasının yaşlılık günlerinde tam anlamıyla yanlarında olamadığını, onlara insana yakışır bir şekilde bakmadığını, üstelik onları gömmesine bile izin verilmediğini anlatıyor. Yöneticilerin halk üzerindeki dayatmaları *Üzeme tiyëş bulmasa da, këşë öçën laşman hëzmeten üterge mecbür ittëler.* ‘Ben mecbur olmasam da, başkalarını orman hizmeti yapmaya mecbur tuttular’ tümcesindeki *-rga mecbür it-* yapısının görülen geçmiş zamanda çekimlenmesiyle oluşmuştur:

(47) *Üzeme tiyëş bulmasa da, këşë öçën laşman hëzmeten üterge mecbür ittëler. Şunıñ arkasında, kartaymış köñnerënde gaziz atam-anamı këşëçe terbiyelep künerge de hokusız bulıp çıktım.* (KAÇ: 198)

“Ben mecbur olmasam da, başkalarını orman hizmeti yapmaya mecbur tuttular. Bu yüzden, yaşlılık günlerinde kıymetli babama-anama insana yakışır şekilde bakıp, onları gömmeme izin verilmedi.”

(48). söylemde, Hafız kendi ümidini, inançlarını karşısındaki kişilere inandıramadı, onlardan korkarak, onlara boyun eğmeye mecbur kaldı. Şu an bu korkusunu düşündükçe, utanıyor, kendinden bile iğreniyordu. Bu bağlamda, konuşur, Hafız’ın kendinden bile iğrenmesine sebep olan şeyi *Hetta iske*

töşerüv de üz-üzännən cirenërge mecbür ite idë ‘Hatta aklına gelmesi bile kendinden iğrendiriyordu’ tümcesindeki *-rge mecbür ite* yapısı ile oluşturuyor:

(48) *Hafız alarnıñ ömëtën, işanıçın aklıy almadı, kurıktı, sındı. Şul kurkuvı öçën aña elë büğën de oyat idë. Hetta iske töşerüv de üz-üzännən cirenërge mecbür ite idë.* (İTB: 185)

“Hafız onların ümidini, inançlarını haklı çıkaramadı, korktu, boyun eğmeye mecbur kaldı. Bu korkusu onun için hala bugün de utanç sebebiydi. Hatta aklına gelmesi bile kendinden iğrendiriyordu.”

4.2.3.2.13. *-rgA mecbür i-*

Tatar Türkçesinde tümceye zorunluluk anlamı katan *-rgA mecbür i-* yapısının daha çok geçmiş zaman çekimiyle birleşerek kullanıldığını görüyoruz.

(49). söylemde, kızı ve damadı, artık hastalanan yaşlı kadının ayağa kalkmamasını söylediler, Ancak, kadının kızı ve damadı karşısında yatması kendini rahatsız ediyordu. O, eskiden olduğu gibi onlara hürmet etmek, onlara bir şeyler yapmak istiyordu. Ancak, onun yatması gerekiyordu. Burada *emma tik, nişlesen, yatarga çarasız mecbür idë* ‘ne yapsın ki, çaresiz, yatmak zorundaydı’ tümcesinden kadının yatmak zorunda olduğunu anlıyoruz ve bu zorunluluk ifadesi *mecbür it-* yapısının önüne *-rgA* infinitif ekinin ve sonuna *i-* yardımcı fiilinin görülen geçmiş zamanda çekimlenmesiyle oluşmuştur:

(49) *Alar ikisi bértaviştan karçıkka kuzgalmaska kuştılar. Lekin karçıkka kiyevë bilen kızı aldında bolay avırıp yatuvı gacep ujaysız idi, hiçnige karamıyça, anıñ tizrek torası, kaderlë kunakları öçin evvelgeçe bötërëläp yöriyse kile idë, emma tik, nişlesen, yatarga çarasız mecbür idë.* (TDTEA: 206)

“İkisi de aynı ağızdan kadıncağıza ayağa kalkmamasını söylediler. Ama kadına damadı ve kızı karşısında böyle yatmak rahatsızlık veriyordu. O kalkıp, eskisi gibi onlara hürmet etmek, onlara bir şeyler yapmak istiyordu, ne yapsın ki, çaresiz, yatmak zorundaydı.”

(50). söylemde, zorunluluk ifadesi *Urıslar balıknı atasına buşlay taşıp torsalar, ulı satıp alırga mecbür idē indē* ‘Ruslar balığı babasına bedava verseler de, oğlu satın almaya mecburdu’ tümcesindeki *-rga mecbür i-* yardımcı fiilinin görülen geçmiş zamanda çekimlenmesiyle oluşmuştur:

(50) *Ara-tire, atasınnan kalgan yola buyınça, Hemze morza Biyēş urıslarınnan yaya totılğan balık ta ala idē. Urıslar balıknı atasına buşlay taşıp torsalar, ulı satıp alırga mecbür idē inde.* (KAÇ: 122)

“Zaman zaman, atalarından kalan geleneğe göre, Hamza Mirza, Biyiş Ruslarından yeni tutulmuş balık da satın alıyordu. Ruslar balığı babasına bedava verseler de, oğlu satın almaya mecburdu.”

4.2.3.2.14. *zarur bul-*

Tatar Türkçesinde zorunluluk işaretleyicisi olarak kullanılan *zarur* kiplik sözüne *bul-* yardımcı fiilinin eklenmesiyle oluşan bu yapının taranan örneklerde zarf görevinde kullanıldığı görülmüştür ve bu yapıya ait örnekler yok denecek kadar azdır.

(51). söylemde, konuşur, bazı çevre faktörlerden dolayı bulunduğu yeri arabalar ile çevirtmiştir ve bu iş herkes için gerekli olduğundan kendi gözetimi altında yaptırmıştır. Burada zorunluluk ifadesi *zarur bul-* yapısının zarf öbeği içinde kullanılmasıyla işaretlenmiştir:

(51) *Tuktalğan urımnı arbalar bēlen eylendērēp aldırdı. Torgan urımnı kirtelep kıyu herkeḡge de **zarur bulganga** küre, üz küzē aldında eşlettē ul anı.* (KAÇ: 18)

“Durdukları yeri arabalar ile çevirtti. Bulduğu yerin etrafını engellerle çevirmek, herkes için gerekli olduğundan bu işi kendi gözetimi altında yaptırdı.”

4.2.3.2.15. *zarur i-*

Tatar Türkçesinde zorunluluk işaretleyicisi olarak kullanılan *zarur i-* yapısı geçmiş zaman çekimiyle birleşerek kullanıldığında eylemin yapılmasının zorunlu olduğunu ve konuşurun bu eylemi gerçekleştirdiğini görüyoruz.

Aşağıdaki (52). söylemde, komünist rejimin hüküm sürdüğü dönemde sanatçıların, eserlerinde komünist partisinin liderinin rolünü göstermesi gerekiyordu. Bu duruma karşı çıkanlara karşı baskı uygulanmaya başladı. Burada zorunluluk ifadesi *Herbër eserde kommunistlar partiyasënëñ citekçë rolën kürsetüv zarur idë*. ‘Her bir eserde komünist partisinin lider rolünü göstermek zorunluydu’ tümcesindeki *zarur i-* yapısı ile işaretlenmiş ve bu yapı görülen geçmiş zaman şekliyle çekimlenmiştir:

(52) *Herbër eserde kommunistlar partiyasënëñ citekçë rolën kürsetüv zarur idë.*
Moña rizasızlık beldërüvçelerge karata repressiya köçeydë. (KAÇ: 85)

“Her bir eserde komünist partisinin lider rolünü göstermek zorunluydu. Bu duruma razı olmayanlara karşı baskı güçlendi.”

(53). söylemde, halk, kendilerinden istenen vergiyi kavga çıkmasını diye yaşının emrettiği gibi kolayca verdi. O, vergi toplayanlara yardım etmek için önce kendisi gezdi. Gördü ki, vergi toplayanların arasında hasta olanlar var. Onların buraya gelmemesi gerektiğini düşündü. Burada ifade edilen zorunluluk *Anıj bu vakıtta monda kilüvë zarur tügël idë* ‘Onun bu zamanda buraya gelmesi gerekli değildi’ tümcesindeki *zarur i-* yapısına *tügël* olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılmıştır:

(53) *Salımnı ciñël cıydılar. Küpmë talep itseler de halık karışmadı, birdë. Gavga gına çıkmasını. Starosta Yuldaş şulay kuştı. Salım cıyuçılarga yardım itëp, üzë başlap yördë. Tik kilgen kışeler arasında üretnik bulıvı gına sagayta töştë. Anıj bu vakıtta monda kilüvë zarur tügël idë. Üretnik nindidër seyër soravlar da birgeledë.* (KAÇ: 44)

“Vergiyi kolayca topladılar. Ne kadar isterlerse halk kolayca verdi. Kavga çıkmadı. Yaşlı böyle emretti. Vergi toplayanlara yardım etmek için önce kendisi gezdi. Ancak gelenlerin arasında üretmek olması şüphe yarattı. Onun bu zamanda buraya gelmesi gerekli değildi. Gelen kişi ara ara bazı tuhaf sorular da yöneltti.”

4.2.3.2.16. *turı kil-*

Tatar Türkçesinde *turı kil-* yapısı herhangi bir iş, oluş ya da hareketin gerçekleştirilmek zorunda olduğunu ifade etmek için kullanılır. Bu birleşik yapı, dışarıdan gelen zorunluluk, şartlar gerektiği için oluşan zorunluluğu ifade eder. Bu yapı *turı* “uygun, gereken, zaruri” kelimesinin ardından *kil-* fiilinin herhangi bir çekim eki alarak çekime girmesiyle oluşur. *kil-* fiilinden sonra olumsuzluk veya soru ekinin gelmesiyle olumsuz ve soru tümceleri gerçekleşir. Bu yapı gereklilikten daha çok zorunluluk ve mecburiyet anlamı taşımaktadır.

(54). söylemde, istatistiklere bakıldığında bir aileye ortalama kaç tane çocuk düşmesi gerektiği *Statistika meglümatlarına bakkanda, bër irge urtaça niçe bala turı kile* ‘İstatistiklere baktığımızda bir aileye ortalama kaç tane çocuk düşmeli?’ tümcesindeki *turı kil-* yapısının soru şeklinde kullanılmasıyla anlatılmıştır:

(54) *Statistika meglümatlarına bakkanda, bër irge urtaça niçe bala turı kile? E?.. Bër irge urtaça ikë bala. Bëznëñ rëgionda, yagni Tübenoçta da nek şulay... (YBZÇ: 242)*

“İstatistiklere baktığımızda bir aileye ortalama kaç tane çocuk düşmeli? Ya?.. Bir aileye ortalama iki çocuk (olmalı). Bizim bölgemizde yani Tübenoçta da tam böyle...”

4.2.3.2.17. *-rgA turı kil-*

-rgA turı kil- yapısı *turı kil-* yapısı gibi dışarıdan gelen zorunluluğu ifade etmek için kullanılır. Bu yapı *turı kil-* yapısına *-rgA* mastar ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. Konuşucu, ifade edilen iş, olay ya da hareketin gerekliliğin ötesinde zorunluluk anlamı taşıdığını belirtmektedir.

(55). söylemde, gereklilik ifadesi *Alarga barısına karaganda da avırrak idě, ahrısı, çönki tübenge töşkende at yuvırtsa, bolarga yöğërërge turı kile* ‘Onlar için hepsinden de zor olmalıydı, çünkü yere düşünce at koşturacak olursa, bunların koşması gerekiyordu’ tümcesindeki *-rge turı kil-* yapısının şimdiki zamanda çekimlenmesiyle oluşmuştur:

(55) *Alarga barısına karaganda da avırrak idě, ahrısı, çönki tübenge töşkende at yuvırtsa, bolarga yöğërërge turı kile, yuksa ayaktan yığılıp, söyrelěp barırğa mecbür bulacaklar.* (KAC: 66)

“Onlar için hepsinden de zor olmalıydı, çünkü yere düşünce at koşturacak olursa, bunların koşması gerekiyordu, yoksa yere yıkılıp, sürüklenerek gitmek zorunda kalacaklardı.”

(56). söylemde, İlyas, arkadaşına söylemeden ortadan kaybolunca, arkadaşı endişelenir ve İlyas’ın arkadaşlarına onun nerede olduğunu sorar. Daha önce de böyle sık sık ayrılmaları gerekmiştir; ancak İlyas bu seferki gibi ortadan kaybolmamıştır. Burada *Dörës, ėlěk te alarga yış kına şulay ayırılğalap torırğa turı kile idě kilüvën* ‘Doğru, eskiden de onların böyle sık sık ayrılmaları gerekiyordu’ tümcesindeki *-rga turı kil-* yapısı gereklilik ifadesini vermiştir. Bu yapı şimdiki zamanın ekfili ile birlikte kullanılmıştır:

(56) *Dörës, ėlěk te alarga yış kına şulay ayırılğalap torırğa turı kile idě kilüvën. Lekin İlyasınñ aña bėlgěrtmiçe yukka çıguvı seyěr idě. Bolay bulgamı yuk idě. Tüzmedě, İlyas gruppasındağı tanış yėğětlerněñ bėrsěnnen soradı.* (İTB: 335)

“Doğru, eskiden de onların böyle sık sık ayrılmaları gerekiyordu. Ancak, İlyas’ın ona sezdirmeden ortadan kayboluşu tuhaftı. Daha önce hiç böyle yapmamıştı. Dayanamadı, İlyas’ın grubundan tanıdık gençlerin birine sordu.”

(57). söylemde, gereklilik ifadesi *Çanada Valiyeně kaldırıp, yırabaya baruvçularnı kuva kitsen, üğězsöz de, atsız da kaluvıñ kōn kėbėk açık, üğězně tėğělər artınnan borırğa turı kile* ‘Kızakta Valiye’yi bırakıp, uzaklaşmakta olanların peşinden gitsen, öküzsüz, atsız kalacağın gün gibi açık, öküzü diğerlerinin ardından çevirmek gerek’ tümcesindeki *-rga turı kile* yapısı ile işaretlenmiştir:

(57) *Çanada Valiyenê kaldırıp, yırığaya barıvçılarnı kuva kitsen, ügëzsëz de, atsız da kaluvıy kön këbëk açık, ügëznë tëgëler artınnan borırğa turı kile. Ügëz bik tëlep cilge artı bëlen borıldı. (YBZÇ: 127)*

“Kızakta Valiye’yi bırakıp, uzaklaşmakta olanların peşinden gitsen, öküzsüz, atsız kalacağın gün gibi açık, öküzü diğerlerinin ardından çevirmek gerek. Öküz hiç zorlamadan rüzgâra arkasını döndü.”

(58). söylemde, annenin kendi yaşam tarzından bir kesit sunuyor. Anne, oğulları doğunca bütün meşguliyetlerini ve avuntularını unutup, onları terbiye etmesi gerektiğini; ancak onlar büyüyünce toplumsal görevlerine geri döndüğünü anlatıyor. Burada annenin bütün işlerini bırakıp çocuklarıyla ilgilenmek zorunda olduğunu *Ullarım tugaç, miña bötën şögil-mavıgularımını onıtıp torırğa turı kilde* ‘Oğullarım doğunca, bütün meşguliyet ve avuntularımı unutmam gerekti’ tümcesindeki *-rga turı kil-* yapısının görülen geçmiş zamanda çekimlenmesiyle anlıyoruz:

(58) *-Ullarım tugaç, miña bötën şögil-mavıgularımını onıtıp torırğa turı kildë. Balalarımını terbiyelerge kirek idë. İndë mëne alar üsëp citëp studëntlar bulgaç, yene cemegat eşlerëne kayttım. Yalgız analar öçën oyıstırılğan yardım fondın citeklım. (S5, 1999: 8)*

“-Oğullarım doğunca, bütün meşguliyet ve avuntularımı unutmam gerekti. Çocuklarımı terbiye etmek gerekti. Onlar artık işte büyüyip öğrenci olunca, yine toplumsal görevlerime döndüm. Yalnız anneler için kurulmuş olan yardım fonunu yönetiyorum.”

(59). ve (60). söylemlerde, gereklilik ifadesi *-rga turı kil-* yapısı ile işaretlenmiştir:

(59) *Aydaş kart utırğıcınnan töştë. -Ulm Yarmöhemmet, kaytıp kiterge turı kilër. Bëroçtan anaña da, Fakihege de eyt, ebetnë bügën öyde gëne aşarbiz. (YBZÇ: 10)*

“İhtiyar Aydaş oturağından düştü. -Oğlum Yarmuhammed, geri dönmek gerekecek. Bir taraftan annene de Fakihe’ye de söyle, öğle yemeğini bugün evde yeriz.”

(60) *Dmitriy bëlen Feshige atnasına ikë-öç tapkır, tabibnıñ üz tēlegē bëlen de, çakarıw buyınça da yulga çığarga turı kile idē.* (KAÇ: 186)

“Dimitriy ile Feshinin haftada iki-üç kez, gerek tabibin isteği gerekse, davet üzere yola çıkmaları gerekli oldu.”

4.2.3.2.18. -AsI (bar/yuk)

-AsI bar/yuk yapısı Tatar Türkçesinde gereklilik ve zorunluluk kiplik anlamlarını ifade etmek için kullanılır. İbragimova, eserinde bu yapının gereklilik ve zorunluluk kipine işaret ettiğini belirtir (İbragimova 1993: 241). Yuldaşev, bu yapının Başkurt Türkçesinde de gereklilik kipini oluşturduğunu söyler. Kiyekbayev, bu yapıyı “Dıştan mecbur edilen dilek” başlığı altında incelerken; Serebrennikov -AsI ekini *jelatelnoye nakloneniye* “istek kipi” içinde ele alır (Yazıcı Ersoy 2007: 563).

-AsI bar/yuk yapısı, konuşucu ya da anlatıcının herhangi bir iş, oluş veya hareketin üzerinde bir gereklilik ifade etmesiyle oluşur.

(61). söylemde, konuşur, sadece çocuk doğurmanın çok da bir iş olmadığını asıl önemli olanın çocuğu yetiştirmek olduğunu *Balanı tabuv gına tügēl, anı kēşē itesē de bar elē* ‘Sadece çocuğu doğurmak yetmez, onu yetiştirmesi de var’ tümcesi ile veriyor ve gereklilik ifadesini de -ası bar yapısı ile görüyoruz:

(61) *Kara sin anı, ülsew ülermeñ, imēş... Çijēl gēne ülēp kotı-ası. Balanı tabuv gına tügēl, anı kēşē itesē de bar elē.* (S6, 1999: 43)

“-Bak sen şuna, ölürsem ölmüşüm... Kolay sanki ölüp kurtulmak. Sadece çocuğu doğurmak yetmez, onu yetiştirmesi de var.”

(62). söylemde, *minēm de siña küñēlēmdegēn açasım bar* ‘Ben de sana gönlümü açmalıyım’ ifadesinde belirtilen -ası bar yapısı zorunluluğa yakın güçlü gereklilik ifade etmektedir:

(62) *-Alar hetêrden cuyılgan indê, bigaybe, - didê hatın. Hay, Gadêlnêj gônahısı anıkı bêlen çağıştırlık idêmə soñ?! Çüp idê, çüp! – Minê de sıja küñlêmdêgên açasım bar.* (S9, 1999: 38)

“Onlar akıllarını yitirmişler, artık, ne yazık ki, dedi kadın. Adil'nin günahı onunla karşılaştırılabilir mi hiç? Çöp kadardı, çöp! –Ben de sana gönümü açmalıyım.”

(63). söylemde, kadın, eşinin sadece ibadet ederek işlerin yürümediğini, karınlarını doyurmak için başka şeyler yapması gerektiğini söylüyor. Burada gereklilik ifadesi *Hatınının êçê poşa, namazlık östênde utırıp êş baramını, tamaknı tuydırası da bar iç* ‘Kadının içi sıkılır, sadece namaz kılarak işler yürümüyor, karnımızı da doyurmak lâzım hiç olmazsa’ tümcesindeki *-ası bar* yapısı ile işaretlenmiştir:

(63) *Hatınının êçê poşa, namazlık östênde utırıp êş baramını, tamaknı tuydırası da bar iç. Eyte bu irêne: -Hatın belasênnen de sakla, yarabbi hodayê, digên, - di. -Kit monnan, hatın belasê bula dimêni? -di irê.* (AB: 215)

“Karısının içi sıkılır, sadece namaz kılarak işler yürümüyor, karnımızın da doyması lâzım elbette. Eşine söyler: -Kadın şerrinden de koru Yarabbi, de (diye dua et). -Hadi ordan, Kadın belası diye bir şey olur mu? der eşi.”

(64). söylemde, vakti zamanında yüksek tahsilli Tatarca alimliği yapmış, Arapça’yı, Tatarca’yı, Latince’yi bilen annenin Latin alfabesini öğrenmek zorunda olmamasını İndus Rızakoviç gülümseyerek söylüyor ve annenin bu eylemi gerçekleştirme zorunluluğunun olmaması *-ası yuk* yapısı ile işaretlenmiştir:

(64) *-Bêznêj enige Latin alfavitın öyrenêp torası yuk, - di İndus Rızakoviç kanegat yılmayıp. – Garep têlên de, iskê tatar têlên de, latinı da bêle. Zamanında bôtên tire-yünge bêr yugarı bêlêmlê tatar têlê bêlgêçê bulgan ul.* (S6, 1999: 12)

“Annemiz Latin alfabesini öğrenmek zorunda değil, dedi İndus Rızakoviç memnun bir halde gülümseyerek. –Arapçayı da, eski Tatarca’yı da, Latinceyi de biliyor. Vakti zamanında bütün bu çevrede yüksek tahsilli Tatarca âlimliği yapmış o.”

(65). söylemde, gereklilik ifadesi *Kızları turında eytép te torası yuk* ‘kızları hakkında konuşmaya gerek yok’ tümcesindeki *-ası yuk* yapısı ile işaretlenmiştir:

(65) *Abıstay këmner bēlen kürēše, kēmge ni bire, ni söyli – bōtēnēsēn bēle. Kızları turında eytép te torası yuk. Tēgē bit, ni diseñ de, yēgēt kēšē.* (AB: 218)

“Mollanın hanımı kimlerle görüşüyor, kime ne veriyor, ne söylüyor, her şeyini biliyor. (bu yüzden) kızları hakkında konuşmaya gerek yok. Şu adam, ne dersen de, yiğit kişi.”

4.2.3.2.19. *-AsI bul-*

-ası bul- şekli, *bul-* fiilinin aldığı zaman eklerine bağlı olarak zorunluluk eşliğinde güçlü bir gereklilik ifade eder (İbragimova 1993: 242).

a. *-ası bula* şimdiki zaman çekimli gereklilik formu, geleceğe yönelik sürekli ve genel bir gereklilik ifade eder:

Alar, ni hikmettēr, gēl aşığalar. Kaysınıñ eşē kötē, kaysınıñ kurortka kitesē bula (E. Ğnkin) “Onlar nedense hep acele ediyorlar. Bazılarını iş bekliyor, bazılarının da kaplıcaya gitmesi lâzım.”

b. *-ası bulır* yapısı, gelecek zaman arka planında eylemin kaçınılmaz ve mutlak surette yapılması gerekliliğini ifade eder:

İstelēkler söylep kaytır öçēn, mektepke de barası bulır. Kūp yeşegen bende bulganlıktan, mēmuar da yazası bulır (H. Tufan)
“Hatıraları anlatmak için okula da gitmek lâzım. Çok uzun yaşamış bir kul olduğundan, hatırat da yazmak lâzım.”

c. *-ası bulgan* yapısı gerçekleşmiş bir iş/oluşun ardından duyulan pişmanlığı bildirir:

Bězge ikěñçě yuldan barası bulgan “Bizim başka bir yoldan gitmemiz lâzımdı.” “*Ul ülgen...*” dide Ebüzer abzıy. “*Bik dörës eşlegen, ėlęrek tonçıksa, tagın da yahşırak itesě bulgan*” “O ölmüş, dedi, Abuzer amca. “Çok iyi yapmış, eğer daha önce boğulup ölseydi, daha iyi olurmuş.”

d. *-ası bulgaç* zarf fiil şekli gerekliliğin modal bir anlamını taşır. İki unsurlu tümcelerde modal anlam taşıyan *-ası bulgaç* zarf fiil şekli gereklilik bildiren yan tümce işlevini yerine getirir.

e. Dilbilgiselleşmiş ve morfemleşmiş *-ası kalgan* yapısı gerçekleşmemiş hareketin yapılması gerekliliği konusundaki pişmanlığı ifade eder (İbragimova 1993: 243).

(66). söylemde, gereklilik ifadesi *-ası bul-* yapısı ile işaretlenmiştir. *Yortka kěrëp torası bulmadı* ‘Eve girmesine gerek kalmadı’ tümcesi ile ifade edilmiştir:

(66) *Yortka kěrëp torası bulmadı. Hucabike üzë kapka töbëne çıktı. Ul kar köri idë.* (YBZÇ: 137)

“Eve girmesine gerek kalmadı. Evin sahibesi (hanımı) kapının önüne çıktı. Kar kürüyordu.”

4.2.3.2.20. *-AsI i-*

Tatar Türkçesinde kullanılan *-AsI i-* yapısının incelenen örneklerde zorunluluktan daha çok güçlü gereklilik anlamı taşıdığı görülmüştür.

(67). söylemde, konuşur, uzun süredir hastanede kalan dostunu göremediği için merak ediyor, onu görmek için onun kaldığı revire gidip geliyor. Ancak kendisi cephede olduğu için dostunun ayılmasını bekleyemeden gitmek zorunda kalıyor. Konuşurun dostuna olan özlemini ve onu görme isteğini *Şunarçı niçëk këne bulsa da sinë küresë idë* ‘Bugüne kadar her ne şekilde olursa olsun seni görmeliyim’ tümcesi

ile anlıyoruz ve buradaki gereklilik anlamının *-esě i-* yapısının görülen geçmiş zamanda çekimlendiğini görüyoruz:

(67) *“Duskay, Soltan, un kōn indě irte-kiç siněj lazarětnı taptıym. Kěrtimler. Huşına kildě digeç, bğğn siņa zapiska kaldıram. Běz tızden frontka kiteběz. Şunjarçı niçěk kēne bulsa da sině küresě idě. Bik sagındım! (EDE6: 98)*

“Sevgili dostum, Sultan, on gündür gece-gündüz senin (kaldığım) reviri yol yaptım. İzin vermediler. Ayıldı denilince, bugün sana not bıraktım. Biz çok geçmeden cepheye gittik. Bugüne kadar her ne şekilde olursa olsun seni görmeliyim. Çok özledim!”

(68). söylemde, gereklilik ifadesi *Kirek çaқта bötēn yar buylap tiz arada ut salırğa ciñělrek bulası idě* ‘Gerektiği zaman bütün kıyı boyunca ateş yakmak daha kolay olmalıydı’ tümcesindeki *-ası i-* yapısının görülen geçmiş zamanda çekimlenmesiyle işaretlenmiştir:

(68) *Kirek çaқта bötēn yar buylap tiz arada ut salırğa ciñělrek bulası idě. Uğlannarıñ bėrsě ciñělçe uçaq tērgēzdě hem kiçüvně qaravıllarğa qaldı. Almalı soltan hem qalğan uğlanı arı kittēler. Barıp citer aldınnan alar tēğě yaqtan çığıp kilüvçě atlı yavgırlerně kürdēler. Küresěj, bu biş kēşě ğasker ütēp çığar öçēn kiçüv barlarğa ciberēlgen küzetçēler. Alarğa niçěk te komaçavlarğa kirek idě. (KAÇ: 6)*

“Gerektiği zaman bütün kıyı boyunca ateş yakmak daha kolay olmalıydı. Oğlanlardan birisi çabucak ocak yaktı ve geçidi beklemek üzere orada kaldı. Almalı Sultan ve geri kalan muhafızlar ileri gittiler. Gidecekleri yere ulaşmadan önce karşı taraftan gelmekte olan atlı düşmanlarını gördüler. Görüyor musun, bu beş asker, geçmek üzere oldukları bu geçidi yoklamak için gönderilmiş olan gözetçiler. Onlara bir şekilde engel olmak gerekliydi.”

4.2.3.3. Yan Tümcelerdeki Gereklilik/Zorunluluk İşaretleyicileri

4.2.3.3.1. Çekimli Fiilli Yan Tümceler

Çekimli fiilli yan tümcelerdeki gereklilik/zorunluluk işaretleyicileri belirlenirken *di-* “de-” fiiline bağlanarak ana tümcenin yan tümcesi konumuna gelmiş örnekler seçilmiştir. Aşağıda verilen örneklerdeki gereklilik/zorunluluk işaretleyicilerinin yer aldığı yan tümce ana tümcenin nesnesi görevinde kullanılmıştır.

(1). söylemde, Hamza Bey, kızının her kimle olursa olsun evlenmesi gerektiğini söylemektedir. Çünkü kızı, her ne kadar onun karşısında iyi görünmeye çalışsa da, ona boyun eğmemektedir ve bu durum da Hamza Beyin canını sıkılmaktadır. Bu yüzden kızının bir şekilde evlenmesi gerektiği *Nindi alama balsa da, tiz arada bërersëne kiyevge birërge kirek* ‘Ne kadar işe yaramaz, kötü olsa da en kısa zamanda biriyle evlendirmek lâzım’ tümcesi ile ifade edilmiştir. Burada gereklilik ifade eden *-rge kirek* yapısı ile kurulmuş olan tümce, *di-* fiiline bağlanarak ana tümcenin yan tümcesi konumuna gelmiştir:

(1) *Türe karşında hervakit yahşı bulırğa tırışkan Hemzege buysinmayçan kızı bik küp bimaza kitëre tügëlmë soñ? Açuvınnan: “Nindi alama balsa da, tiz arada bërersëne kiyevge birërge kirek”, - dip küñëlëne bërketëp kuydı ul. (KAÇ: 161)*

“Beyin karşısında her zaman iyi görünmeye çalışan, Hamza’ya boyun eğmeyen kızı pek çok rahatsızlık vermeyecek mi acaba? Öfkesinden: “Ne kadar işe yaramaz, kötü olsa da en kısa zamanda biriyle evlendirmek lâzım.”, diye gönlünü bağlayıp koydu o.”

(2). söylemde, Feshi, bahar yağmuru geçtikten sonra hemen yola çıkmak istemiştir. Yerin kuruyup kurumadığına dikkat etmeden, Dimitrinin öğüdünü dinlemeden hemen arabasını hazırlayıp köyüne gitmek için acele etmiştir. Feshi, Dimitri’nin *Dmitriynëñ azrak sabır iterge kirek digen kiñeşën de tıñlamıyça* ‘Dimitrinin biraz sabretmek lâzım, öğüdünü dinlemeden’ tümcesi ile verilen gereklilik anlamı ifade eden *-rga kirek* yapısı *di-* fiilinin sıfat fiil eki olarak kullanılmasıyla birleşerek zarf olarak kullanılmıştır:

(2) *Yazgı taşuv kitiv bēlen ūk yulga çıgarga aşıktı Feshi. Arbasına ūzē hesterlegen ūreesēz anasın da salıp, cir kipmegenge karamastan, Dmitriynēy azrak sabır iterge kirek digen kiņeşēn de tınlamıya, kūñēlē nersedēr sizgendey, avılına aşıktı ul. (KAÇ: 189)*

“Bahar seli geçer geçmez hemen yola çıkmak istedi, Feshi. Arabasına ūnceden hazırladıđı kanatsız kızıđını koyup, yerin kuruyup kurumadıđına bakmadan, Dimitrinin biraz sabretmek lāzım, ūğūdūnū dinlemeden, bir şeyler sezmiş gibi kūyūne gitmek için acele etti.

(3). sūylemde, gereklilik ifadesi *ūylenēрге kirek dip utırtıp kuydı* ‘evlenmesi gerektiğini anladı’ ifadesi ile verilmiştir. *-рге kirek* yapısı *di-* fiilinin zarf-fiil eki almış şekliyle birleşerek zarf olarak kullanılmıştır:

(3) *Yul buyı, şul mes’elenē tamam bētērēr ūēn ūzēne hezēr ūylenēрге kirek dip utırtıp kuydı ve kaytuı bērlen ūylenēрге, iber gēne bēr mūgallimegēmē, mulla kızınamı ūylenēрге bulıp tūyēnlendē. (EDE10: 217)*

“Yol boyunca, bu meseleyi tamamen halletmek için kendisinin artık evlenmesi gerektiđini anladı ve geri dūndūđünde evlenmek için, gūzel bir muallime mi yoksa molla kızı mı bulması gerektiđi (fikrine) yoğunlaştı.”

(4). sūylemde, konuşur, yaşıamın deđerini anlamanın yollarını bulmaya alışıyor. Yaşıamın deđerini bulmak için ūlmek mi gerek diye kendi kendine dūşūnūyor. Burada ifade edilen gereklilik anlamı *-v kirek* yapısı ile işaretlenmiş ve *di-* fiiline bađlanarak temel tūmcenin yan tūmcesi konumuna gelmiştir:

(4) *Yeşevnēy kadērēn bēlūv ūēn ūlēp karav kirek mikenni ul, dip uyladım min. Elle ūlēp karagannarnı tınlav da itemē? (S6, 2000: 11)*

“Yaşıamının deđerini anlamak için ūlmek mi gerek, diye dūşūndūm. Yoksa ūlmeyi deneyenleri dinlemek de yeterli mi?”

(5). sūylemde, belirtilen gereklilik ifadesi *-v kirek* yapısına *tūğēl* olumsuzluk sūzcūğūnūn eklenmesiyle işaretlenmiştir. Konuşur, mektupta yazıldıđı gibi kendisine duyulan aşka inanmakta zorluk eker ve hatta bu yazılanlara inanmamak gerektiđini

düşünür. Gereklilik anlamı katan -v *kirek tüğəl* yapısı yan tümce görevinde kullanılmıştır:

(5) *Hatıgızdan aylaşılıvına küre mehebbet ve gıyşıkızını beldergen bulsağız da, ul gıyşıkızga ısanıp karav kirek tüğəl dip ıylıym.* (EDE10: 165)

“Mektubunuzdan anlaşıldığına göre muhabbet ve aşkınızı bildirmekteyseniz de, aşkınıza inanmamak gerekir diye düşünüyorum.”

(6). söylemde, Ayaz Gıylecev, edebiyatın asıl amacının düşündürmek olduğunu, insanın dünya hakkında da kendisi hakkında da düşündürmek zorunluluğunun olmasını *Edebiyatınıñ töp maksatı – ıylandırıv. Kêşê dönya turında da üzê turında da ıylandırğa mecbür bulırğa tiyêş* ‘Edebiyatın asıl amacı – düşündürmek. İnsan dünya hakkında da kendisi hakkında da düşündürmek mecburiyetindedir’ tümcesi ile vermiştir. Burada zorunluluk -rga *tiyêş* yapısı ile işaretlemiş ve temel tümce görevinde kullanılan bu tümce *di-* fiili ile birleşerek yan tümce rolünü üstlenmiştir:

(6) *“Edebiyatınıñ töp maksatı – ıylandırıv. Kêşê dönya turında da üzê turında da ıylandı-rga mecbür bulırğa tiyêş”, - di yazıvçı Ayaz Gıylecêv.* (EDE10: 175)

“Edebiyatın asıl amacı – düşündürmek. İnsan dünya hakkında da kendisi hakkında da düşündürmek mecburiyetindedir, diyor yazar Ayaz Gıylecev.”

(7). söylemde, nine, torununa dünyaya yarım olarak geldiğini, bir bütün olmak için ömür boyu diğer yarısını arayıp bulmak zorunda olduğunu söyler. Buradaki zorunluluk -rge *tiyêş* yapısı ile işaretlenmiş ve bu tümce *di-* fiili ile birleşerek temel tümcenin yan tümcesi olmuştur:

(7) *Ebisêñêñ kayçandır söylegenê bar idê: imêş, âdem balası dönyaga yartı gına bulıp tuva iken. Bêrbötên bulır öçên ul gomêr bıyı üzênêñ ikêñçê yartısın êzlerge tiyêş, di.* (İTB: 65)

“Bir zamanlar ninesi söylemişti: derler ki, insanoğlu dünyaya sadece yarım olarak gelir. Bir bütün olmak için ömür boyu kendisi diğer yarısını arayıp bulmak zorundaymış.”

(8). söylemde, Ayşe, eşi Tatar olduğu için ona saygısından çocuklarına da Tatar dilini, örf, adetlerini öğretmek zorunda olduğunu söylüyor. O, çocuklarına aynı zamanda kendi ana dilini ve Azerbaycan kültürünü de öğretmiştir. Burada zorunluluk ifadesi *di-* fiili ile kurulan tümcenin öznesinde geçen *-rge tiyëş* yapısı ile işaretlenmiştir:

(8) *-İrëm tatar bulgaç, aña hörmət yözënnen min balalarım tatar tëlën, gorëf-gadetlerën öyretëрге tiyëş, didë Ayşe. Hem şulay uk üzëneş ana tëlën, ezerbeycan medeniyetën de öyrettë.* (S4, 2000: 4)

“Eşim Tatar olunca, ona saygımdan ben de çocuklarıma Tatar dilini, örf-adetlerini öğretmek zorundayım, dedi Ayşe. Aynı zamanda, kendi ana dilini, Azerbaycan kültürünü de öğretti.”

(9). söylemde, Yarmuhammed atına yaptığı eziyetten dolayı büyük üzüntü duymaktadır. O, kendini o kadar suçlu hisseder ki, atının yelesini sıvazlar, boynuna hafifçe vurup sever. Ancak *Şulay turı kildë indë!* ‘Böyle olması gerekti!’ diyerek kendini biraz olsun rahatlatmaya çalışır. Burada gereklilik ifadesi, konuşurun dışında gelişen şartlardan dolayı oluşmuş ve bu yapı *turı kil-* ile işaretlenmiştir. *-dë* eki ile eylemin geçmiş zamanda gerçekleştiğini anlıyoruz. Gereklilik işaretleyicisi *turı kil-* yapısı *di-* fiilinin zarf-fiil şekliyle birleşerek temel tümcenin yan tümcesi görevinde kullanılmıştır:

(9) *Yarmöhemmet atınuy yalın sıpırgaladı, muynın şapıldatıp söydë. “Kiçër minë, malkay! Şulay turı kildë indë!” dip eytüv bu sıpıruvlar* (YBZÇ: 66)

“Yarmuhammed atının yelesini sıvazladı, boynunu eliyle hafifçe vurup sevdi. ‘Affet beni, hayvancığım! Böyle olması gerekti!’ demek oluyordu bu sıvazlamalar.”

4.2.3.3.2. Çekimsiz Fiilli Yan Tümceler

Çekimsiz fiilli yan tümcelerdeki gereklilik/zorunluluk işaretleyicileri belirlenirken *di-* “de-” fiiline bağlanmayan örnekler seçilmiştir. Aşağıda verilen örneklerde gereklilik/zorunluluk işaretleyicisi olarak kullanılan yapıların ana tümcenin dolaylı tümleç, zarf ve nesnesi görevinde kullanıldığı tespit edilmiştir.

(10). söylemde, Tatarların cehalet dünyasından kurtarılıp ilimle aydınlatılması gerektiğinden bahsediliyor. Burada gereklilik ifadesi *-v kirek* yapısı ile işaretlenmiş ve ana tümcenin (dolaylı) tümleci görevinde kullanılmıştır:

(10) *Alar tatarı nadanlık dön'yasınnan kotkarıp, gylëmner ile nurlandırıp kirek ikenëne her ikësë de bër ük derecede işanalar idë.* (EDE10: 167)

“Onlar Tatar(lar)ı cehalet dünyasından kurtarıp ilimle aydınlatmak gerektiğine her ikisine de aynı derecede inanmaktaydılar.”

(11). söylemde, konuşur, onların dört kişi olduğunu ve bu sayı ile onları takip edenlere karşı durabileceğini anlatıyor. Burada gereklilik ifadesi *kirek bul-* yapısına *-sa* şart ekinin eklenmesiyle ana tümcenin şarta bağlanmasını sağlamıştır. *Bu indë, kirek bulsa, ëzerlëklevçëlerge de karşı tora alırlık köç idë.* ‘Bu ise gerekirse, onları takip edenlere karşı durabilecek güç demektir’ tümcesi ile ifade edilmiştir:

(11) *Hezër alar dırtev buldılar. Bu indë, kirek bulsa, ëzerlëklevçëlerge de karşı tora alırlık köç idë. Şunıj östëne, Enes küp nerseden heberdar idë.* (KAÇ: 148)

“Şimdi onlar dört kişi oldular. Bu ise gerekirse, onları takip edenlere karşı durabilecek güç demektir. Üstelik Enes, birçok şeyden haberdardı.”

(12). söylemde, gereklilik ifadesi *kirek bul-* yapısının şart çekiminde kullanılmasıyla işaretlenmiş ve *E bëznëj dëlëgatsiya tiz cıyila, ministrılarımız da bar, kirek bulsa, alarga da mörecegat itebëz* ‘Ancak bizim üyelerimiz çabuk toplanırlar, bakanlarımız da var, gerekirse onlara da müracaat ederiz’ tümcesi ile ifade edilmiştir:

(12) *Bélgenégzçe, hökümet dëlégatsiyelerën oçraştırıv öçën ozak ezêrlék, küp vakat kirek. E bëznëñ dëlégatsiya tiz cıyıla, ministrlarımız da bar, kirek bulsa, alarga da mörecegat itebëz.* (S8, 1997: 6)

“Bildiğiniz gibi, hükümet üyelerini buluşturmak için uzun süren hazırlık, çok da zaman gerek. Ancak bizim üyelerimiz çabuk toplanırlar, bakanlarımız da var, gerekirse onlara da müracaat ederiz.”

(13). söylemde, gereklilik ifadesi *kirek bul-* yapısının isim-fiil eki olarak kullanılmasıyla işaretlenmiştir. G. Kemal, ilke eseri olan *Zavallı Çocuk*'u sahnede görünce daha birçok eksik olduğunu ve yeni eserlerin sahneye konması gerektiğini düşünür. Bu gereklilik de *kirek buluv* ifadesi ile anlatılır:

(13) *Bërençe eserën (“Kızganiç bala”nı) sehnede küriiv, bigrek te yaña gına tuğan tēatr öçën yaña eserler kirek buluv G. Kamalın icat eşëne dertlendëre...* (EDE10: 255)

“İlk eseri (“Zavallı Çocuk”u) sahnede görmesi, daha yeni doğmuş tiyatro için yeni eserlerin gerekli oluşu G. Kemal’i eser yazmaya heveslendirdi.”

(14). söylemde, gereklilik ifadesi *kirek bul-* yapısının *-gan* sıfat-fiil eki olarak zarf olarak kullanılmasıyla ifade edilmiştir:

(14) *Dmitriy kirek bulgan oçrıklarda tire-yaktağı tatar avıllarına çıgıp yörërge de tēlegë yuk tügëlën añlattı.* (KAÇ: 123)

“Dimitri, gerektiğinde etraftaki Tatar köylerine gidip gezmeye isteği olduğunu anlattı.”

(15). söylemde, konuşur, eşi Ferhene’yi kaybetmekten büyük üzüntü duyar. Kendisi yetmiş yaşındadır ve eşini kaybedeli neredeyse yarım asır geçmiştir; ancak eşinin adını anarken dahi hala yüreği titrer, büyük sarsıntı geçirir. Geçen diyalogta konuşur, böyle bir üzüntü yaşadığını ve bu olaydan daha büyük bir şey olursa kaygılanacağını ancak şu anda buna gerek olmadığını söyler. Burada gereklilik ifadesi *Elë elleni eş yuk, kirek bulgaç, ëndeşërmën, dip kirë bordı.* ‘Şu anda ortada

bir şey yok, gerektiğinde, kaygılanırım, diyerek boşverdi' tümcesindeki *kirek bul-* yapısına zarf-fiil eki *-gaç*'ın eklenmesiyle oluşturulmuş ve zarf olarak kullanılmıştır:

(15) *-Elě elleni eş yuk, kirek bulgaç, ėndeşermĕn, dip inde bordı. Mĕne inde cidĕ distemñĕ tutırdım, Ferheneñĕ yugaltkanıma da yartı gasır ütĕp kitken, e haman isĕmĕn yazganda da yögerĕm özgelene, canım tĕtrene, küñĕlĕm, begürĕm inĕrep-inĕrep kite!* (S5, 2000: 19)

“-Şu anda ortada bir şey yok, gerektiğinde, kaygılanırım, diyerek boşverdi. İşte ben şimdi yedi onluğu (yaşı) tamamladım, Ferhene'yi kaybedeli de yarım asır geçti, ancak hala adını yazarken yüreğim parçalanıyor, yüreğim titriyor, içim bağrım inim inim inliyor.”

(16). söylemde, gereklilik ifadesi *kirek bul-* yapısının önüne *-rga* infinitif ekinin ve sonuna *-gaç* zarf-fiil ekinin eklenmesiyle ana tümcenin zarfı olarak kullanılmıştır. *Citmese, in möhim isep-hisaplarnı tagın bĕr kat tikşĕrĕp-barlap ıgarga kirek bulgaç kına* 'Bir de, en önemli hesaplarını bir kez daha gözden geçirip kontrol etmesi gerektiği anda' söz öbeği ile gereklilik ifadesi işaretlenmiştir:

(16) *Kaf tav artında tüğĕl, kĕm eytmĕşli, ikĕ atlap bĕr sikĕresĕ gĕne. Lekin başlagan ĕşĕn yartı yulda taşlap kiterge yaratmagan yĕğĕt, yazılıp yatuvıç dissĕrtatsiesĕnnen ayırıla almagan idĕ. Citmese, in möhim isep-hisaplarnı tagın bĕr kat tikşĕrĕp-barlap ıgarga kirek bulgaç kına, elĕktron iseplev maşınası kecelenĕrge totındı.* (İTB: 11)

“Bazılarının dediği gibi Kaf dağının arkasında değil, bir adım atıp iki sıçramalı. Fakat başladığı işi yarı yolda bırakmayı sevmeyen genç, yazmakta olduğu tezinden ayrılmıyordu. Bir de, en önemli hesaplarını bir kez daha gözden geçirip kontrol etmesi gerektiği anda, hesap makinesinin inatçılığı tuttu.”

(17). söylemde, Sirin, Doktor Yanis'in Tataristan'dan olup olmamasıyla ilgili büyük şaşkınlık yaşamaktadır. Yanis'in Tataristan'dan olduğuna inanmayan Sirin, bir şeyler söyleme gereğini duydu ve konuştu. Burada gereklilik ifadesi *nersedĕr eytĕrge kirek bulganga eyttĕ* 'bir şey söylemek gerektiği için konuştu' tümcesindeki *-rge kirek bul-* yapısının zarf olarak kullanılmasıyla verilmiştir:

(17) *Bu yulı inde Sirin geceplenüvden tēlsēz kala yazdı. Doktor Yanis Tatarstannan bulsın elē. Şulay da işamp citmevēn yeşere de almadi, nersedēr eytērgē kirek bulganga eyttē. (İTB: 379)*

“Bu defa, Sirin şaşkınlığından az kalsın dilini yutuyordu. Hadi, Doktor Yanis Tataristan’dan olmalıydı. Buna rağmen, öyle olduğuna tam olarak inanmadığını gizleyemedi, bir şeyler söylemek gerektiği için konuştu.”

(18). söylemde, zorunluluk ifadesi *-rga tiyēş* yapısının yan tümce içinde zarf olarak kullanılmasıyla işaretlenmiştir. Konuşur, bölge sakinlerinin çalılarının dibinde yaşayan yavruların yumurtayı ne zaman gagalaması gerektiğini, ne zaman kaç yavru çıkacağını, konuyla ilgili her şeyi bildiklerini söylüyor. Burada ifade edilen zorunluluk *kayčan bebkelerē borınlarga tiyēş* ‘yavrularının ne zaman (yumurtayı) gagalamaya başlayacağını (başlaması gerektiğini)’ tümcesi ile ifade edilmiştir:

(18) *Alar felen kuvak töbēndegē oyada niçe yomırka barın, enkelerē kayčan basa başlagan, kayčan bebkelerē borınlarga tiyēş, kayčan niçe bebke çıkkan – barısın da bēlēp toralar. (KAÇ: 192)*

“Onlar filanca çalının dibindeki yuvada kaç yumurta olduğunu annelerinin ne zaman kuluçkaya yattığını, yavruların ne zaman (yumurtayı) gagalamaya başlayacağını (başlaması gerektiğini), ne zaman kaç yavru çıkacağını, hepsini biliyorlar.”

Aşağıdaki (19) söylemde, zorunluluk ifadesi *-rga tiyēş* yapısı ile verilmiştir. *Öçēnçē ceyde min indi anıj çabılırga tiyēş ikenin anladım* ‘Üçüncü yazda ben artık onun kesilmesi gerektiğini, anladım’ tümcesinde zorunluluk işaretleyicisi ana tümcenin belirtili nesnesi görevinde kullanılmıştır. Konuşur, ikinci yazda otlığın kesileceğini, üçüncü yazda ise kesilmesi gerektiğini anlıyor. Diğer yazlarda ise bu durumu hatırlamamak için otlakta koşturmuyor:

(19) *İkinci ceyde min indi bolınnıj çabilaçagın aldan uk bile idēm. Öçēnçē ceyde mēn indi anıj çabılırga tiyēş ikenin anladım. Kalgan ceylerde min indi birkayčan da tilirip-kırgıylanıp ul bolınga yögērmedim. (TDTEA: 458)*

“İkinci yazda ben artık otun kesileceğini önceden biliyordum. Üçüncü yazda artık biçilmesi gerektiğini anladım. Diğer yazlarda kendimi unutup çılgınca hiç o otlağa koşmadım.”

(20). söylemde, şair, alışılan şiir ölçüsünün dışına çıkar ve “Tan Vakti” adlı eserini, kendi tarzına göre kafiyeli, ritimli lirik bir nesir olarak adlandırır. Ancak bu kafiyenin yeterince sağlanmadığı belirtiyor. Bu eksiklik *Anda bəz künəkken şig'ri ülçem tögelləğə, rifmalaşuv tiyəşənçe saklanmıy* ‘Burada bizim alıştığımız şiir ölçüsünün mükemmelliği, kafiyeliliği gereğince korunmuyor’ tümcesindeki -v tiyəş yapısının zarf olarak kullanılmasıyla verilmiştir:

(20) “*Tan vakıtı*” eserənəy canrın avtor üzə “mösecceg’ nesir”, yag’ni “rifmalı, ritimli lirik proza” dip bilgəlegen. *Anda bəz künəkken şig'ri ülçem tögelləğə, rifmalaşuv tiyəşənçe saklanmıy* (EDE10: 250)

“ ‘Tan Vakti’ eserinin türünü, yazar kendisi “müseccce’ nesir” yani kafiyeli, ritimli lirik nesir diye nitelendirmiş. Burada bizim alıştığımız şiir ölçüsünün mükemmelliği, kafiyeliliği gereğince korunmuyor.”

(21). söylemde, gruplar arasında geçen konuşmada söz alan Mustafa, on yılda bir toprağı bölmenin hiç de doğru bir şey olmadığını, kendi oğlunun sekiz yaşında olduğu halde toprağının olmadığını ve bu düzenin değişmesi gerektiğini söylüyor. Mustafa’nın bu konuşmayı yapmasının gerekliliğini *Üzlerə törkəmənnen Mostafa eytərge tiyəş bulganga, aya süz birəldə* ‘Kendi gruplarından Mustafa’nın konuşması gerektiğinden, ona söz verildi’ tümcesindeki -rge tiyəş bul- yapısının -gan sıfat-fiil eki alarak ana tümcenin zarfı olarak kullanılmasıyla anlıyoruz:

(21) *Üzlerə törkəmənnen Mostafa eytərge tiyəş bulganga, aya süz birəldə: - Cemegat’! Un yılga bər tapkar cir bülöv hiç dörəs tügəl. Məne minəm ulma hezər sigéz tula. Ul cirséz. Andıy cirséz malaylar avılda baytak. Bu tertipnə üzgertərge kirek.* (KAÇ: 113)

“Kendi gruplarından Mustafa’nın konuşması gerektiğinden, ona söz verildi: -Ey halk! On yılda bir, yer (toprak) bölmek hiç doğru değil. İşte benim oğlum şimdi sekiz yaşını bitiriyor. Onun yeri yok. Onun gibi yeri olmayan delikanlılar köyde çok. Bu düzeni değiştirmek gerek.”

(22). söylemde, zorunluluk ifadesi *-rga tiyěş bul-* yapısının şart çekiminde kullanılmasıyla işaretlenmiş ve *Süz kuyışkança, kiçkě bişte oçraşırğa tiyěş bulsalar da* ‘Sözleştikleri gibi, gece saat beşte buluşmaları gerekse de’ söz öbeğinde olduğu gibi Sirin’in buluşmaları gereken yere vaktinden daha önce geldiği söylenmiştir:

(22) *Süz kuyışkança, kiçkě bişte oçraşırğa tiyěş bulsalar da, Sirin Kreml' něj. Spass manarası yanındaki meydanga yartı segetke aldanrak kilde.* (İTB: 391)

“Sözleştikleri gibi, gece saat beşte buluşmaları gerekse de, Sirin Kremlin’in Spass Kulesinin yanındaki meydana yarım saat önceden geldi.”

(23). söylemde, Feride, Bulat’ın karakterinden bahsediyor. Feride’nin anlattığına göre Bulat, yerin yedi kat altında bile olsa evdekileri meraklandırarak bir şey yapmaz ve mutlaka haber verirdi. Bulat’ın davranışı için ifade edilen zorunluluk *Bulat üzě de, kitken cirěnnen öyge şıltıratırğa tiyěş bulsa, cidě kat cir astınnan bulsa da şıltıratmıy kalmıy* ‘Bulat da, gittiği yerden eve telefon etmesi gerekirse, yedi kat yerin altında olsa da etmeden kalmaz’ tümcesindeki *-rga tiyěş bul-* yapısının şart çekiminde kullanılmasıyla verilmiştir:

(23) *Min de běr-ikě süz eytim elě dip, Feride de süzge kuşıldı: -Bulat üzě de, kitken cirěnnen öyge şıltıratırğa tiyěş bulsa, cidě kat cir astınnan bulsa da şıltıratmıy kalmıy. Yugiyse öydegěler borçılıp toraçak. Şulay terbiyelengen inde.* (S6, 2000: 8)

“Ben de bir iki söz söyleyeyim diye, Feride söze başladı: -Bulat da, gittiği yerden eve telefon etmesi gerekirse, yedi kat yerin altında olsa da etmeden kalmaz. Yoksa evdekiler kaygılanacak. Böyle yetiştirilmişti.”

(24). söylemde, konuşur, şartlardan dolayı küçük yaşta malların fiyatlarını öğrenmek, aklında tutmak ve eksiksiz olarak Hamza Bey’e gidip söylemek zorundaydı. Bu durum onun yeteneğini oldukça geliştirmiş ve hafızasını güçlendirmişti. Burada konuşurun zorunda olduğu durumlar *-v zarur* yapısı ile işaretlenmiş ve *-v zarurlığı* ile ana tümcenin öznesi görevinde kullanılmıştır:

(24) *Satuv eyb ler n y beyeler n ye ten  k  yren v, het r nde kaldır v mohtaclıy, beyalern  Hemze bayga kaytıp t kni- e mi t gel it p eyti v zarurlıy anıy selet n  aktıy  st rger, het r n arttırıgan id .* (KAÇ: 123)

“Daha k c k yaşta malların fiyatlarını öğrenip, aklında tutmak zorunda olması, fiyatları Hamza Bey’e gidip eksiksiz söylemek zorunda olu u onun yeteneğini oldukça geliştirmiş, hafızasını kuvvetlendirmişti.”

(25). söylemde, Rus dininin zorla kabul ettirilmeye çalışılması *mecebür it-* yapısına *-erge* isim-fiil ekinin eklenmesiyle olu mu  ve zarf olarak kullanılmıştır:

(25) * z n y pupların bütün avıllarga cibere, m em n-m s lmannarnı urıs din ne k   r rge, t lemeseler, k  lep mecebür iterge ku a iken.* (KAÇ: 30)

“Papazlarını bütün köylere gönderip, müminlere-müslümanlara Rus dinini kabul ettirmelerini istemezlerse; zorla kabul ettirmelerini emrediyormu .”

(26). söylemde, uzun yıllardır dinlerinden men edilmiş olarak yaşayan insanları yok yere korkutmamak gerekir. İnsanların maruz kaldığı zorunluluk *-rge mecebür it-* yapısına *-gen* sıfat-fiil ekinin eklenmesiyle belirtili nesne öbeği içinde kullanılmasıyla ifade edilmiştir:

(26) *Gasır buyı din b zden tıyılıp ye erge mecebür it lgen cannarnı urınsızga kurkıtırğa yaramıy. T ptenrek uylasa , b z dinmen elleni ayrılmaganbız.* (S5, 1999: 18)

“Asırlar boyu dinlerinden men edilmiş halde yaşamak zorunda bırakılan insanları yok yere korkutmak olmaz. Daha derin d  necek olursak, biz dinden hiç ayrılmamı ız.”

(27). söylemde, Hafız ömründe ilk defa gönlüne yatmayan bir işi yapmak zorunda kalır ve bu zorunluluk *-rga mecebür* yapısı ile işaretlenir. Bu zorunluluk ifadesi özne öbeği içinde kullanılmıştır:

(27) *K  l ne yatmagan üçte  z gom r nde b r n   tapkır katna ırğa mecebür Hafız yort hucasınıy eytken n s zge-s z tercüme it p tormadı, “Ul b zn  k r rge  akara”, -diy  belen  iklend .* ( TB: 177)

“Ömründe ilk defa gönlüne yatmayan bir işe karışmak zorunda kalan Hafız, ev sahibinin söylediklerini tercüme etmekle zaman kaybetmedi, “O bizi çağırıyor”, -demekle yetindi.”

(28). söylemde, bölge konseyinin başkanı Mirzadan hiçbir zorlama olmadan onun sahip olduğu yerleri tekrar ölçmesini, yeniden gözden geçirmesini istiyor. Burada *meçbür it-* yapısının olumsuz şeklinin kullanılmasıyla zorunluluk ifade edilmiş ve *Morzanı bërnige de meçbür itmesten* ‘Mirzayı hiçbir şeye zorlamadan’ söz öbeği ile ifade edilmiştir:

(28) *Zëmskiy neçelnik Sadovnikov bu helnë şaktiy bëlëp söyleştë. Morzanı bërnige de meçbür itmesten, bilegen cirlerën kabat ülçep çigarga, yag'ni rëviziiya yasarga tek'dim itte.* (KAÇ: 184)

“Zemskiy⁶ Sadovnikov bu durumu iyi bildiği için konuşuyordu. Mirzayı⁷ hiçbir şeye zorlamadan sahip olduğu yerleri tekrar ölçmeyi, yani tekrar gözden geçirmeyi önerdi.”

(29). söylemde, gereklilik ifadesi *-ası bul-* yapısı ile işaretlenmiştir. Feshi'nin zamanı gelince hazırlıkları tamamlayıp yola çıkması gerektiğini belirten söz öbeği *Çakıruv kilgende bik tiz arada yulga çigası bulsa* ‘Davet gelip de hemen yola çıkmak gerektiğinde’ tümcesi ile ifade edilmiş ve zarf olarak kullanılmıştır:

(29) *Çakıruv kilgende bik tiz arada yulga çigası bulsa, Feshi körmelë çanaga ikë kara alaşanı cigëp çiga torgan idë.* (KAÇ: 186)

“Davet gelip de hemen yola çıkmak gerektiğinde, Feshi hazırlanmış kızağa iki kara kısırlaştırılmış aygırı çekmişti.”

(30). söylemde, Yarmuhammed'in çok heves ettiği saati alabilmesi için yiyecek içecek gibi şeyleri satması gerekiyordu. Başlarda bu durumdan hoşnut olsa da zaman geçtikçe rahatsızlık duymaya başladı. Burada gereklilik *Segat në kaybat beyege, aşty torgan eybërlerge satıp alası bulgaç* ‘Saati pahalı bir fiyata, yiyecek

⁶ Rus. zemsvo ‘devrim öncesi Rusya’da seçilmiş bölge konseyi’.

⁷ Tat. soylu, beyzade; mirza ‘bazı Doğu halklarında üst tabaka yöneticilerin unvanı’.

içecek gibi şeyler karşılığında satın almak zorunda kalınca' söz öbeği içinde *-ası bul-* yapısının zarf olarak kullanılmasıyla ifade edilmiştir:

(30) *Yarmöhmetnëj de segat tagıp yörise kile idë. Baştarak bu tēlek bik köçlë buldi. Segatnë kıybat beyege, aşy torgan eybërlerge satıp alası bulgaç, anıj gayretë çiktë. (YBZÇ: 57)*

“Yarmuhammed de saat takıp gezmek istiyordu. Önceleri bu isteği çok güçlüydü. Saati pahalı bir fiyata, yiyecek içecek şeyler karşılığında satın almak zorunda kalınca onun bu isteği azaldı.”

5. BÖLÜM: TATAR TÜRKÇESİNDE GEREKLİLİK/ZORUNLULUK KİPLİĞİNİN DİĞER KİPLİKLERLE İLİŞKİSİ

Türkiye Türkçesinde gereklilik/zorunluluğu ifade etmek için *-mAll* kullanılır. *-mAll* gereklilik/zorunluluk dışında bağlama göre tahmin, çıkarım, istek, emir ve olasılık da ifade edebilir. Kiplik araştırmalarının semantik ve pragmatik temelli yapılması, söz konusu ekin birden fazla kiplik alanını işaretleyebilmesini ve bu konunun da belirsizlik, tek anlamlılık ve çok anlamlılık gibi yaklaşımlarla açıklanabilmesini sağlar. *-mAll*'nin emir, istek, tahmin, olasılık, gereklilik, zorunluluk vb. işlevlerini belirlemede bağlamın oldukça etkisi vardır (Demir 2009: 217).

Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğü'nde bağlamı "bir cümlede, bir konuşmada veya bir metin içinde yer alan herhangi bir kelimenin anlamının daha iyi belirlenebilmesi ve başka anlamlarından ayırt edilebilmesi için, kendisini çevreleyen ve karşılıklı ilişkide bulunduğu öteki öge ve ögelerle oluşturduğu bütün" olarak tanımlar (Korkmaz 2007: 33).

5.1. Gereklilik/Zorunluluk Kipliğinin Emir Kipliği İle İlişkisi

Emir, semantik bir anlam alanıdır ve konuşur ve dinleyicilerin kurgulayıp anlamlandırdıkları toplumsal güç ve statüleri, durumsal ve toplumsal durumları incelendiğinde emir işaretleyicilerinin sayısı daha da artacaktır.

2. teklik şahıs emir çekimi genel anlam itibariyle hareketin yapılması konusundaki gerekliliği ifade eder (Tumaşeva 1986: 99):

Dörësən gëne eytkende, Vafin ezërge barısın bërge niçëktër başına stıdırı almıy. Kolhozın da oyıştır, kulaklardan alınıp bëtmegeñ ikmekñe de suvırıp al. Spëktaklën de kuy. Ukty-yaza bëlmevçëlëknë de bëtër (F. Hösni) "Doğrusunu söylemek gerekirse, şu an için Vafin'in aklı bu işlerin nasıl olacağını almıyor. Kolhozu da kur,

kulaklardan⁸ henüz toplanmamış ekini de savurup temizle. Gösteriyi de düzenle. Okuma yazma bilmeyenlerin hepsine de okuma yazma öğret.”

Üzüntü, pişmanlık, hayıflanma nüanslı gereklilik ifadesi (gerçek olmayan kiplikte) 3. teklik şahıs emir + *iken* yapısı ile de ifade edilir (Tumaşeva 1986: 99):

Yëgët kēşë çitke kitëp eşlep kaytsın, il-cir kürsën, armiyede bulsın iken! Çit cirlerde tulay toraklarda yeşesën, kollëktivta bër az eşkertëlsën, şomarsın iken! (M. Mehdiyëv) “Genç adam yer yurt görsün, askerlik etsinmiş (-malıymış)! Yabancı memleketlerde yurtlarda yaşasınmış, kolektifte (ortak çalışma gruplarında) biraz çalıştırılsın, hayatı öğrensiniş (-malıymış).”

Emir çekiminin 2. ve 3. şahıslarda çekimlenip +*idë* ile kullanılmasıyla gereklilik anlamının, geçmişe yönelik olarak hareketin gerçekleşmemiş olması durumunda duyulan üzüntü ve pişmanlık ifade edilir (Tumaşeva 1986: 99):

Min andıy eşler bëlen şögillenmim. Nerse ul, üz akılındamı soñ? Aldanrak karasın idë! (M. Malikova) “Ben o tür işlerle meşgul olmuyorum. Nedir o, onun aklı başında mı? Bunu daha önce düşünmeliydi!”

2. şahıs emir çekimi zorunluluk bildirebilir:

1.İmëştër, min ikëşer-öçer könlep kürşë avıllarda miç çigarıp yör, e Hemdiye monda bër yalgızı tüşek cıltırğa tiyëş (F. Hösni) “Diyorlar ki (güya), ben iki-üç gündür yakın köylerde ateş yakayım, Hamdiye de burada kendi başına yatağı ısıtmak zorunda kalsın.”

⁸ Emrindeki ırgatların emeğiyle zenginleşmiş feodal bey.

2. *Karalë, Aytuvar, nige gazaplıylar bëznë, tabigatnëj ij matur çağına bakanıj aş-kazanın öyrenëp utır, imëş* (İ. Yuzëyëv) “Bak hele, Aytuvar, niye bize eziyet ediyorlar, doğanın en güzel zamanında kurbağanın aş kazanını inceleyip duralımmış.”

Hareketin gerçekleşmesi konusunda zorunluluk ifade edilebilir:

3. *Kara indë këşënë! Şuşındıy hesretsëz bala çağını taşla da üzëj tëlëp gaşyık bul, üzëj tëlëp ut yot!* (M. Mehdiyëv) “Şu insanlığın haline bak! Öylesine tasasız çocukluk çağını bırak da kendi dileğinle âşık ol, kendi isteğinle ateş yut!”

2. teklik şahıs çekimli ilk örnekte hareket, 1. teklik şahısla ilişkilidir. 2. örnekte 1. çokluk şahısla, 3. örnekteyse genel ifadeli 3. şahısla ilişkilidir.

Zorunluluk işaretleyicilerinin anlamı atasözlerinde ve deyimlerde 2. teklik şahısta çekimlenmiş olabilir. Bu tür yapılarla hareketin genel geçer kuralların ifadesi vardır ve bu yüzden özne belirtilmiştir (Tumaşeva 1986: 100):

Örgen ëtten kırıkma, örmegen ëtten kırık “Havlayan köpekten korkma, havlamayandan kork.” *Osta barda, kulıj tıy, şagıtır barda, tëlëj tıy* “Usta varken elini kısa tut, şair varken dilini kısa tut.”

3. teklik şahıs emir çekimiyle zorunluluk anlamı veya nüansı bildirmesi Tatarcanın kendine has bir durumudur (Tumaşeva 1986: 101):

Öydegë hernerse anıjça: eybër ul kuygança torsın, aş ul diğençe pëşşën. Herkëm anıj zakonın tanısın (D. Zöbeyërova) “Evdeki her şey onun tarzında: eşyalar onun koyduğu gibi dursun, yemek onun dediği gibi pişsin. Herkes onun kurallarını tanısın.” *Sadıyk abızı ulın ciberërge tëşën kısıp kına riza buldı: halık bër können pëçenge*

töşe, e anıj öyënde bërdenbër çalgı tota torgan üsmër kunakta yörsën, iměş (G. Ahunov) “Neymiş, Sadık Amca, oğlunu gönderme konusunda güçlkle razı olmuş: bir gün sonra insanlar ot biçmeye inecek ve onun da evinde orak tutabilen biricik oğlu misafirlikte gezsinmiş.”

Yukarıdaki ifadelerden emir kipi işaretleyicilerinin gereklilik ve zorunluluk gibi anlamlara gelebildiği görülmüştür:

- (1) *Öğrencilerin kayıtlarını sen yapacaksın!*
- (2) *Kitabın gelince bu bölümü okursun.*
- (3) *Hemen annene gidiyorsun.*

Gereklilik ve zorunluluk anlamı sadece emir kipi işaretleyicileri ile gerçekleşmez. Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi emir kipi dışında başka biçimbirimler de emri işaretleyebilir. Emir belirten her bir işaretleyici, diğerine göre farklı bir semantik ton ve edayla, konuşur ve eylemin farklı yönleri önemsenerak kullanılır. İlk örnekte *-AcAk* işaretleyicisi konuşura ‘kesin’ emretmekte, *-r* ‘emrivaki’ bir işaretleyici olarak konuşuru etkilemekte ve *-yor* ile işaretlenen emir cümlelerinde, konuşur eylemi öncelemekte ve hareketin gerçekleşmesini istemektedir (Demir 2009: 221).

Bu işaretleyiciler dışında gereklilik ve zorunluluk işaretleyicilerinin de emri işaretlediği örneklere rastlanmıştır. “*Böyle bir hareketin önüne geçmelisin!*” diye adeta korkunç bir emir verdi.” cümlesinde *-mAll*’nın emri işaretleyebildiğini görüyoruz. *-mAll*’nın emri işaretleyebilmesinden yola çıkarak ekin genel kiplik alanı içinde çok anlamlılığın ve çok işlevliliğinden bahsetmek mümkündür. Banguoğlu’nun ‘*Bu parayı hemen ödemelisin. Saat üçte beni odada beklemeliler*’ vb. örneklerden hareketle yaptığı ‘Gerekliliğın bildirmesi *buyuru ağırlığında* da kullanılabilir’ (2007: 472) yorumu bu bağlamda değerlendirilebilir. Ayrıca Corcu’nun ‘*-mAll* pragmatik nedenlerle *güçlü gereklilik / zorunluluk, gereklilik, düşük gereklilik ve istek* gibi çeşitli oranlarda derecelenebilen ifadeleri karşılar’

yorumu bizi, basit bir bağıntı ile *düşük dereceli gereklilik / zorunluluk istek semantiği üretebiliyorsa, yüksek dereceli gereklilik / zorunluluk da bağlamın elverdiği ölçüde emir semantiği üretebilir* çıkarımına ulaştırabilir: *Bir evim olmalı, öylesine yükselebilmeli rengarenk düşünceler içinden* (Demir 2009: 222).

Tatar Türkçesinde de gereklilik/zorunluluk ifade eden kiplik sözlerin emri işaretlediği gözlenmiş ve aşağıda verilen örneklerle belirtilmiştir:

(1). söylemde, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan küçük halkları koruyan kurumlar olsa da, bunların yeterince iş yapmadığı, bu yüzden gerekli şartların oluşturulması gerektiği anlatılıyor. Burada ifade edilen gereklilik *-rga kirek* yapısı ile işaretlenmiştir. Küçük halkların dinazorlar gibi yok olup gitmesini engellemek için, bir şeylerin yapılması gerekliliğine dair olan düşünce gereklilikle birlikte emir anlamı içermektedir. *Dinozavrlar kēbēk yugalıp bētmesēnner oçēn, şartlar tudırğa kirek* ‘Dinozorlar gibi yok olup gitmesinler diye, gerekli şartların oluşturulması lâzım’ cümlesindeki *-rga kirek* yapısı gerekliliğin ötesinde bir emir anlamı taşımaktadır:

(1) *Emma mondy global şartlarda vak halıkların, gerçe alarnı, saklıybiz dip, Kızıl kitapka kērtken bulsalar da, yotulup bētiv kurkınıçı bar. Alarnı saklavçı oyışmalar da bar yugıyse. Lekin alar citerlēk eşlemi. Dinozavrlar kēbēk yugalıp bētmesēnner oçēn, şartlar tudırğa kirek.* (S4, 2000: 4)

“Ancak bu gibi evrensel şartlarda küçük halkların, her ne kadar, koruyoruz diyerek, “Kırmızı kitaba” almış olsalar da, yok olma tehlikesi var. Onları koruyan kurumlar da var elbette. Ancak bunlar yeterince işlemiyor. Dinozorlar gibi yok olup gitmesinler diye, gerekli şartların oluşturulması lâzım.”

(2). söylemde, uygulanan siyasetin Rus halkına hiçbir faydasının dokunmadığı, aksine zararlı olduğu ve bu şekilde durumlarının daha da zorlaştığı anlatılıyor. Konuşur, uygulanan siyasetin işe yaramadığını *Monda bēr nersenē isten çıgarmaska kirek* ‘Burada bir şeyi akıldan çıkarmamalı’ tümcesi ile veriyor. Gereklilik işaretleyicisi *-maska kirek* ile kurulan bu tümce, ilk olarak gereklilik anlamı taşısa da bağlama göre uygulanan siyasetin işe yaramadığının akıldan

çıkartılması gerekliliği ‘burada bir şeyi akıldan çıkar’ anlamı taşıyarak emir fonksiyonunda kullanıldığı söylenebilir:

(2) *Monda bër nersenë isten çığarmaska kirek – bu seyaset gadi uris halkına bër nindî fayda kitërmegen, kirësënçe, zıyanlı bulgan hem şunıj bëlen anıj tormışın katlavlandırgan gına. (KAÇ: 77)*

“Burada bir şeyi akıldan çıkarmamalı – bu siyaset sıradan Rus halkına hiçbir fayda getirmedi, aksine zararlı oldu ve böylece bu, onların durumunu daha da zorlaştırdı.”

5.2. Gereklilik/Zorunluluk Kipliğinin İstek Kipliği İle İlişkisi

Gereklilik/zorunluluk işaretleyicisi *-mAll*, konuşur ve eylemin bağlam içindeki durumuna göre *istek* semantik alanına da girebilir. İstek kipliği, istek bildiren kip ekleri, kiplik yüklemeler, söylem unsurları ile oluşan ve konuşuru da bu birimleri kullanmaya yönelten ya da bu birimlerle ifade bulan anlam alanı ya da semantik alandır. Buna göre istek kipliği “emir kadar güçlü olmayan, rica kadar da kibar olmayan; günlük hayatta yoğun toplumsal ağları paylaşan, mesafeli olmayan insanların birbirlerinden bir şey isterken sıklıkla kullandıkları; birinci kişilerde niyet edilen, tasarlanan, arzu edilen durumları ya da gerçekleşme potansiyeli görece düşük dilekleri, arzu ve hayal edilenleri, ikinci ve üçüncü kişilerde yönlendirici olabildiği için tavsiye, öneri, teklif, nasihat, tembih vb. anlam nüvelerini karşılayan bir anlam alanıdır.” (Demir 2009:225).

-mAll’nın istek bildirdiği ifadelerde, konuşuru dışarıdan tetikleyen zorlayıcı dinamikler, kanunlar, kurallar, ödev ve sorumluluklar yoktur; tersine kişinin hayalleri, arzuları, istekleri vardır (Demir 2009: 228).

(3). söylemde, baba, oğluna çalınmış bir şeyi almaktan sakınmasını, olur da bir gün eline çalınmış bir şey geçerse sahibine geri vermesini öğütüyor. *Kirek üzëj ugırla, kirek bële torıp ugırlangan nersenë al, ikësë beraberdër* ‘İster kendin çal, ister bile bile çalınmış bir şeyi al, ikisi de aynıdır’ tümcesindeki *kirek* kiplik sözleri gereklilik işaretleyicisi olsa da burada gereklilik anlamı taşımamaktadır. Bağlama

göre, buradaki işaretleyiciler konuşurun isteğine bağlı olan, zorlama olmayan bir durumu anlatmaktadır. Buradan *kirek* kiplik sözünün bu bağlamda istek anlamı taşıdığını söyleyebiliriz:

(3) *Ey uğıl, uğırlangan nerseně almaktan bik saklana kür. Kirek üzëŋ ugırla, kirek bële torıp uğırlangan nerseně al, ikěşë beraberdër. Oçraklı revěşte uğırlangan nerse kulıŋa kërse, iyesëne tapşıra kür.* (EDE10: 149)

“Ey oğul, çalınmış şeyi almaktan sakın. İster kendin çal, ister bile bile çalınmış bir şeyi al, ikisi de aynıdır. Gün gelip de çalınmış bir şey eline geçerse sahibine geri ver.”

5.3. Gereklilik/Zorunluluk Kipliğinin Tahmin ve Çıkarım Kipliği İle İlişkisi

bul- fiiline *-sa* fiil çekim ekinin eklenip *kirek* kiplik kelimesi ile bir araya gelmesiyle oluşan bu yapı Tatar Türkçesinde tahmin ve çıkarımı ifade etmek için kullanılır. Tahmin (speculative), çıkarım (deductive) ve gereklilik (necessity) arasındaki semantik bağdan kaynaklanan bu anlam çeşitlenmesinde hem *-sa* şart kipi ekinin hem de *kirek* kiplik kelimesinin bir araya gelmesinin etkisi büyüktür (Yazıcı Ersoy 2007: 557).

Tatar Türkçesinde bu yapı, konuşucu ya da anlatıcının herhangi bir iş, oluş ya da hareket hakkındaki tahminini bildirmek için kullanılır.

Tatar Türkçesinde *-sa kirek* yapısı, tahmin (speculative) anlamından başka, konuşucu ya da anlatıcının herhangi bir olay ya da durumdan yola çıkarak, bir iş, oluş ya da hareket hakkında çıkarımda bulunması için de kullanılabilir.

(4). söylemde, Tatarların hazin tarihini anlatan ağıtların yazıya sonradan geçirildiği söyleniyor. Konuşur bu ağıtların ilk varyantlarının ne zaman ortaya çıktığına dair tahminini 16. asrın ikinci yarısı veya 17. asır olarak yapıyor. Burada

bağlama tahmin anlamını katan *kirek* kiplik sözü her ne kadar gereklilik işaretleyicisi olsa da *-sa* şart çekimiyle birleşerek gereklilikle birlikte tahmin anlamı kazanmıştır:

(4) *Tatarın ayarıklı tarihi yazmışın kalkuv gevdelendergen "Kazan alınuv", "Söyimbike", "Manara" beyitlerë kegaz'ge sonraktërkelgen. Emma alarnuñ da tevgë variantları XVI gasırnuñ ikëñçë yartısı – XVII yöz başlarında uktugan bulsa kirek.* (EDE10: 69)

"Tatarların acıklı tarihi kaderini en iyi şekilde anlatan "Kazan'ın Alınış", "Süyümbike", "Manara" ağıtları yazıya sonradan geçirilmiştir. Fakat onların da ilk varyantları 16. asrın ikinci yarısı – 17. asrın başlarında doğmuş olsa gerek."

(5). söylemde, konuşur, Mirza kızı Söyimbike'nin gerekli dini terbiye aldığı, okuma-yazma bildiğini ve bilinçli bir çocuk olduğunu babası Yusuf Mirzanın hayatına bakarak çıkarımda bulunuyor. Baba Yusuf Mirza kışları Saraycık'taki sıcak evinde geçirmiş olmalı ki, göçebe hayatı benimseyen Nogaylar arasında bilim hevesi henüz yerleşmemiş olmasına rağmen, Mirzanın kızının gerekli eğitimleri aldığı şüphesizdir. Burada gereklilik anlamı taşıyan *kirek* kiplik sözü *-sa* şart ekiyle birleşerek Yusuf Mirzanın kışları sıcak evinde geçirmiş olacağına dair çıkarım, gereklilik anlamıyla birlikte ifade edilmiştir:

(5) *Atası Yosıf mirza kışlarını Saraycıkta, kala şartlarında, cılı öyde uzdırgan bulsa kirek. Küçme tormışka yabışıp yatkan nugaylarga ul çakta, elë ukumuşlılık, bëlëmge omtıluv tiren ütëp kërme de, mirza kızı Söyëmbikëñëñ tiyëşlë dini terbiye aluvı, ukıy-yaza bëlüvë, ağılı bala bulıp üsüvë şik yaratmıy.* (S6, 1999: 18)

"Babası Yusuf Mirza kışları Saraycık'ta, kale şartlarında, sıcak evde geçirmiş olmalı. Göçebe hayata alışık olan Nogaylar arasında o dönemde henüz okumuşluluk, bilim hevesi derin olarak yerleşmemiş olsa da, Mirza kızı Söyimbikenin gerekli dini terbiye aldığı, okuma-yazma bildiği ve bilinçli bir çocuk olarak yetiştiği şüphe götürmez."

(6). söylemde, Baştak, bulunduğu yerin Ulu Göl'ün başı olduğunu tahmin ediyor ve gölün herhangi bir yerden boşaldığını düşünüyor. Diğerleri konaklayacak yer bulmuşken durmalarının iyi olacağını söylüyorlar. Baştak'ın *Bu bëznëñ Olı külnëñ başı bulırga tiyëş* 'Bu bizim Ulu Göl'ün başı olmalı' tümcesindeki tahmin

zorunluluk işaretleyicisi olan *-rga tiyëş* yapısı ile işaretlenmiştir. Bu yapı bağlama zorunlulukla birlikte tahmin anlamı katmıştır:

(6) *-Bu bëznëş Olı külnëş başı bulırğa tiyëş. Kul kaya da bulsa agıp çığadır dip uylagan idëm anı, - didë Baştak. -Karap karyık. Alaysa bëzge hezër kiç kunarga kirek. Kayda bulsa tuktalıyk, -diyëştëler kalgannarı. (KAÇ: 62)*

“-Bu bizim Ulu Göl’ün başı olmalı. Göl, herhangi bir yerden akıp boşalıyor diye düşünmüştüm ben, dedi Baştak. -Hadi anlayalım. Öyleyse bizim gece burada konaklamamız lâzım. Neresi de olsa duralım (herhangi bir yerde konalım) dediler diğerleri.”

(7). söylemde, Baştak, konuşmalar neticesinde gölün bir yerden bir nehre boşaldığı çıkarımını yapıyor. Gölden ayrılan yerlerin suyunu boşaltmak, bölünen yerlerden büyük göle kanal açmak gibi yöntemler gölde balık tutmak için yapılabilecek yollardandır. Burada ifade edilen çıkarım tümcesi aslında zorunluluk işaretleyicisi olan *-rga tiyëş* yapısı işaretlenmiş ve *Ehe, bu külnëş kaysıdır başında bërer yılgaga koya torgan urını bulırğa tiyëş, - digen netice yasadı Baştak* ‘İşte, bu gölün bir yerden bir nehre boşalıyor olması lâzım diye bir fikre vardı Baştak’ tümcesi ile ifade edilmiştir:

(7) *-Ehe, bu külnëş kaysıdır başında bërer yılgaga koya torgan urını bulırğa tiyëş, - digen netice yasadı Baştak. Bülëngen kultıklarınış suvın agızıp, balık totuv emelën çamalap yördë. Kultıklardan Olı külge yırmak kazırğa, şak yeki cetme bëlen bülëp balık totarga mömkin, heyër, monı boz katkaç ta eşlep bula. (KAÇ: 60)*

“-İşte, bu gölün bir yerden bir nehre boşalıyor olması lâzım diye bir fikre vardı Baştak. Gölden ayrılan yerlerin suyunu boşaltıp balık tutmak düşüncesini ölçüp biçti. Bölünüp kalan yerlerden büyük göle kanal açmak, şak veya serpme ile ayırıp balık tutmak mümkün. Yok yok bunu göl buz tuttuğunda da yapmak mümkün.”

(8). söylemde geçen çatışma sahnesinde grupların birbirlerine acımasızca davrandığı anlatılıyor. Etrafını yoklayarak bir o tarafa bir bu tarafa giden grupların gözden kaybolması, onların تنها ve gizli yollar bulmuş olabilecekleri ihtimalini

güçlendiriyor. *Kapşanıp baruvçı sukırni hetërletëp anda da, monda da törtëlüvçë törkëmner soñrak tınıçrak, yeşërëñrek yullar taptular bulsa kirek* ‘Etrafını yoklayarak giden kör gibi, sağa sola sokularak giden gruplar sonraları تنها ve gizli yollar bulmuş olsalar gerek’ tümcesindeki *-sa kirek* yapısı tümceye gereklilik anlamıyla birlikte çıkarım anlamı katmıştır:

(8) *Alar doşman törkëmnerëne ayavsız bula bëldëler. Kapşanıp baruvçı sukırni hetërletëp anda da, monda da törtëlüvçë törkëmner soñrak tınıçrak, yeşërëñrek yullar taptular bulsa kirek. İndë alar da kürënmes buldı. (İTB: 107)*

“Onlar düşman gruplarına acımasızca davranabildiler. Etrafını yoklayarak giden kör gibi, sağa sola sokularak giden gruplar sonraları تنها ve gizli yollar bulmuş olsalar gerek. Artık onlar da gözden kayboldu.”

6. BÖLÜM: TATAR TÜRKÇESİNDE GEREKLİLİK/ZORUNLULUK KİPLİĞİNİN BAĞLAMSAK YAN ANLAMLARI

Gereklilik/zorunluluk kipliklerinin yer aldığı ifadeler, gereklik ve zorunluluk anlamı ifade etmesinin yanında niyet, nasihat, öğüt verme, tavsiye, uyarı, ikaz, önemsememe, hayıflanma, meydan okuma, kızgınlık, hayret, şaşkınlık vb. anlamlar da ifade ederler. Tümce temelde gereklik/zorunluluk anlamı taşısa da bağlam çerçevesinde ve tümcenin diğer unsurlarıyla sözü edilen yan anlamları da vermektedir.

Tatar Türkçesinde gereklik/zorunluluk kipliğinin yan anlamlarını ifade eden örnekler çok değildir. İfade edilen başlıklar üzerinden taradığımız örnekler aşağıda verilmiştir.

6.1. Gereklik/Zorunluluk Kipliği ve Nasihat, Öğüt Verme, Tavsiye Yan Anlamları

Gereklik kipliklerinin yer aldığı tümcelerde, anlam sadece gereklikle sınırlı kalmayabilir. Gereklikle birlikte nasihat, öğüt, tavsiye verme gibi anlamları içeren tümceler bulunmaktadır. Nasihat, karşıdaki insana yol göstermek, tavsiyede bulunmak, iyiyi bulmasını sağlamak amacıyla daha önceki tecrübelerden hareketle olası bir durum halinde ne yapılması gerektiğini anlatmaya çalışmaktır. Bu hareket, karşıdakinin iyiliği düşünülerek yapılır ve iyi sonuçlar elde edilmesi amaçlanır.

(1). söylemde, *Ata-anaña itagat' kirek* 'Anne babaya itaat etmek gerek' tümcesiyle Gaynicemal kızın yapması gereken bir davranışı söylerken aynı zamanda nasihat etmektedir. Bu bağlama nasihat anlamı katan *kirek* kiplik sözü gereklik işaretleyicisi olmanın yanında nasihat, öğüt verme gibi bir işlevde de kullanılmıştır:

(1) *Ay kızım, esteg'firulla! Ata-anana itagat' kirek. Yuk, yuk, öyêje kayt! – didê Gaynicamal abistay. Tagın şuni östedê: - Bu ni hel, yarabbi! Niçek yeş'ler bozıldılar!.. – Bu süzler Hanife tutaşmıñ yılavın yaşın tagın da arttırdılar.* (EDE10: 170)

“Ay kızım, estağfurullah! Baba-anana itaat etmek gerek. Yok yok, evine dön! – dedi imamın karısı Gaynicamal. Ve dahi şunu ekledi: -Bu ne hal Yarabbi! Bu gençler bozıldular! -Hanife kardeşin ağlamasını da arttırdılar.”

(2). söylemde, akademik çevreler, halkın seviyesinin artması için şeriatın canlandırılması gerektiğini belirtirken; konuşur bu düşüncenin aksine diğer milletleri ürkütmemek için kültür ve medeniyete önem verilmesini ve bunların hepsinden önce de anne dediğimiz kişiye olan bakış açımızı değiştirmemiz gerektiğini söylüyor. Bu söylemde her üç cümlede de ifade edilen gereklilik işaretleyicileri gereklilik anlamı belirtmesinin yanında halka tavsiye, öğüt vermektedir. Konuşur, halkın iyi bir seviyeye ulaşması için onlara neler yapabilecekleri konusunda öğütler vermektedir:

(2) *Milletnê savıktıruv hakkında söyleşkende akadêmik buteyko, meselen, şerigatnê küterêrge kirek, di. E, minêmçe, başka milletlernê örkêtmes öçên, barıbêr de kulturanı, medeniyetnê aldan yörtê-rge kirektêr. Bolarnuñ da barınnan da êlêk ana digen kêşêge mönesebetnê üzgertêrge kirek.* (S5, 1999: 4)

“Halkı geliştirmek konusunda akademik çevreler, örneğin, şeriatı canlandırmak lâzım, der. Fakat bence, başka milletleri ürkütmemek için, kültürün ve medeniyetin önden gitmesi lâzım. Bunların hepsinden önce de anne dediğimiz kişiye olan bakışımızı değiştirmemiz gerek.”

(3). söylemde, geçen diyalogta, konuşur, arkadaşının artık evlenme vaktinin geldiğini, ancak eş bulurken iyice araştırmak gerektiğini öğütlüyor ve kendisinin de eş bulmada ona yardımcı olabileceğini söylüyor. *Lekin karap alırga kirek, mêne min de karaşım elê, - didê* ‘Fakat araştırıp almak gerek, işte ben de araştırayım o zaman, dedi’ tümcesindeki *-rga kirek* yapısı bağlama hem gereklilik hem de nasihat anlamı katmıştır:

(3) *Anna bik dikkat bërlen tılap: -Elbette, kirek. Siņa indë öylenërge vakıt yitken. Lekin karap alırğa kirek, mène min de karasıym elë, - dide. (UEÖ: 208)*

“Anna pek dikkatli bir şekilde dinleyip: -Elbette, lâzım. Senin evlenme vaktin geldi. Fakat araştırıp almak gerek, işte ben de araştırayım o zaman, dedi.”

6.2. Gereklilik/Zorunluluk Kipliği ve Uyarı, İkaz Yan Anlamları

Gereklilik ve zorunluluk anlamı taşıyan söylemlerin bazıları, içinde uyarı ve ikaz anlamı da taşımaktadır. Herhangi bir konu, sorun üzerine ilgi çekmek, uyarmak, ikaz etmek, tembihlemek gibi anlamlar içermektedir.

(4). söyleme göre, kız çocuğu babasının sözünden çıkmamalı. Hamza, atalarından kalan örf, âdeti bozmamak için kızının istediği kişiyle vaktinden önce konuşmanın gereği olmadığını söyleyerek kestirip attı. Kız çocuğunun babasının sözüne itaat etmesi gerektiği ve konuşurun bu konuda kızını uyarması *Kız bala atasınıñ süzënnen çıgarga tiyëş tügël*. ‘Kız çocuğu babasının sözünden çıkmamalı’ tümcesindeki *-rga tiyëş* yapısının olumsuz şekli kullanılarak ifade edilmiştir:

(4) *Kız bala atasınıñ süzënnen çıgarga tiyëş tügël. Min ni eytsem, şul bulır. Atababalarıbızdan kilgen gorëf-gadetnë bozıp, anıñ bëlen vakıtınnan alda süz katıvınıñ kiregë yuk, - dip kart kistë Hemze. (KAÇ: 128)*

“Kız çocuğu babasının sözünden çıkmamalı. Ben ne dersem, o olur. Atalarımızdan kalan örf, âdeti bozup onunla vaktinden önce konuşmaya gerek yok diye kestirip attı, Hamza.”

(5). söylemde, konuşur, düşmanın açtığı tuzağa düşmemek için, yüzbaşı Azak’a daha dikkatli ve temkinli olmak gerektiği konusunda uyarıda bulunuyor. Konuşurun yaptığı bu uyarı, gereklilik anlamıyla birlikte *Azavga ayıruvça sak, ig’tibarlı bulırğa kirek* ‘Azak’a (yüzbaşı) özellikle daha da dikkatli ve temkinli olmak lâzım’ tümcesindeki *-rga kirek* yapısı ile işaretlenmiştir:

(5) *Kinet h c m it p, tozakka t   r rge  amalavları açık siz le.  ulay iken, Azavga ayıruv a sak, ig'tibarlı bulırğa kirek.* (KAÇ: 15)

“Tekrar hücum edip, tuzağa d   rme  için çalıştıkları apaçık seziliyor. Hal böyle olunca Azak'a (yüzbaşı)  zellikle daha da dikkat etmek ve temkinli olmak l zım.”

(6). söylemde, konuşur, zorunluluk anlamı taşıyan *-rge mecb r* yapısı ile dinleyeni herkes ile anla mak konusunda uyarmaktadır ve bu yapı *Ul barısı b len de kil   rge mecb r* ‘O hepsi ile anla mak zorunda’ tümcesi ile verilmiştir:

(6) *İstanbulga ilt p terbiye kaldıruv turında hyallana ul. Lekin el  anıy bu t lekler  hyal gına bulıp kala bire. Ul barısı b len de kil   rge mecb r.* (EDE10: 205)

“(Onu) İstanbul'a götürüp eğitim aldırma hayalleri kuruyor. Fakat onun bu dilekleri sadece hayal olarak kalacak. O hepsi ile anla mak zorunda.”

6.3. Gereklilik/Zorunluluk Kipliği ve  nemsememe, Umursamama Yan Anlamları

Gereklilik anlamı taşıyan söylemlerin bazıları, konuşurun herhangi bir olay karşısında önemsemez, umursamaz tavırlar içerdiğini göstermektedir.

(7). söylemde, konuşur *mi a sin y malıy kirekmi* ‘Bana senin malın l zım değil (gerekmiyor)’ tümcesiyle karşısındakine muhtaç olmadığını, onun kendinin de Zahidenin de gönlünün sahibi olmadığını, olsa bile gönlünü alamayacağını onu umursamaz bir tavırla anlatmaya  alıŐıyor. Gereklilik işaretleyicisi olarak kullanılan *kirekmi* ‘gerekmiyor’, yan anlam kazanarak gereklilikle birlikte umursamazlık anlamı da kazanmıştır:

(7) *Alar goměrlerě buyına sija bil bōktěler. Miņa siněj malıj kirekmi, tik minēm küñělěme de, Zahide küñělěne de sin huca tügěl, bula da almassıj. (KAÇ: 126)*

“Onlar ömürleri boyunca sana bel büktiler. Bana senin malın lâzım değil (gerekmiyor), sen benim de Zahide'nin gönlünün de sahibi değilsin, olsan da alamazsın.”

6.4. Gereklilik/Zorunluluk Kipliği ve Hayıflanma Yan Anlamı

Gereklilik anlamı taşıyan söylemlerin bazıları bir olay ya da durum karşısında duyulan üzüntüyle birlikte hayıflanma anlamı da taşımaktadır.

(8). söylemde, konuşur, annesiz geçirdiği yıllar için büyük üzüntü duymaktadır. Karşısına anne sıcaklığında, temiz gönüllü biri çıktığında annesini hatırlayıp, geçmiş yıllara hayıflanmaktadır. Konuşurun karşısındaki kişiyi annesi gibi gördüğü, anne sevgisine ihtiyaç duyduğu *Měne miņa da şundi esey kirek idě* ‘Bana senin gibi bir ana gerekiyordu’ tümcesi ile anlatılmış ve *kirek idě* yapısı ile işaretlenmiştir. Bu söylemde, bu yapı gereklilik anlamının yanında hayıflanma anlamı da bildirmiştir:

(8) *-Dimek, sin goměrěj, buyına ak kěşě bulgansın iken. Ak küñěllě, pak küñěllě kěşě... Měne miņa da şundi esey kirek idě. -Ně söyliysěj, ulm, senin üz eseyiņ, bardır bit?! -Yuk şul, yuk... Küpten ocmahta indi ul... E esesiz avır, esey sabıj balaga gına tügěl, mẽne mẽnim kibik sakalı agargan kěşěge de kirek iken ul! (TDTEA: 216)*

“-Demek hayatın boyunca sen ak kişi olmuşun. Ak gönüllü, pak gönüllü... Bana senin gibi bir ana gerekiyordu. - Ne söylüyorsun oğlum, senin öz annen vardır muhakkak?! -Yok işte, yok. Çoktan cennette o. Annesiz olmuyor. Anne sadece küçük çocuklara değil, benim gibi sakalı kurlaşmış insana da lâzımmış!”

6.5. Gereklilik/Zorunluluk Kipliği ve Meydan Okuma Yan Anlamı

Gereklilik anlamı taşıyan bazı söylemler, kişinin tehlikeli herhangi bir olaydan korkmadığını ve çekinmediğini, rahatça kavgaya veya yarışmaya çağırdığını bildiren meydan okuma cümleleri de oluşturmaktadır. Meydan okuma anlamı daha çok gereklilik ifade eden yapıların olumsuz olarak kullanılmasıyla işaretlenmiştir.

(9). söylemde, konuşur, o kadar sinirlenmiştir ki, kendisine ne sütün ne de kaymağın gerekli olduğunu söylüyor. Herkesin kötü olduğunu, onları sevmediğini rest çeker bir şekilde belirtiyor. Burada ifade edilen meydan okuma *Kirekmiy miña andıy söt! Kirekmiy miña andıy kaymak!* ‘Lâzım değil bana öyle süt! Lâzım değil bana öyle kaymak!’ tümcesindeki *kirek* kiplik sözünün olumsuz olarak kullanılmasıyla işaretlenmiştir:

(9) -*Kirekmiy miña andıy söt! Kirekmiy miña andıy kaymak! Siz barıgız da usal! Mën sizni yaratmıym!* (TDTEA: 458)

“-Lâzım değil bana öyle süt! Lâzım değil bana öyle kaymak! Sizin hepiniz kötüsünüz! Ben sizi sevmiyorum!”

6.6. Gereklilik/Zorunluluk Kipliği ve Kızgınlık, Hiddet Yan Anlamları

Gereklilik anlamı taşıyan söylemlerde konuşur, kızgınlığını, öfkesini, hiddetini aynı tümce içinde verebilir. Gereklilik ve zorunluluk işaretleyicileri, bazı söylemlerde gereklilik ve zorunlulukla birlikte kızgınlık, öfke anlamı taşımaktadır.

(10). söylemde, konuşur, karşısındaki kişinin yaptıklarına kızarak cevap vermektedir. Konuşur, onun sadece lider olmak, başkalarının önünden gitmek istediğini ve parasız çalışacak işçiye ihtiyacı olduğunu söylemektedir. Konuşur *Siña şul buşlay eşlevçë kirek* ‘Sana parasız çalışacak işçi lâzım’ tümcesi ile karşısındakine kızgınlığını, sitemini belirtmektedir. Burada gereklilikle birlikte kızgınlık anlamını ifade etmek için *kirek* kiplik sözü kullanılmıştır:

(10) *Siña şul buşlay eşlevçë kirek. Siña mal bulsun, bütenmernëj başınnan yörëрге, alarnı böгерге кешë bulsun.* (KAÇ: 182)

“Sana parasız çalışacak işçi lâzım. Sana sadece mal olsun, başkalarının önünden gidilecek, eğitilecek kişi olsun.”

(11). söylemde, genç, Zahide'nin Çuvaş Yalçık'ın tuzağına gelip alt üst olmasından kızgınlıkla bahsetmektedir. O, Zahide'nin tavırlarını güvenilir bulmuyor. Bütün işi yoluna koymuşken tuzağa düşmenin çok da akıllıca olmadığını düşünüyor. Burada *Bötën eşně caylap, başkarıp çıgabız dip torganda gına Yal'çık çuvaşına tozakka kilëp yıgılrğa nige kirek buldı indë?* 'Bütün işi yoluna koyup, üstesinden geliriz derken, Çuvaş Yalçık'ın tuzağına düşüp yere düşmek neyine lâzımdı şimdi?' tümcesindeki *kirek bul-* yapısı gereklilikle birlikte kızgınlık ifade etmektedir:

(11) *Lekin yëğët Zahidege işanıçlı terek bula almadı. Bötën eşně caylap, başkarıp çıgabız dip torganda gına Yal'çık çuvaşına tozakka kilëp yıgılrğa nige kirek bul-dı indë?* (KAÇ: 167)

"Ancak yiğit, Zahide için güvenilir bir dayanak olamadı. Bütün işi yoluna koyup, üstesinden geliriz derken, Çuvaş Yalçık'ın tuzağına gelip yere düşmek neyine lâzımdı şimdi?"

(12). söylemde, konuşur, Aksak Timur'un Tibet ve Moğol halklarını kendine boyun eğdirip, zorla arkasından yürütmesi üzerine halkın onu hala nasıl lanetlemediğine şaşkınlıkla ve kızgınlıkla bakmaktadır. Tam tersine halk, onun için türkü bile yazmıştır. Halkın Timur'u lanetlemesi gerektiğine olan inancın boşa çıkması üzerine konuşurun kızgınlığı *Bu halık anı kaherlerge tiyëş idë këbëk.* 'Bu halk onu lanetlemeliydi' tümcesi ile ifade edilmiş ve *-rge tiyëş i-* yapısının görülen geçmiş zamanda çekimlenmesiyle işaretlenmiştir:

(12) *Eytik, Aksak Timër Kıtayga yav yörge çağında Tibët-mongol halıkların üzëne buysındırgan, köçlep üz artınnan iyertken. Bu halık anı kaherlerge tiyëş idë këbëk. Yuk bit, kirëşënçe, aña bağışlap hetta gimn yazgannar.* (KAÇ: 76)

"Mesela, Aksak Timur Çin'in üzerine yürütüğünde Tibet-Moğol halklarını kendine boyun eğdirmiş, zorla arkasından yürütmüştü. Bu halk onu lanetlemeliydi. Ama değil, tam tersine onun anısına türkü bile yazmışlar."

(13). söylemde, konuşur, bu dünyanın çok garip olduğunu söylüyor. Toprağı işleyerek çalışan birinin evinin harap halde olmaması, böyle çalışkan birinin toprağı at olmadan sürmemesi gerektiği *-rga tiyëş* ve *-rge tiyëş i-* yapılarının soru şeklinde

kurulmasıyla işaretlenmiştir. Adı geçen yapılar gereklilikle birlikte konuşurun kızgınlığını, çalışan insana yapılan haksızlık olduğunu belirtirken pekiştirme olarak kullanılmıştır:

(13) *Kızık bu dönya, kızık. Cirge bërëgëp üsken tırış kěşëñëñ öyë cimërëk bulrga tiyëş idëmë ikenni soñ? Andıy kěşë atsız cir sörëрге tiyëş idëmë ikenni soñ?*
(YBZÇ: 9)

“Garip bu dünya, garip. Toprağı işleyip çalışan birinin evi harap halde mi olmalıydı? Böyle biri toprağı atsız mı sürmeliydi?”

6.7. Gereklilik/Zorunluluk Kipliği ve Pişmanlık Yan Anlamı

Gereklilik ve zorunluluk anlamı taşıyan söylemlerin bazıları daha önce yapılan bir olaydan dolayı duyulan pişmanlığı ifade etmektedir.

(14). söylemde, konuşur, arkadaşına zamanında kendine bir eş daha almadığı için duyduğu pişmanlığı anlatmaktadır. Ona göre, alacağı eş, çocuk yapacak, evde çalışacak. Daha gençken alınacak iki eşin çok olmadığından bahsediliyor. Burada *Kirek iken, al tagın bër hatın* ‘Bir kadın daha almak lâzımmış’ tümcesindeki *kirek i-* yapısı konuşurun yapması gereken bir şeyi anlatmakla birlikte konuşurun pişmanlığını da işaretlemektedir:

(14) *-Kirek iken, al tagın bër hatın. Balalı da bulırsıñ, öyde hëzmetçë de bulır. Yeş çağında ikë hatın küp tügël ul.* (KAÇ: 182)

“Bir kadın daha almak lâzımmış. Çocuk sahibi de olursun, evde çalışacak kimsen de olur. Daha gençken (gençlikte) iki kadın çok değil.”

(15). söylemde, konuşur, annesine mektup yazmadığı için büyük sıkıntı duymaktadır. Artık kendini mektup yazmaya mecbur hissetmektedir. Burada konuşurun duyduğu pişmanlığı ifade eden zorunluluk anlamı *İndë, şefkat’lë enkeyëm, hel-ehvelëmnë beyan itëp sëzlerge hat yazarga mecbürmën* ‘Şimdi, şefkatli anneciğim, hal ve durumu beyan edip sizlere mektup yazmaya mecburum’ cümlesindeki *-rga mecbür* yapısı ile işaretlenmiştir:

(15) *Minēm sēz gazizlerge moŋarçı hat yazmavım minēm taraftan olug gayéptér. İndě, ŧefkat'lē enkeyēm, hel-ehvelēmñě beyan itēp sēzlerge hat yazarga mecbürmēn.* (EDE10: 194)

“Benim siz azizlere ŧimdiye kadar mektup yazmamam benim için büyük bir ayıptır. ŧimdi, ŧefkatli anneciğim, hal ve durumu beyan edip sizlere mektup yazmaya mecburum.”

6.8. Gereklilik/Zorunluluk Kipliği ve Sitem Yan Anlamı

Gereklilik anlamı belirten söylemlerin bazıları bir olay veya durumdan dolayı duyulan sitemi belirtmektedir.

(16). söylemde, Gülcihan içinde kalan duygularını fırsatını bulmuŧken Mücahit'e söylüyor ve ona sitem ediyor. Gülcihan, Mücahit'in ŧimdi dönmesinin çok da bir faydasının olmadığını, Gülzade Ablanın üç yıl önce vefat ettiğini, gidip ağlanacak bir mezarının bile kalmadığını söyleyerek Mücahit'e olan kızgınlığını ve sitemini dile getiriyor. *Tik sizniğ kaytu hezēr kimge kirek* ‘Yalnız sizin dönmeniz ŧimdi kime gerek?’ tümcesiyle Mücahit'in dönmesinin kimseye faydasının olmadığı *kirek* kiplik sözünün soru ŧekliyle kullanılmasıyla ifade edilmiŧtir. Bu bağlamda gereklikle birlikte sitem anlamı işaretlenmiŧtir:

(16) -*Gölcihan kinet tuktap kaldı. Möcehitniđ nidiŧ eytirge tilep avız açuvı anı tagın da yarsıttı, küresniğ. -E hezēr kaytkansız mine. İsen-sav, sağıngansız, imiŧ. Tik sizniğ kaytu hezēr kimge kirek? Gölzada apa üzě yuk bit indi. Eyi, ul yuk dönyada. Öç yıl indi mine anı yugalkanga. Barıp yılarga kabiri de kalmadı miskinimniğ.* (TDTEA: 467)

“Gülcihan aniden durdu. Mücahit'in bir ŧeyler söylemek için ağzını açması onu daha da hareketlendirdi. - ŧimdi döndünüz. Esen, sağ, özlemiŧsiniz. Yalnız sizin dönmeniz ŧimdi kime gerek? Gülzade Abla yok. Evet, o yok artık dünyada. Üç yıl oldu onu kaybedeli. Gidip ağlanacak mezarı bile kalmadı zavallımın.”

SONUÇ

Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluk kipliği üzerine yaptığımız bu çalışmada elde edilen sonuçlar başlıca şöyle sıralanabilir:

1. Konuşur, belirli bir zamana girmeyen, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın yapılmasının gerekli ve zorunlu olduğunu belirten durumu anlatırken; kuvveti daha az veya daha çok yaptırım gücüne sahip bir kaçınılmazlık durumunda gereklilik/zorunluluk ifade eden bazı kiplik yapı ve sözlerden yararlanır. Bu ifadeler kiplik kategorilerinden gereklilik/zorunluluk kipliği işaretleyicileri kullanılarak anlamlandırılır.

2. Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluk kipliğinin işaretleyicileri morfolojik, sözlüksel ve söz dizimsel işaretleyiciler olarak belirlenmiş ve bu kategorilerin alt başlıkları içinde incelemeler yapılmıştır.

3. Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluk ifadesinin en temel morfolojik işaretleyicileri *-rgA* ve *-AsI* ekleridir.

4. Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluk ifadesi için kullanılan *-rgA kirek* ve *-rgA tiyëş* yapılarındaki *kirek* ve *tiyëş* kiplik sözleri bazı durumlarda düşerek sadece *-rgA* morfolojik işaretleyicisi de bu kiplik anlamı karşılamak üzere kullanılabilir. Bu ek ile ifade edilen gereklilik/zorunluluk şekli, şahıs ekleri ile çekime girmeden gerçekleşir ve ifade edilen anlam çoğunlukla bir hüküm değeri taşır. Bu işaretleyici ile kurulan tümcelere çok az rastlanmıştır.

5. Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluk ifade eden diğer bir morfolojik işaretleyici *-AsI* ve onun çekimli şekilleridir (*-ası tügël*, *-ası idë*, *-ası tügël idë*). Bu işaretleyiciler öznesiz ya da genel özneli tümceler içinde kullanıldığında gereklilik anlamı taşırken; yüklem konumunda somut bir özne ile kullanıldığında zorunluluk anlamı taşır.

6. Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluk ifadesi için sözlüksel olarak *kirek* ve *tiyëş* kiplik sözlerinin sık olarak kullanıldığı saptanmıştır. Verilen örnekler neticesinde *kirek* kiplik sözünün daha çok gerekliliğe (necessity), *tiyëş* kiplik sözünün ise daha çok zorunluluğa (obligation) işaret ettiği gözlenmiştir. Yapılan tarama bizi *kirek* kiplik sözünün *tiyëş* kiplik sözünden daha sık kullanıldığı sonucuna ulaştırmıştır.

7. Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluk işaretleyicisi olarak daha az kullanılan kiplik sözler ise *zaruri*, *şart*, *mecbür*, *lâzım*, *farız*, *motlaka* olarak belirlenmiştir. Bu kiplik sözlerin Türkiye Türkçesinde de gereklilik/zorunluluğu ifade etmek için kullanıldığı görülmüştür. Bu kiplik sözlerden *zaruri*, *şart*, *mecbür*, *farız*, *motlaka* tümceye güçlü gereklilik anlamı katarken *lâzım* gereklilik veya zayıf gereklilik anlamları ifade eder.

8. Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluk kiplik işaretleyicilerinin tespit edilmesi için Tatar edebiyatının son dönem eserlerinden roman, hikâye, masal ve dergi makaleleri gibi türler belirlenmiştir. Sözlüksel işaretleyicilerden *lâzım*, *farız*, *motlaka* kiplik sözlerine taranan bu eserlerde rastlanmadığı için eski metinlerden taranarak bu işaretleyicilerin örnekleri sunulmuştur.

9. Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluk ifade eden söz dizimsel işaretleyicilerden *-v kirek* yapısı belirli bir şahsa yönelmeden ve genellikle üçüncü şahısta çekimlenmiş halde kullanılabilirdiği gibi, kendinden önce yönelme hal eki almış bir zamirle kullanılarak belirli bir şahsa da yönelebilmektedir.

10. Tatar Türkçesinde daha çok şahsa bağlı olarak kullanılan, konuşucunun kendisi veya başkası için zorunlu gördüğü iş, oluş ya da harekete işaret eden *-rgA tiyëş* yapısı, Türkiye Türkçesinde hem *-mAlI* hem de *zorunlu*, *zorunda* gibi kiplik sözlerle aktarılabilir.

11. *kirek* kiplik sözünün *bul-* yardımcı fiili ile birleşerek meydana gelen *kirek bul-* yapısı eylemin sonucunun bilindiğini belirten ifadeler yapar.

12. Gerçekleşmesi gereken eylemin sonuca ulaşmadığını, planlanan olayların gerçekleşmediğini belirten ifadeler yapmak için *-v kirek i-* birleşik yapısı kullanılır.

13. Tatar Türkçesinde, konuşucu tümcesinde kesin geleceğe, belirli veya belirsiz geçmişe yönelik bir gereklilikten bahsediyorsa *tiyêş bul-* işaretleyicisi kullanılır.

14. Yüklem geçişlilik derecesini arttıran ve eylemin başkası tarafından yaptırıldığını, gerçekleştirildiğini anlatmak için *mecbür it-* işaretleyicisinden yararlanır.

15. Tatar Türkçesinde dışarıdan gelen zorunluluğu ifade etmek için *turı kil-* yapısı kullanılır. Bu işaretleyici tümceye gereklilikten daha çok zorunluluk ve mecburiyet anlamı katar.

16. Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluk kiplikleri, kiplik kategorilerinden emir kipliği, istek kipliği, olasılık kipliği içindeki tahmin ve çıkarım kipliği kategorileri ile anlamsal olarak bağlantılıdır. Gereklilik/zorunluluk kipliği kendi anlam alanının dışında bağlama göre adı geçen kiplik türleriyle de ilişki içindedir. Özellikle *-sA kirek* yapısının tümceye tahmin ve çıkarım anlamı kattığı belirlenmiştir.

17. Tatar Türkçesinde gereklilik/zorunluluk kipliği işaretleyicileri, gereklilik ve zorunluluk anlamından başka nasihat, uyarı, önemsememe, hayıflanma, meydan okuma, kızgınlık, pişmanlık ve sitem gibi bağlamsal yan anlamlara da işaret etmektedir.

KAYNAKLAR

- Adalı Oya (1979) *Türkiye Türkçesinde Biçim Birimler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Akar Ali (2006) *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Aksan Doğan (1983) *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Aksu Koç Ayhan (1988) *The Acquisition of Aspect and Modality*, Cambridge: Cambridge University of Press.
- Alkaya Ercan (2002) “Mişer Tatarları”, *Türkler*, C: 20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 58-63.
- Arat Reşit Rahmeti (1953) “Türk Şivelerinin Tasnifi”, *Türkiyat Mecmuası*, Osman Yalçın Matbaası, 59-139.
- Aslan Demir Sema (2008) *Türkçede İsteme Kipliği Semantik – Pragmatik Bir İnceleme*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Atabay N., S. Özel, İ. Kutluk (2003) *Sözcük Türleri*, II. Basım, İstanbul: Papatya Yayınları.
- Auwers J., V. Plungian (1998) “Modality’s Semantic Map”, *Linguistics Typology* 2, 79-124.
- Banguoğlu Tahsin (1995) *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Baskakov N. A. (1984) *Predlojeniye v sovremennom turetskom yazıke*, Moskova.

Battal Gabdilbari (1996) *Kazan Törkileri*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan.

Belyaeva Standen Y. (2002) "The functional-pragmatic field of possibility in Russian: Meaning and Structure", *Language Sciences*, 25, USA, 239-262.

Bilgegil Kaya (1982) *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Binark İsmet (1976) "Kazan Türklerinde Matbaacılık Sahasındaki Çalışmalar", *Kazan Dergisi*, yıl: VI, S: 18, İstanbul, 13-22.

Biray Nergis (2009) "Kazak Türkçesinde Modal Söz (Kelimenin Dokuzuncu Türü mü?)", *Turkish Studies*, Volume 4/3, Spring 2009, 338-361.

Boland Annerieke (2006) *Aspect, Tense and Modality: Theory, Typology, Acquisition*, (LOT International Series), Utrecht: Landelijke Onderzoekschool Taalwetenschap.

Butler Jonny (2003) "A minimalist treatment of modality", *Lingua* 113, UK, 967-996.

Bybee J., S. Fleischman (1995a) *Modality in Grammar and Discourse*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Bybee J., S. Fleischman (1995b) "An Introductory Essay", *Modality in Grammar and Discourse*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2-14.

Bybee J., R. Perkins, W. Pagluca (Eds.) (1994) *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*, Chicago and London: The University of Chicago Press.

Coates Jennifer (1983) *The Semantics of the Modal Auxiliaries*, London: Croom Helm.

Delice İbrahim (2002) "Yüklem Olarak Türkçede Fiil", *C. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 2, Sivas, 185-212.

Deliömeroğlu Yakup (1997) "Tatarlar ve Tataristan", *TY*, S: 16, C: II, Temmuz-Ağustos 1997.

Demir Nurettin, Yılmaz Emine (2003) *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara.

Demircan Ömer (1977) *Türkiye Türkçesinde Kök Ek Birleşmeleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Deny Jean (1941) *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, (Ter. Ali Ulvi Elöve), Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul, 372.

Dilaçar Agop (1971) "Türk Fiilinde Kılınışla Görünüş ve Dilbilgisi Kitaplarımız", *TDAY-Belleten 1973-1974*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 160-171.

Dizdaroğlu Hikmet (1963) *Türkçede Fiiller*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ediskun Haydar (2005) *Türk Dilbilgisi (10. baskı)*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Emre Ahmet Cevat (1945a) *Türk Dilbilgisi*, TDK Yayınları, İstanbul.

Ercilasun Ahmet Bican (1984) *Kutadgu Bilig Grameri- Fiil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ergin Muharrem (2006) *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul.

Ergin Muharrem (1989) *Dede Korkut Kitabı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ergin Muharrem (1994) *Orhun Abideleri*, 31. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Erguvanlı Taylan Eser, A. Sumru (1993) "Türkçedeki Bazı Kiplik Biçimlerinin Öğretimi Üzerine", *VII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri (13-14 Mayıs 1993)*, Ankara, 1-9.

Erk Emeksiz Zeynep (2009) "Deontic Modality in Turkish: Pragmatic and Semantic Constraints", *MITWP*, 58, 79-85.

Erkman Akerson Fatma (1994) "Türkçe Yükleme Görünüş, Zaman ve Kip", *VIII. Dilbilim Kurultayı 26-27 Mayıs 1994*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi, 79-98.

Erkman Akerson Fatma, Ş. Özil (1998) *Türkçede Niteleme*, Simurg Yayınları, İstanbul.

Frawley W. (1992) *Linguistics Semantics*, London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, Hillsdale, New Jersey.

Ganiyev Fuat (1997) *Tatarça-Törükçe Sözlük*, İnsan Neşriyatı, Kazan-Meskev.

Gencan Tahir Nejat (2001) *Dilbilgisi*, Ayraç Yayınevi, Ankara.

Golden Peter B. (2000) "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları" *Erken İç Asya Tarihi*, (Çev. Ayda Arel, Dr. Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul.

Golden Peter B. (2006) *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), Karam Yayınları, Çorum.

Günay Doğan (2001) “Göstergibilimsel Çözümlemede Kiplikler Kuramı ve Özne: Eylemi Gerçekleştirici Öznenin Kimliği ve Gücü”, *Dil Dergisi*, Sayı: 99, Ankara, 27-53.

Hacıeminoğlu Necmettin (1992) *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Hacıömeroğlu M. S. (2007) “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenenler İçin Kiplik Öğretimi Üzerine Materyal Geliştirme”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, İzmir.

Hakov Vahit (1994) “Tatar Edebi Dili Tarihine Kısa Bir Bakış: Kazan Hanlığı Devri (XV-XVI. Asır)”, (Akt. Nil Değirmenci), *TDEAD*, S: VIII.

Halliday M. A. K. (1970) “Functional diversity in language as seen from a consideration of modality and mood in English”, *Foundations of Language*, 6, 322-336.

Hatipoğlu Vecihe (1962) *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, A. Ü. DTCF Yayınları, Ankara.

Hengirmen Mehmet (1999) *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin Yayınevi, Ankara.

Hirik Seçil (2010) “Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliği”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 155s.

Hoye Leo Francis (2005) “ ‘You may think that; I couldn’t possibly comment!’ Modality studies: Contemporary research and future directions. Part I”, *Journal of Pragmatics* 37, 1295-1321.

İmer Kâmile, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy (2011) *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.

Jespersen O. (1924) *The Philosophy of Grammar*, London: Allen-Unwin.

Johanson Lars (1971) *Aspect im Türkischen*, Uppsala.

Johanson Lars (1998) "History of Turkic", *The Turkic Languages* (Eds. Lars Johanson, Evá Agnes Csató), New York.

Johanson Lars (2000) "Turkic Indirectives", *Evidentials: Turkic, Iranian and Neighboring Languages (Empirical Approaches to Language Typology 24)* (Eds. Lars Johanson, B. Utas), Mouton de Gruyter, Berlin-New York, 60-87.

Johanson Lars (2003) "Evidentiality in Turkic", *Studies in Evidentiality (Typological Studies in Language 54)* (Eds. Aikhenvald, Y. Alexandra), John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia, 273-290.

Kahraman Tahir (2009) *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dil Bilgisi*, İzmir.

Karabağ İmran (2000) "Türkçede Kip ve Kiplik Olgusu", *Türk Dili*, Sayı: 585, Ankara, 2000-2, 275-278.

Kerimoğlu Caner (2011) *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, Dinazor Kitabevi, İzmir.

Kılıç Filiz (2004) "Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kiplikleriyle İlişkisi", *Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Kılıç Filiz (2005) "Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayanıklık", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, Mart 2005, Ankara, 68-113.

Kiefer F. (1987) "On Defining Modality", *Folia Linguistica*, 21, 67-94.

Kiyekbayev G. F. (1966) *Hezirgi Başkurt Tili*, Ufa.

Kocaman Ahmet (1990) "The Necessitive Mood in Turkish", *Proceedings of the Fifth International Conference on Turkish Linguistics*, Ankara: Hitit, 433-458.

Koç Nurettin (1992) *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, Ankara.

Kononov A. N. (1941) *Grammatika turetskogo yazıka*, İzdatelstvo Akademi Nauk SSSR Moskova.

Kononov A. N. (1956) *Grammatika sovremennogo Turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskva-Leningrad.

Koraş Hikmet (2008) "Özbek Türkçesinde e- ve bol- Yardımcı Fiillerinin Birbirinin Yerine Kullanılması", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 18, S: 2, Elazığ, 141-150.

Korkmaz Zeynep (1988) "Türkiye Türkçesinde "iktidar" ve "imkân" gösteren yardımcı fiiller ve gelişmeleri", *TDAY-B 1959*, TDK Yayınları, Ankara, (2. baskı), 107-124.

Korkmaz Zeynep (1992) *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK, Ankara.

Korkmaz Zeynep (2003) *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara.

Korkmaz Zeynep (2007) *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK, Ankara..

Kratzer Angelika (1991) "Modality", *Semantics: An International Handbook Of Contemporary Research* (Eds. A. Von Stechow, D. Wunderlich), Berlin: Walter de Gruyter, 639-650.

Kroeger Paul R. (2005) *Analyzing Grammar An Introduction*, Cambridge University Press, New York.

Lyons John (1983) *Kuramsal Dilbilime Giriş* (Çev. Ahmet Kocaman), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Lyons John (1977) *Semantics I-II*, Cambridge University Press.

Mahmutova L. T., M. G. Möhemmediyev, K. S. Sabirov, Ş. S. Hanbikova (Edt.) (1977) *Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü I (A-Y)*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Mahmutova L. T., M. G. Möhemmediyev, K. S. Sabirov, Ş. S. Hanbikova (Edt.) (1979) *Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü II (K-S)*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Mahmutova L. T., M. G. Möhemmediyev, K. S. Sabirov, Ş. S. Hanbikova (Edt.) (1981) *Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü III (T-H)*, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı.

Narrog H. (2005) "On Defining Modality Again", *Language Sciences* 27, Japan, 165-192.

Nordström J. (2010) *Modality and Subordinators*, Studies in Language Companion Series 116, John Benjamins Publishing Company.

Nuyts J. (2001) *Epistemic Modality, Language and Conceptualization*, John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia.

Nuyts J. (2006) "Modality: Overview and Linguistic Issues", *Modality* (Ed. W. Frawley), Berlin: Mouton de Gruyter, 1-26.

Öner Mustafa (1998) *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Öner Mustafa (2001) "İslah Edilmiş Arap Alfabesi ve Huca Bedii'nin Derlediği Tatar Atasözleri", *EÜ Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, X. Cilt, "Üzbek Bayçura Özel Sayısı", İzmir, 213-313.

Öner Mustafa (2007) "Tatar Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, 681-748.

Öner Mustafa (2009) *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Öz Özcan Aynur (2004) "Özbek ve Türkiye Türkçesinde "Olasılık-Tahmin" Bildiren Modal Sözcükler", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, C.II, (20-26.09.2004), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2253-2261.

Öz Özcan Aynur (2008) "Özbek ve Türkiye Türkçesinde "Kesinlik" Bildiren Modal Sözcükler", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 9, Güz 2008, 447-458.

Özkan Fatma (1994) *Abdullah Tukay'ın Şiirleri İnceleme-Metin-Aktarma*, TKAE Yayınları, Ankara.

Özkan Nevzat (2007) *Türk Dilinin Yurtları*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Palmer F. R. (1986) *Mood and Modality*, 1. Baskı, New York: Cambridge University Press.

Palmer F. R. (2001) *Mood and Modality*, 2. Baskı, New York: Cambridge University Press.

Palmer F. R. (2006) *Mood and Modality*, New York: Cambridge University Press.

Papafragou Anna (2000) *Modality: Issues in the Semantics-Pragmatics Interface*, Amsterdam: Elsevier Publishing Company.

Papafragou Anna (2006) "Epistemic modality and truth conditions", *Lingua*, 116, 1688-1702.

Poppe Nicholas (1968) *Tatar Manual*, Indiana University Publication, USA.

Portner P. (2009) *Modality*, Oxford University Press, New York.

Rehimova A. (2002) *Törek Grammatikası (Türk Dilbilgisi)*, Kazan.

Safiullina F. S., M. Z. Zekiyev (2002) *Hezërgë Tatar Edebiy Tëlë*, Kazan.

Sanders J., W. Spooren (1997) "Perspective, Subjectivity and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View", *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics* (Ed. Wolf-Andreas Liebert, Gisele Redeker, Linda Waugh), Amsterdam/Philadelphia, 85-115.

Savran Hülya (2001) "Bir İsim İle Bir Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller Üzerine Yeni Görüşler", *Türk Dili*, S: 596, Ağustos 2001, 140-142.

Serebrennikov B. A., N. Z. Gadjieva (1986) *Sravnitelno-istoričeskaya grammatika tyurskih yazıkov*, İzdatelstvo "Nauka", Moskova.

Sümer Faruk (1979) "Tatar", *İslam Ansiklopedisi*, C: 12/1, MEB Yayınları, İstanbul, 57-61.

Sweetser E. (1990) *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*, Cambridge, Cambridge University Press.

Şimşir Bilal (1992) *Türk Yazı Devrimi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Tahir Mahmut (1975) "Kazan Tiyatrosu Hakkında", *Kazan Dergisi*, yıl: V, S: 14, 25-31.

Taylan Erguvanlı Eser (1997) "Türkçede Görünüş, Zaman ve Kiplik İlişkisi: {-DI} Biçimbirimi", *XI. Dilbilim Kurultayı: Bildiriler*, Ankara.

Taymas Abdullah Battal (1988) *Kazan Türkleri*, TKAE, Ankara.

Tekin Talat (1988) *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Temir Ahmet (1966) "Fr. W. Radloff'un Kazan Raporları", *Arat İçin*, Ankara.

Tenişev E. R. (1988) *Sravnitelno-istoričeskaya grammatika tyurskih yazıkov*, Moskva: Nauka.

Timurtaş Faruk Kadri (1977) *Eski Türkiye Türkçesi*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Topaloğlu Ahmet (1989) *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul.

Traugott E. C. (1989) "On the rise of epistemic meanings in English: an example of subjectification in semantic change", *Language*, 65, 31-55.

Uzun Murat (2007) “Kazan-Tatar Türkçesinde Birleşik Fiiller”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 199s.

Uzun Nadir Engin (2004) *Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları*, TDAD: 39, İstanbul.

Üçok Necip (1947) *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, A. Ü. DTCF Yayınları, Ankara.

Vardar Berke (2002) *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Wertheim Suzanne (2012) “Reclamation, revalorization and re-Tatarization via changing Tatar orthographies”, *Orthography As Social Action*, Walter de Gruyter, Berlin, 65-103.

Wurm Stefan (1989) “Özbekçe”, *Türk Dünyası Araştırmaları* (Çev. M. Akalın), Ekim 89, S: 62, İstanbul, 139-186.

Yuldaşev A. A. (1958) *Sistema slovoobrazovaniya i spryajeniya glagola v başkirskom yazıke*, Moskova.

Yuldaşev A. A. (1981) *Grammatika sovremennogo başkirskogo literaturnogo yazıka*, İzdatelstvo “Nauka”, Moskova.

Zekiyev M. Z. (1984) *Hezërgë Tatar Edebiy Têlê hem Punktuatsiyesë (HTETSP)*, Kazan.

Zekiyev M. Z. (1998) *Türki-Tatar Etnogenezi*, Fikir Neşriyatı, Kazan.

Zekiyev M. Z. (1999) *Tatar Grammatikası III (Sintaksis)*, Kazan-Moskova.

Zekiyev M. Z., Ganiyev F. A., Zinnatullina K. Z. (1998) *Tatar Grammatikası I*, Tatarstan Fenner Akademiyası, Kazan.

KAVRAMLAR SÖZLÜĞÜ

Anlambilim (semantics): Dilde anlam boyutunun incelenmesi ile ilgili dilbilim dalı. Anlam kavramının çok boyutluluğu nedeniyle değişik anlam kuramları ortaya çıkmıştır. Felsefe ağırlıklı anlambilim daha çok sözel simgelerin kaynağı ve bunların doğruluk ve mantıksal tutarlılık açısından geçerliği ile uğraşır. Dilbilimsel anlambilim daha çok dil içi anlamları, söylemlerle, konuşmacının fiziksel ve zihinsel çevresi, bağlam ilişkileri ile uğraşır (İmer, Kocaman, Özsoy 2011: 28).

Bağımlı cümle kipliği (subordinating modality): Kiplik ifadelerin, ana tümcedeki değil yan tümcedeki ifadesiyle ilgilenen kiplik alan (Aslan Demir 2008:191).

Bağlam (context): 1. Bir dil biriminin bitişiğinde ya da çevresinde onu anlam, işlev, yapı bakımından etkileyen birim ya da birimler; iç bağlam, dil içi bağlam da denir; 2. Sesbilimde ses öğelerini çevreleyen, birçok durumda bu öğelerin görevini, değerini belirleyen çevre; 3. Dil birimlerini etkileyen dil dışı etmenlerin tümü; durum bağlamı da denir. Örn. zaman, yer, konuşan kişinin konumu, cinsiyeti (İmer, Kocaman, Özsoy 2011: 41).

Biçimbirim (morpheme): 1. Anlambirimin sözlükbirime karşıt olarak dilbilgisini ilgilendiren türü. 2. En küçük anlamlı birim, en küçük gösterge. Amerikalı dilbilimciler biçimbirim terimini ikinci anlamda kullanırlar. L. Bloomfield'de biçimbirim en küçük dilsel birimdir ve iki türü kapsar. Bağımsız biçimbirim tek başına sözcük oluşturabilir; bağımlı biçimbirimse hiçbir zaman tek başına gerçekleşmez ve sözcük oluşturamaz (Vardar 2002: 42).

Bilgi kipliği (epistemic modality): Konuşmacının söylediklerini kendi bilgisi, inancı veya tahminleri çerçevesinde doğru, kesin, olası ya da çıkarsama ile elde edilmiş veya delile dayalı bilgi olarak algıladığını belirten kiplik kategorisi (Kılıç 2004:147).

Bitimli fiil (finite verb): Kip, görünüş ve zaman eklerinden birini alan; bağımsız bir tümce kurabilen ya da bir ana tümcenin yüklemi olabilen, bir tümceyi bitirebilen fiil (Aslan Demir 2008:192).

Çokanlamlılık (polysemy): Bir göstergenin birçok gösterilen belirtme özelliği; bir birimin birçok anlam içermesi durumu. Örneğin Türkçe’de *baş* anlambirimi çokanlamlılık içeren bir ögedir. Çokanlamlılık sıklık kavramıyla yakından ilgilidir. En sık rastlanan birimler, çokanlamlılığın en yoğun düzeye ulaştığı ögelerdir. Bağlam ve durum kullanım düzleminde çokanlamlılığı dengeleyici ve anlam belirsizliğini giderici etkenlerdir (Vardar 2002: 62).

Delile dayalı kiplik (evidential modality): Bilgi kipliğinin bir alt türü. Konuşucunun, bilgisinin kaynağı hakkında sahip olduğu delillere işaret eden kiplik türü. Palmer’a göre önerme kipliğinin bir alt türüken (2001), L. Johanson tarafından önce ‘dolaylılık’, daha sonra ‘delile dayalılık’ olarak işlenen başlı başına bir semantik gramer kategorisi (Kılıç 2004: 148).

Delile dayalılık (evidentiality): Konuşucu veya anlatı kahramanının, önermenin doğruluk değeri hakkında tavır alırken bunun için öne süreceği delilin kaynağına işaret etmesi, bilgisinin kaynağını sezdirmesi (Kılıç 2004: 148).

Dinamik (devinim) kipliği (dynamic modality): İsteklerin, niyetlerin ve yeterliliğin ifadesiyle ilgilenen kiplik (Papafragou 2000).

Emir kipliği (imperative modality): Emrin ifadesini konu alan; gramatikal statüleri birbirinden farklı emir işaretleyicilerinin emri nasıl ve hangi kavramsal detaylarla karşıladığını inceleyen kiplik alan (Aslan Demir 2008:193).

Emir semantiği: Emri *istek, rica, yalvarma* vb. bildirimlerden ayıran, emrin içeriğini/temasını oluşturan anlam değeri (Aslan Demir 2008:193).

Eşanlamlılık (synonymy): Sözcük ve tümcelerın özdeş anlamlı olmaları durumu. Anlambilimciler tam eşanlamlılığın söz konusu olmadığını, çünkü böyle bir durumun ancak iki sözcük bütün bağlamlarda birbirinin yerine kullanılabilirse olanaklı olabileceğini öne sürerler; örn. beyaz ve ak, siyah ve kara (İmer, Kocaman, Özsoy 2011: 118).

Gereklilik (necessity): Bir işin ya da olayın gerçekleşmesinin zorunlu olduğunu belirten kip. Türkçe’de eylem kökü veya gövdesine takılmış *-mAlI* eki gereklilik belirtir. Örn. *Bu akşam ders çalış-malı-yım*. Bu ek dışında *gerekli, zorunlu, kaçınılmaz, mutlaka* gibi yüklem ya da belirteçlerle de gerekliliğin değişik dereceleri anlatılır (İmer, Kocaman, Özsoy 2011: 136).

Görünüş (aspect): Çoğunlukla eylemlerin çekimlenmesinde söz konusu olan ve eylemin gösterdiği iş veya oluştaki süremın iç düzenlemesini ve sürekliliğini belirleyen dilbilgisel ulam. Bitmiş, bitmemiş, süren, yinelemeli, noktasal vb. görünüş türleri vardır. Slav dillerinde eylemde bitmişlik ve bitmemişlik karşıtlığı vardır. A. Dilaçar kılınış ile görünüşü birbirinden ayırır. Ona göre kılınış ‘nesnel, fiilin mastarının bildirdiği ana anlama bağlı bir süreçtir’, görünüş ise ‘öznel, mastarda değil, çekim şekillerinde bulunan bir iç anlamdır’ (İmer, Kocaman, Özsoy 2011: 142).

Gösterim (deixis): Bir sözcük ya da sözcüyü doğrudan bir yer, zaman ve kişiyle ilişkilendirme; göndergesinin doğru olarak saptanabilmesi için, içinde yer aldığı sözcüyü çevreleyen dildışı bağlama başvurunun gerekliliği. Bu bakımdan bir sözcenin anlamı kişi, yer ve zamana göre değişir; örn. *ben* kullanan kişiye göre *Ahmet, Ayşe, Can* vb. anlama gelebilir; *burası* sözcüğünün bulunulan yere ve konuya göre *kent, sokak, ev, oda* demek olabilir. Ben, sen, o, şu, orası, şimdi, dün, yarın, gelecek yıl, geçen pazar vb. kullanımlara ilişkin göndergelerinin doğru olarak saptanabilmesi, söz konusu sözcenin içinde oluştugu dildışı bağlama bağlıdır ve bu nedenle konuşanın kim olduğu, bildirişimin geçtiği yer ve zaman, konuşucunun vücut hareketleri gibi bilgiler önem kazanır (İmer, Kocaman, Özsoy 2011: 143).

İstek kipliği (volution): İsteğin ifadesini konu alan kiplik (Aslan Demir 2008:195).

İşaretleyici (marker): Anlam, görünüş, zaman vb. kategorileri kodlayarak dilbilgisel düzlemde ifade edilmelerini sağlayan morfolojik, sözlüksel, sözdizimsel vb. dil araçları (Aslan Demir 2008:195).

İzin-yükümlülük kipliği (deontic modality): Bir zorunluluk kavramı çevresinde çeşitlenen anlamları ifade eden kiplik (Kılıç 2004: 150).

Kılıcıya yönelen kiplik (agent-oriented modality): Olayın gerçekleşmesinin kılıcının iç ve dış şartlarına bağlı olduğu kiplik (Bybee vd. 1994)

Kılmış (aktionsart, actionality, manner of action): Eylemin belirttiği oluşun başlama, bitiş, sürekliliği ifade ettiğini gösteren anlamsal ulam (İmer, Kocaman, Özsoy 2011: 143). Sözlüksel görünüş (lexical aspect) de denilen, fiil tabanının eylemsel içeriğine göre belirlenen görünüş özelliği. Johanson Türkçe fiilleri kılmış özelliklerine göre sınır vurgulamayanlar, ön sınırı vurgulayanlar, son sınırı vurgulayanlar biçiminde sınıflandırır (Aslan Demir 2008:195).

Kip (mood): Fiil kök veya gövdesinin gösterdiği oluş ve kılışın zaman ve şahıs kavramlarına bağlı olarak ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren dil bilgisi kategorisi (Korkmaz 2007a).

Kiplik (modality): Önermenin belirttiği içeriğin değeri ve geçerliliği karşısında, konuşulan veya anlatılan olayın katılımcısının, başka bir deyişle konuşucu veya anlatıcı kahramanının fikrini, bakışını, bildirimle ilgisini ve ilişkisini gösteren bir anlam bilimi kategorisidir (Kılıç 2004: 150).

Kiplik söz (modal expression): Bir kısmı basit ya da öbek yapısında olan; bir kısmı ise kip-kişi ve sayı için çekimli tümce görünümünde olmasına rağmen, bağımsız bir

tümce oluşturmaktan çok, yarı gramatikal görevli birer öge gibi kullanılır; konuşurun tutum ve beklentilerini yansıtan sözler (Aslan Demir 2008:196).

Kiplik yüklem (modal predicate): İstek, emir, rica vb. anlamları leksikal semantiği ile kodlayabilen, harekete geçirici özelliği bulunan yüklem (Aslan Demir 2008:196).

Kiplik zarf (modal adverbs): Cümleye ya da cümledeki bir ögeye odaklanarak anlamlandırma ve yorumlama sürecini etkileyen, *tamamlayıcı*, *sınırlayıcı*, *derecelendirici* veya *yönlendirici* olma işlevleri görecik kiplik anlatımında etkili olan zarftır (Aslan Demir 2008:196).

Konuşucuya yönelen kiplik (speaker-oriented modality): Olayın gerçekleşmesinin kılıcının iç ve dış şartlarından bağımsız olarak olayın gerçekleşmesinden yükümlü olmasına dayanan kiplik (Bybee vd. 1994).

Kök kiplik (root modality): Zorunluluk, izin, yetenek, istek vb. anlamların ifadesini konu alan kiplik (Aslan Demir 2008:196).

Olasılık (possibility): Bir şeyin olabilmesi durumu, olabilirlik, ihtimal.

Olay (eylem) kipliği (event modality): Gerçekleşmemiş, meydana gelmemiş, sadece muhtemel olan olaylara işaret eden kiplik kategorisi (Palmer 2001).

Önerme kipliği (propositional modality): Konuşurun, önermenin doğruluğu ve gerçeklik değeri karşısında takındığı tavır (Palmer 2001).

Söylem (discourse): Yapısal yaklaşıma göre tümce ötesi, tümceden büyük dil birimi; dilin toplumsal boyutu vurgulandığında ise dilsel büyüklüğüne bakılmaksızın (tek sözcük, tümce, paragraf vb.) işlevsel, iletişim değeri birim olarak tanımlanabilecek

sözce. Söylem salt sözlü birim, metin yazılı birim olarak ele alındığı gibi hem sözlü hem de yazılı söylem olarak da kabul edilir (İmer, Kocaman, Özsoy 2011: 227).

Sözeylem (speech act): Yalnızca seslendirilmeyen, aynı zamanda bir eylem de yaratan ifadeler (Aslan Demir 2008:199).

Tahmin-çıkarım kipliği (presumptive modality): Bilgi kipliğinin bir alt türü.

Tekanlamlılık (monosemy): Dilsel bir göstergenin bir tek anlam taşıması; bir göstergenin bir tek gösterilene belirtme durumu. Tekanlamlılık, anlamsal bulanıklığı önleyici bir özelliktir. Özel uzmanlık alanlarında bu olgunun büyük yer tutmasının nedeni budur. Kimi dilbilimciler tekanlamlılığı, tek türden kullanım olarak yorumlar. Bu yorum, anlamın kullanımla özdeşleştirilmesinin sonucudur (Vardar 2002: 191).

Zaman (tense): Eylemin gösterdiği iş, oluş ve durumun gerçekleşme dönemini dilbilgisel olarak belirleyen ulam. Evrensel zaman ile dilbilgisel zamanı ayırmak için ikinciye eylem zamanı denir. Geleneksel olarak şimdi, geçmiş ve gelecek olarak üçe ayrılan zaman bölümlenmesi kimi diller için geçerli olmayabilir. Eylem zamanları ile görünüş ve kip de kimi zaman birbiriyle örtüşür. Geleneksel dilbilgilerinde Türkçe'de eylem zamanları genel olarak yalın ve birleşik zamanlar olarak ikiye ayrılır (İmer, Kocaman, Özsoy 2011: 280).

Zorunluluk (obligation): Zorunluluk belirten kiplik biçimi; örn. Türkçe'de *Bu akşam ders çalışmalıyım* tümcesinin eyleminde bulunan *-malı* eki zorunluluk belirtir.

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Tuğba SARIKAYA AKSOY

Doğum Yeri : Eskişehir

Doğum Yılı : 13.05.1988

Medeni Hali : Evli

EĞİTİM VE AKADEMİK BİLGİLER

Lise 2002-2006 : Bozüyük Mustafa Şeker Anadolu Lisesi

Lisans 2006-2009 : Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat
Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Yabancı Dil : İngilizce

MESLEKİ BİLGİLER

2011- ... : Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş
Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü'nde Araştırma Görevlisi